

**ДОНИШГОҲИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ЗАБОНҲОИ ХОРИҶИИ
ТОҶИКИСТОН БА НОМИ СОТИМ УЛУҒЗОДА**

Бо ҳукуки дастнавис

ВБД:809.155.0+802.0 (81.2Тоҷ+81.2Анғ)

К-25

РАӢНОИ КАМОЛИДИН

**ВИЖАГИҲОИ ЛИНГВОФАРӢАНГИИ ЛЕКСИКАИ ЛАӢЗАӢОИ
ШАБОНАРӢӢИ ДАР ЗАБОНӢОИ ТОӢИӢИ ВА АНГЛИСИ
(ДАР МИСОЛИ «ШОӢНОМА»-И АБУЛӢОСИМ ФИРДАВСИ ВА
ТАРӢУМАӢОИ ОН)**

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмӢои филологӢ
аз рӢйи ихтисоси 6.2.14. Забоншиносии типологӢи ва муқобилавӢи

РоӢбари илмӢ: доктори илмӢои филологӢ,
дотсент Матробиён С. Қ.

ДУШАНБЕ – 2026

МУНДАРИЧА

НОМГҶҶИ ИХТИСОРАҶО ВА АЛОМАТҶОИ ШАРТӢ.....	4
БОБИ 1. АСОСҶОИ НАЗАРИЯВИИ ТАҶҚИҚИ МАВЗУӢ: НАЗАРИЯ ВА ПАЖӢҶИШИ ЛЕКСИКАИ ЛАҶЗАҶОИ ШАБОНАРӢЗӢ ДАР ЗАБОНШИНОСИИ МУОСИР	13
1.1. Тафриқаи лаҳзаҶои шабонрӢзӢ дар фарҳангҶо ва забонҶои гуногуни олам	13
1.2. Вақт/замон – категорияи умумии тасвири илмии ҷаҳон	21
1.3. Таҷассуми «вақт/замон» дар тасвири забонии ҷаҳон	30
1.4. Доир ба тарҷумаҶои «Шоҳнома»-и Абулқосим ФирдавсӢ	40
Хулосаи боби 1	55
БОБИ 2. ТАҶЛИЛИ ЛИНГВОФАРҶАНГИИ ЛЕКСИКАИ ЛАҶЗАҶОИ ШАБОНАРӢЗӢ ДАР ЗАБОНҶОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ	57
2.1. ВоҳидҶои ҳисоби шабонарӢзӢ дар забону фарҳанги мардуми тоҷик ва англис.....	57
2.2. Лаҳзаи аввали шабонрӢзӢ: аз бомдод то баромадани офтоб дар забонҶои муқоисашаванда	63
2.2.1. Дар забони тоҷикӢ	63
2.2.2. Дар забони англисӢ	66
2.3. Лаҳзаи дувуми шабонрӢзӢ: аз баромади офтоб то ғуруби он дар забонҶои муқоисашаванда	78
2.3.1. Дар забони тоҷикӢ	78
2.3.2. Дар забони англисӢ	85
2.4. Лаҳзаи сеюми шабонрӢзӢ: аз нишастии офтоб то фарорасии шаб дар забонҶои тоҷикӢ ва англисӢ	95
2.4.1. Дар забони тоҷикӢ	95
2.4.2. Дар забони англисӢ	98
2.5. Лаҳзаи чоруми шабонрӢзӢ: аз аввали шаб то бомдод дар забонҶои муқоисашаванда	106
2.5.1. Дар забони тоҷикӢ	106
2.5.2. Дар забони англисӢ	109
Хулосаи боби 2	118
БОБИ 3. ВИҶАГИҶОИ МУҚОИСАИ ЛИНГВОФАРҶАНГИИ ЛАҶЗАҶОИ ШАБОНАРӢЗӢ ДАР МИСОЛИ «ШОҶНОМА»-И АБУЛҚОСИМ ФИРДАВСӢ ВА ТАРҶУМАҶОИ ОН	122
3.1. Тасвири вожаҶои умумистеъмоли шабонрӢзӢ дар «Шоҳнома»-и ФирдавсӢ ва тарҷумаи англисии онҶо	122

3.2. Инъикоси лаҳзаи вақти аз бомдод то баромадани офтоб	134
3.3. Инъикоси лаҳзаи вақти аз баромади офтоб то ғуруби он	146
3.4. Инъикоси лаҳзаи вақти аз нишасти офтоб то фарорасии шаб	166
3.5. Инъикоси лаҳзаи вақти аз аввали шаб то бомдод	171
Хулосаи боби 3.....	189
ХУЛОСА	192
ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ	
ТАҲҚИҚОТ.....	198
РЀЙХАТИ АДАБИЁТ.....	199
ИНТИШОРОТ АЗ РЀЙИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ:.....	217

НОМГҶҶИ ИХТИСОРАҶО ВА АЛОМАТҶОИ ШАРТӢ

ФЗТ – Фарҳанги забони тоҷикӣ

ФМЗТ – Фарҳанги мукаммали забони тоҷикӣ

ФМШ – Фарҳанги мухтасари «Шоҳнома»

ФТЗТ – Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ

ФГҶЗТ – Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ

ФАР – Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ

SAE – Standard Average European

МУҚАДДИМА

Диссертатсия ба омӯзиши вижагиҳои муқоисавии лаҳзаҳои шабонарӯзӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ бахшида шудааст.

Мубрамии мавзӯи таҳқиқот. Таҳқиқи ҷанбаҳои забонӣ ва фарҳангӣ аз ҳар ҷиҳат муҳим буда, барои ошноӣ пайдо кардан бо урфу одат, тарзи зисту зиндагонӣ ва андешаҳои мардумони гуногуни дунё созгор аст. Бинобар ин, таҳқиқи ҷанбаҳои лингвофарҳангӣ дар замони муосир ба яке аз масъалаҳои муҳими забоншиносӣ мубаддал гаштааст.

Масъалаи таҳқиқи лексикаи лаҳзаҳои шабонарӯзӣ яке аз паҳлуҳои асосии таҳқиқоти лингвофарҳангӣ маҳсуб меёбад, зеро дар он вобаста ба фарҳанги соҳибзабонон тасвири забонии онҳо инъикос мегардад.

Лаҳзаҳои шабонарӯзӣ, ки ҳанӯз аз даврони хеле қадим побарҷоянд, яке аз ҷузъҳои фарҳанги мардумони ҷаҳон маҳсуб ёфта, дар забон таҷассуми худро хеле устувор ёфтаанд. Ҳамчунин, лаҳзаҳои шабонарӯзӣ муҳимтарин ҷузъи ифодагари тасвири муҳити атроф ба шумор мераванд. Аз ин рӯ, таҷассуми лаҳзаҳои шабонарӯзӣ дар тасвири забонии ҷаҳон яке аз масъалаҳои мебошанд, ки муҳаққиқони забоншинос доир ба ин масъала таваҷҷуҳи хоса зоҳир намудаанд. Ба воситаи лексикаи лаҳзаҳои шабонарӯзӣ таҷрибаи ҷандинасраи мардум шинохта ва дарк хоҳанд шуд. Хусусан, агар онҳо дар асоси асарҳои ҷанбаҳои таърихӣ этнофарҳангидошта таҳқиқ шаванд, аҳаммияти хосаро касб хоҳанд кард.

Лексикаи марбут ба лаҳзаҳои шабонарӯзӣ дар забонҳои инъикоскунандаи таҳайюлотии ниёгони соҳибзабонон маҳсуб меёбад.

Дар воқеъ, таҳқиқоти лингвофарҳангӣ аз дидгоҳи муқоисавӣ имкон фароҳам меоварад, ки тасвири забонии халқҳои забонашон муқоисашаванда муайян ва робитаҳои маънавии миёни соҳибзабонон, аз ҷумла дар мисоли тоҷикиву англисӣ, ошкор гардад. Маълум аст, ки дар забоншиносии тоҷик таваҷҷуҳи асосӣ ба таҳқиқоти ҷанбаҳои гуногуни вожашиносӣ дода шуда, вожагони соҳаҳои мухталифи касбу кор мавриди пажӯҳиш қарор гирифтаанд. Бо вучуди ин, вижагиҳои вожагони марбут ба лаҳзаҳои шабонарӯзӣ аз назари

муҳаққиқон каме дур монда, таҳқиқоти мукаммали илмӣ доир ба ҷанбаҳои лингвофарҳангии он бар асоси осори таърихӣ ва этнофарҳангӣ анҷом нашудааст.

Дар робита ба ҳамин ҳолат, таҳлилу таҳқиқи муқоисавии лексикаи лаҳзаҳои шабонарӯзӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ бар асоси далелҳои лингвофарҳангӣ дар мисоли «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ ва тарҷумаҳои англисии он дар забоншиносии муқоисавии тоҷик мубрами мавзӯро ба миён овардааст.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ. Масъалаи хусусиятҳои вожагонии лаҳзаҳои шабонарӯзӣ аз назари забоншиносии тоҷик ба таври комил омӯхта нашуда, танҳо ба таври иҷмолӣ метавон доир ба ин масъала маълумотҳои ҷудогона дарёфт кард.

Пеш аз ҳама, доир ба тартиби гоҳҳои шабонарӯзӣ дар забони форсии миёна муҳаққиқи тоҷик Д. Саймиддинов дар асараш «Вожашиносии забони форсии миёна» [51] маълумот дода, тафовути вожаҳои *замон* ва *гоҳ*ро дар баёни вақт таҳлил мекунад ва фарохтар будани маънои *замон*ро аз *гоҳ* таъкид мекунад: «Дар баёни замон *gāh* «гоҳ» маънои маҳдудтарро баён мекунад, ки инро метавон аз ин чанд мисол дарёфт кард: дар мавриди лаҳзаҳои ҷудогонаи шабу рӯз: *nēmšab gāh* «нимшаб, нимашаб», *nēmrož gāh* «нимрӯз, ҳангоми зуҳр» [51, с.101]. Муҳаққиқи дигари таърихи забони тоҷикӣ О.М. Чунакова лаҳзаҳои шабонарӯзиро дар забони авастӣ таҳлил намуда, аз лаҳза (бахш)-ҳои шаб ёдовар шуда, вобаста ба фаслҳо аз ҳам фарқ кардани онҳоро таъкид мекунад: «Дар ҳафт моҳи тобистон шабонрӯз аз панҷ бахш иборат аст: бомдод – бахши *ҳован*, *рапитвин*, *узурин*, *абисрутрим* ва *ушаҳин*. Вале дар зимистон чор бахш мешавад: аз бомдод то узурин – ҳован хонда мешаванд» [73, с. 236].

Бояд зикр кард, ки дар забоншиносии тоҷик маълумоти нисбатан бештарро доир ба лаҳзаҳои шабонарӯзӣ С.Қ. Матробиён додааст. Муҳаққиқ дар боби 5-уми кори докториаш фасли алоҳидаро бо номи «Тафсири этнолингвистии таҷассуми замон (ё гоҳшуморӣ) дар тасвири забонии ҷаҳони

точикон» ба таҳлили лаҳзаҳои шабонарӯзӣ баҳшида, дар он гоҳҳои шабонарӯзӣ ба тафсил таҳлил шудаанд. С.Қ. Матробиён бар он назар аст, ки: «Таассурот доир ба лаҳзаҳои гардиши шабонарӯзӣ, ки далели фаҳмиши инсоният дар замони пешотаърих мебошад, роҳи дурударози пайдоишро дар чаҳорчӯбаи тасвири гуногуни ҷаҳон (мифологӣ, динӣ, илмӣ, фалсафӣ ва бадеӣ) тай намудааст. Инсоният дар марҳилаҳои гуногуни шинохти олам усулҳои муайян намудани ғосилаҳои гардиши шабонарӯзиро тавассути фаҳмиши забонӣ ба вучуд овард» [38, с. 110].

Ҳамчунин, дар забоншиносии муқоисавии тоҷик ҳарчанд маҳз ба масъалаи лаҳзаҳои шабонарӯзӣ ягон кори алоҳидае ба анҷом нарасида бошад ҳам, аммо ба тариқи ҷудогона дар қорҳои илмӣ баъзе аз муҳаққиқон чун У.А. Гадайбаева [15], Б.Д. Садирова [50], Н.А. Каримов [31], С.М. Эшназарова [79] масъалаи замон ва тарзи ифодаи он ба тариқи умумӣ баён гардидааст.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо (лоиҳаҳо) ва мавзӯҳои илмӣ. Мавзӯи таҳқиқот дар робита бо мавзӯҳои илмӣ кафедраи забоншиносии муқоисавӣ ва тарҷумашиносии Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода барои солҳои 2020-2025 ва «Барномаи давлатии тақмили таълим ва омӯзиши забонҳои русӣ ва англисӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030» (аз 30.08.2019, №438) таҳия шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Дар диссертсия мақсади таҳқиқот бо фарогирии муқоисаи лингвофарҳангии лексикаи лаҳзаҳои шабонарӯзӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ муайян гардида, бо вазифагузориҳои иҷроӣ кори илмӣ, муайян намудани объекти муҳимми таҳқиқот, мушаххассозии мавзӯи баррасишаванда, ҷамъбастиномаи кори илмӣ дар марҳилаҳои гуногун ва давраи таҳқиқот, асосҳои илмӣ мавзӯ ва робитаи он бо назарияҳои мавҷуда, маҷмуи натиҷаҳо, ҳулосаҳо ва дастовардҳои нави илмӣ, ки дар

давоми пешбурди фаъолияти илмӣ ба даст омадаанд, мавриди баррасии амиқ қарор гирифтаанд. Дар нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда хулосаҳои асосии илмӣ ва қомилан нав ба ҳимоя манзур гардидаанд. Ҷанбаҳои асосии аҳаммияти назариявӣ, дараҷаи эътимоднокии натиҷаҳои диссертатсия, мутобиқати диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ, саҳми шахсии доктараи дараҷаи илмӣ, тасвир ва амалисозии марҳилаҳои муҳими раванди таҳқиқот, интишорот аз рӯйи мавзӯи диссертатсия, сохтор ва ҳаҷми он яке аз масъалаҳои муҳимме мебошад, ки дар таҳқиқоти илмӣ пурра мавриди қарор гирифтааст.

Мақсади таҳқиқот. Ҳадафи асосии таҳқиқот муқоисаи лингвофарҳангии лексикаи лаҳзаҳои шабонарӯзӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ва муайян кардани виваҷҳои забониву фарҳангии лаҳзаҳои шабонарӯзӣ бар асоси «Шоҳнома»-и Абӯлқосим Фирдавсӣ ва тарҷумаҳои он мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқот. Барои расидан ба ҳадафҳои гузошташуда дар диссертатсия ҳалли масъалаҳои зерин **вазифаҳои муҳими таҳқиқот**ро ташкил медиҳанд:

- таҳлил ва баррасии андешаҳо ва назарияҳои муҳаққиқон доир ба лаҳзаҳои шабонарӯзӣ;
- баррасии тафриқаи лаҳзаҳои шабонарӯзӣ дар фарҳангҳо ва забонҳои гуногуни олам;
- баррасии мавқеи вақт/замон дар тасвири илмӣ ва забонии ҷаҳон;
- муқоисаи лексикаи лаҳзаҳои шабонарӯзӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ;
- пажӯҳиши ҷанбаҳои забониву фарҳангии лаҳзаҳои шабонарӯзӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ;
- муқоисаи воҳидҳои ҳисоби шабонарӯзӣ дар забону фарҳанги мардуми тоҷик ва англис;

- таҳлили лексикаи лаҳзаҳои шабонарӯзӣ дар мисоли «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавӣ ва тарҷумаҳои он;

- маълумот доир ба тарҷумаҳои «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавӣ;

- баррасии хусусиятҳои забонии тарҷумаи лаҳзаҳои шабонарӯзӣ ва вуситаҳои интиқоли он;

- омӯзиши тасвири гоҳҳои шабонарӯзӣ дар «Шоҳнома»-и Фирдавӣ ва тарҷумаҳои англисии он.

Объекти таҳқиқот. Объекти таҳқиқи кори диссертационӣ вожагон (лексика)-и лаҳзаҳои шабонарӯзӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ мебошанд.

Мавзӯи (предмети) таҳқиқот. Мавзӯи таҳқиқот баррасии вижагиҳои лингвофарҳангии лексикаи лаҳзаҳои шабонарӯзӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ (дар мисоли «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавӣ ва тарҷумаҳои он) мебошад.

Асосҳои назариявӣ таҳқиқот. Асосҳои назариявӣ ва методологии таҳқиқоти диссертационии мазкурро асарҳои илмию назариявӣ забоншиносони ватаниву хориҷӣ ташкил медиҳанд. Дар забоншиносии ватанӣ асарҳои илмӣ забоншиносон Д. Саймиддинов, П. Чамшедов, М. Ҷабборова, З. Мухторов, А. Мамадназаров, Х. Шамбезода, С. Ҷаматов, О. Қосимов, Ш. Каримов, С.Қ. Матробиён, Ҳ. Саидов, У.А. Гадайбаева, Б.Д. Садирова, Н.А. Каримов, Ж. Гулназарзода, инчунин, этнографҳо Н.А. Кисляков, А.К. Писарчик, М.Ш. Холов ва дигарон мавриди таваҷҷуҳ қарор гирифтаанд.

Асарҳои муҳаққиқони хориҷӣ Э. Сэпир, Б. Уорф, Ч. Филмор, В.В. Виноградов, А.М. Мостепаненко, А.Я. Гуревич, Т.И. Дешериева, А.И. Володарский, Н.Д. Арутюнова, М.Ф. Мурянов, С.Т. Мелюхин, И.А. Климишин, Т.В. Сивян, Е.С. Яковлева, Ю.Д. Апресян, Ю.С. Степанов, М.И. Стеблин-Каменский, В.С. Расторгуева, Д.И. Эделман, А. Вежбитская ва дигарон асоси назариявӣ таҳқиқоти мазкурро ташкил медиҳанд.

Навгони илмӣ таҳқиқот. Навгони илмӣ таҳқиқотро, асосан, муқоисаи вижагиҳои вожагонии лаҳзаҳои шабонарӯзӣ дар забонҳои тоҷикӣ

ва англисӣ бар пояи лингвофарҳангӣ дар мисоли «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ ва тарҷумаҳои он ташкил медиҳад.

Дар диссертатсия аз нуктаи назари забоншиносии муқоисавӣ лексикаи лаҳзаҳои шабонарӯзӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ таҳлил ва мавриди омӯзиш қарор гирифта, бори нахуст ҷанбаҳои забониву фарҳангии лаҳзаҳои шабонарӯзӣ дар забонҳои муқоисашаванда нишон дода мешавад. Ҳамчунин, аввалин маротиба лексикаи лаҳзаҳои шабонарӯзӣ дар тарҷумаҳои англисии «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ бо нусхаи асл муқоиса шуда, монандӣ ва тафовути тарҷумаҳо ошкор мегардад ва ба сифати тарҷумаҳои баанҷомрасида аз диди илми тарҷумашиносӣ ва забоншиносӣ баҳо дода мешавад.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Воҳидҳои ифодакунандаи ҳисоби шабонарӯзӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ҳамчун воситаи инъикоси ҷаҳонбинӣ, тасаввуроти таърихӣ ва хусусиятҳои миллию фарҳангии соҳибзабонон муайян карда шуданд.

2. Умумият ва тафовути низоми номгузории лаҳзаҳои шабонарӯзӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ, ки дар заминаи таҷрибаи умумии маърифатӣ ва омилҳои таърихию фарҳангии ҳар ду мардум ташаккул ёфтаанд, ошкор карда шуданд.

3. Вобастагии истифодаи номҳои парандагон, ҷирмҳои осмонӣ, персонажҳои афсонавӣ ва аломатҳои сифатӣ дар ифодаи лаҳзаҳои шабонарӯзӣ аз ҷаҳонбинӣ, расму ойин ва таҷрибаи фарҳангии соҳибони забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ асоснок карда шуд.

4. Хусусиятҳои маъноию фарҳангии воҳидҳои ифодакунандаи лаҳзаҳои шабонарӯзӣ дар «Шоҳнома» ва роҳҳои интиқоли онҳо ба забони англисӣ дар тарҷумаҳои ин асар муайян карда шуданд.

Аҳаммияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот аз он иборат аст, ки диссертатсияи мазкур барои корҳои пажӯҳишии минбаъда дар соҳаҳои забоншиносии муқоисавӣ ва тарҷумашиносӣ метавонад мусоидат кунад.

Натиҷаҳои таҳқиқот барои ҳалли як қатор масъалаҳои амалӣ ва назариявӣ ин самт метавонанд истифода шаванд ва ҳамчун асос ва замина барои таҳқиқотҳои минбаъдаи илмӣ назариявӣ ин самтҳои забоншиносӣ ва тарҷумашиносӣ хидмат намоянд. Ҳамзамон, барои таҳлилу баррасии тарҷумаи «Шоҳнома»-и Абулқосими Фирдавсӣ барои қиёси асл бо тарҷумаҳои заминаи хубе хоҳад шуд. Фарқият ва умумияти тарҷумаҳои имкон медиҳанд, ки ин мавзӯ дар оянда ҳамаҷониба омӯхта шавад.

Натиҷаи таҳқиқотро ҳамчун мавод дар пажӯҳишҳои оянда метавон истифода бурд. Дар таҳлили типологии лаҳзаҳои шабонарӯзӣ метавон чун маъхаз нишон дод. Арзиши амалии ин кор дар он аст, ки дар таълими забони англисӣ дар мактабҳои миллӣ лаҳзаҳои шабонарӯзӣ, ки тавассути вожаҳои ибораҳои алоҳида ифода мешаванд, ҳамчун дастур истифода шаванд. Дар кор тарҷумаҳои англисии «Шоҳнома»-и Абулқосими Фирдавсӣ бо ҳам муқоиса шуда, виваҷҳои тарҷумаи мутарҷимон дар робита ба хусусиятҳои лексикӣ ва услубии тарҷумаҳои мавриди таҳлил қарор гирифтаанд, ки ҳамчун маълумот барои муҳаққиқон ва ҳаводорони «Шоҳнома»-и Абулқосими Фирдавсӣ дорони арзиши амалӣ мебошад.

Дарҷаи эътимоднокии натиҷаи таҳқиқот. Эътимоднокии таҳқиқот дар он аст, ки қори баанҷомрасонида дар асоси маъхазҳои муътамади илмӣ ва сарчашмаҳои дақиқ рӯйи қор омадааст. Мақсад ва вазифаҳои гузашташуда таҳлилу баррасӣ гардиданд.

Мутобиқати диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзӯ ва муҳтавои диссертатсия ба таҳқиқи муқоисавӣ ва лингвофарҳанги лексикаи лаҳзаҳои шабонарӯзӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ, ки ҳар ду забон аз назари типологӣ аз ҳам мухталиф мебошанд, бахшида шудааст. Вобаста ба масъалаи таҳқиқот диссертатсия ба ихтисоси илмӣ 6.2.14. Забоншиносии типологӣ ва муқобилавӣ мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии доғалаби дарҷаи илмӣ дар таҳқиқот. Хусусиятҳои лексии лаҳзаҳои шабонарӯзӣ аз нигоҳи муқоисавӣ ва лингвофарҳангӣ бар

асоси тарҷумаҳои «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавӣ дар забоншиносии муқоисавӣ бори нахуст дар шакли диссертатсия таҳқиқ шуд.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Нуктаҳои асосии таҳқиқоти диссертатсионӣ дар маърузаҳои илмӣ конференсияҳои ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ зерин баррасӣ шудаанд: конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ таҳти унвони «Масъалаҳои тарҷума ва тарҷумашиносии тоҷик: вазъият ва дурнамо» (Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода 28.11.2023), конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ таҳти унвони «Забони тоҷикӣ дар арсаи паёмдҳои нав» (Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода 05.10.2024), конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалӣ таҳти унвони ««Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавӣ ва ҳувияти милли» (Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода 27-28.11.2024), конференсияи илмӣ-амалӣ таҳти унвони «Масоили мубрами омӯзиши забонҳои хориҷӣ дар шароити муосир» (Донишгоҳи миллии Тоҷикистон 05.03.2025)

Диссертатсияи мазкур дар кафедраи забоншиносии муқоисавӣ ва тарҷумашиносии Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода (суратчаласаи №10, аз 29 майи соли 2026) муҳокима шуда, ба ҳимоя тавсия шудааст.

Интишорот аз рӯйи мавзӯи диссертатсия. Натиҷаҳои асосии таҳқиқот дар 8 мақолаи илмӣ, аз ҷумла, 3 мақола дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон интишор шудаанд.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, 3 боб, хулоса ва рӯйхати адабиёт иборат аст. Ҳаҷми умумии диссертатсия аз 218 саҳифаи компютерӣ иборат мебошад.

БОБИ 1. АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ТАҲҚИҚИ МАВЗУЪ: НАЗАРИЯ ВА ПАЖҶҶИШИ ЛЕКСИКАИ ЛАҲЗАҲОИ ШАБОНАРҶҶИ ДАР ЗАБОНШИНОСИИ МУОСИР

1.1. Тафрикаи лаҳзаҳои шабонарҶҶи дар фарҳангҳо ва забонҳои гуногуни олам

Бар асоси илмҳои дақиқ мусаллам аст, ки ивазшавии шабу рӯз бо гардиши кураи Замин дар атрофи меҳвари худ вобаста буда, дар натиҷаи як даври Замин як шабонарҶҶи ҳосил мешавад. Як шабонарҶҶи, ки ифодакунандаи вақт аст, дар фарҳанги мардумони олам хеле рангоранг таҷассум меёбад. Одам дар гузаштаи дури таърих тасаввуротеро доир ба шабонарҶҶи ташаккул медиҳад, ки он боиси ба вучуд омадани анъанаҳои фарҳангии илмӣ мегардад. Ё шабонарҶҶиро ба лаҳзаҳои ҷудогона ҷудо карда, ибтидою интиҳои рӯзу шабро муайян кардааст.

Дар баробари он ки шабонарҶҶиро мардумони олам ба ду қисмат ҷудо намуданд, дар фарҳангҳои ҳар мардум лаҳзаҳои ҷудогонаи шабонарҶҶи истифода мешаванд, ки онҳо ҳамчун ҳисоби рӯзу шаб фаҳмида мешаванд. Тақсимои лаҳзаҳои шабонарҶҶи дар фарҳангҳои мардум ба дараҷаи рушду инкишофи инсоният вобаста аст.

Бар мабной сарчашмаҳои илмӣ нахустин маротиба маълумот доир ба ҳисоби лаҳзаҳои шабонарҶҶи ва нуқтаи оғози он дар асарҳои Гомер ба назар мерасад. Мувофиқи маълумотҳо Гомер оғози шабонарҶҶиро аз бомдод ҳисоб кардааст.

Тибқи маълумоти таърихнигори даврони қадим Ҳеродот дар Бобул мардуми қадим шабонарҶҶиро ба шабу рӯз ҷудо карда, ҳар кадоме аз онро аз рӯйи 12 соат ҳисоб мекардаанд. Таърихнигори даврони атиқа иттилоъ медиҳад, ки чунин тарзи ҳисоби шабонарҶҶиро аз бобулиҳо мисриён ва юнониҳо қабул кардаанд ва баъдан аз мисриён ё юнониҳо римӣён онро аз худ кардаанд [20].

Бархе аз манбаъҳои илмӣ сарчашмаи ташаккули низоми мукаммали тарзи муайян намудани вақтро ба Миср ва Байнаннаҳрайн мансуб медонанд [33], [55], [6]. Фаҳмиши нахустини инсонҳо доир ба ҳаракати шабонарӯзии вақт аз назорати чандинасраи онҳо гардиши Офтобу Моҳро ба даст омадааст. Бесабаб нест, ки бархе аз донишмандон нахусттасвир (архетип)-ро (ё «куҳанулгу» ба қавли Мустафо Бобоҳонӣ) қабл аз устура меҳисобанд. Аз ин рӯ, дар Мисри Қадим як шабонарӯзиро аз баромади офтоб то баромади офтоб медонистанд. «Мисриҳо аввалин шуда тахминан дар соли 2100 пеш аз милод шабонарӯзиро ба 24 қисмат (лаҳза) тақсим мекунанд, ки дарозии ҳар қисмат ё лаҳзаи шабонарӯзӣ аз якдигар фарқ мекард. Масалан, як соати бомдод баробар ба 10 соати рӯз ҳисоб мешуд ва як соати шом баробар ба 12 соати шабона ҳисоб мешуд» [120, с. 78]. Танҳо тахминан соли 1300 то замони мо ин навъи ҳисоби вақт тағйир дода шуда, онҳо шабонарӯзиро ба ду қисмат ҷудо менамоянд. Қисмати аввалро вақти рӯзона (рӯзи равшан) ва қисмати дувумро вақти шабона (шаби торик) дар бар гирифта, ҳар як қисматро аз 12 лаҳзаи вақт иборат медонистанд, ки онҳо вобаста ба фаслҳои сол тағйир меёфтанд.

Дар фарҳанги қадимии қавми майя, ки тамаддуни қадимии Мезоамрико номида мешавад ва бо мероси хаттӣ, меъморӣ ва математикию астрономии худ дар олам машҳур буда, ташаккули он ба давраи солҳои 2000-уми то замони мо ва 250 то замони мо рост меояд, барои ҳисоби як шабонарӯзи низоми муайяне мавҷуд будааст. Қавми майя низ чун мисриҳо як шабонарӯзро ба ду қисмат: рӯзона ва шабона ҷудо намудаанд, аммо он баробар тақсим набудааст. Дар фарҳанги майя ҳангоми рӯз аз 13 соат ва ҳангоми шаб аз 9 соат иборат будааст. Низоми ҳисоби шабонарӯзии қавми майяро дигар қавмҳои Амрикои Марказӣ низ истифода мебардаанд [23].

Дар фараҳанги Чини Қадим шабонарӯзӣ ба 12 қисмати баробар дар асоси ҳисоби «ҳайвоноти астрономӣ» тақсим мешудааст. Дар ин тарзи ҳисоб ба ҳар ҳайвони «астрономӣ» 2 соат (ё соати рӯз ё шаб) рост меомадааст. Масалан, соати Муш (яъне, нимашаб), соати Асп (нимрӯз). Ҳамин тарзи ҳисоб дар Япония, Корея ва Ветнам низ маъруф будааст, ки аз Чини Қадим иқтибос гирифтаанд.

Тазаккур бояд дод, ки дар фарҳанги чиниёни қадим лаҳзаҳои шабонарӯзӣ вобаста ба хусусиятҳои ҳайвонот номгузорӣ шудаанд. Чунончи, нимашаб «соати Муш» аз он сабаб гуфта мешавад, ки дар ин соат муш барои дарёфти хӯрок бисёр фаъол мешавад. Сипас, пас аз 2 соати муш, «соати Барзагов» фаро мерасад, яъне дар ин соат (2 соат пас аз нимашаб) барзагов ба кавша, нишхӯр кардан шуруъ мекунад. Баъд аз «соати Барзагов» «соати Паланг» фаро мерасад, ки он ба соати 03:00-05:00 рост меояд. Сабаби чунин номгузорӣ шудан ба вақти «бераҳмию хунхории паланг барои дарёфти луқма» мувофиқ афтидани ҳамин лаҳзаи шабонарӯзӣ мебошад. Лаҳзаи шабонарӯзии аз соати 05:00 то 07:00 «соати Заргӯш» номгузорӣ шудааст, ки дар ин вақт аз рӯйи тасвири чиниёни қадим заргӯши афсонавӣ дар моҳтоб ба тайёр кардани дорую малҳам барои табobati мардум шуруъ мекунад. Ҳамин тавр, пас аз ҳар ду соат соатҳои ҳайвоноти дигар: Аждаҳо (07:00 то 09:00), Мор (09:00 то 11:00), Асп (11:00 то 13:00), Гӯсфанд (13:00 то 15:00), Маймун (15:00 то 17:00), Хурӯс (17:00 то 19:00), Саг (19:00 то 21:00) ва Хук (21:00 то 23:00) пайиҳам фаро мерасад. Бо омадани «соати Аждаҳо», яъне аждаҳо ҳаворо дам мекунад, то борон борад, мор дар соати худ аз ҳечааш берун мебарояд, асп – дар гармии саҳт ба по рост меистад, замоне, ки дар ин соат аз таъсири гармӣ ҳайвонҳои дигар хоб мераванд, гӯсфанд – соате, ки бузу гӯсфанд алаф хӯрда тез-тез бавл мекунанд, маймун – вақти фаъоли маймун, хурӯс – соати ҷамъшавии мурғон дар катаки худ, саг –

соати адои вазифаи саг, яъне ҳифзи бинои соҳибашон, хук – соати хоби ороми хук [189].

Фарҳангу забони ҳиндуҳо низ хеле қадимӣ буда, дар Ҳинди Қадим шабонарӯзӣ ба ду қисмати асосӣ: рӯз ва шаб чудо шудааст. Мафҳумҳои «рӯз»-у «шаб» нахустин маротиба ҳамчун воҳиди асосии ҳисоби шабонарӯзӣ дар китоби «Ригведо» ба чашм мерасад. Тибқи маълумоти сарчашмаи мазкур дар фарҳанги Ҳинди Қадим оғози шабонарӯзӣ аз ғуруби офтоб шумурда мешудааст. Ҳар ду қисмати шабонарӯзӣ лаҳзаҳои муайяни худро доранд, ки бо номҳои гуногун номгузорӣ шудаанд ва онҳо дар яке аз китоби «Ведҳо» – «Атхарвавед», ки ба асрҳои II-I то замони мо мутааллиқанд, нигошта шудаанд. Тибқи маълумоти «Атхарвавед» як шабонарӯзӣ ба 30 пора, ки онро «мухурта» меномиданд, қисмат шуда, ҳангоми рӯз ба панҷ гоҳ (лаҳза) чудо шудааст: *удянсурия* «тулуи офтоб», *самгава* «ғуншавии говон», *мадхямдина* «нисфирӯзӣ», *апарахна* «пешин», *астамьян* «ғуруби офтоб». Аз рӯйи ҳисоби ҳиндуҳои қадим 1 «мухурта» ба 48 дақиқаи муосир баробар будааст. Як «мухурта» аз 15 «кшипра», 1 «кшипра» (ки баробар аст ба 3 дақиқаю 12 сония) аз 15 «этархи» (ки баробар аст ба 12,8 сония) ва 1 «этархи» аз 15 «идани» (ки баробар аст ба 0,85 сония) иборат будааст [14].

Дар забону фарҳанги ориёӣҳо низ ҳисоби махсуси шабонарӯзӣ ва гоҳҳои он мавҷуд будааст, ки доир ба он дар китоби «Авасто» иттилои дақиқ дода шудааст. Тибқи маълумоти китоби мазкур маълум мегардад, ки дар забони авастой шабонарӯз ба панҷ гоҳ чудо шудааст: *ušahin* (аз сапедадам то тулуи хуршед), *hāwan* (аз тулуи офтоб то нимрӯз), *rapithwīn* (аз нимрӯз то аср), *uzairina* (аз аср то ғуруби хуршед), *avisrutrim* (аз ғуруби хуршед то нимаи шаб) [38, с. 134], [89 1349 (тақвими шамсӣ), с. 1567]. Гоҳҳои зикргардида ҳангоми ниёишҳову намозҳо буда, дар «Хурда-Авасто» омадаанд [2, с. 719].

Муҳаққиқон доир ба гоҳбандии лаҳзаҳои муайяни вақт дар даврони қадими ориёитаборон маълумот дода, аз мавҷудияти вожаҳои алоҳида барои лаҳзаҳои вақт таъкид мекунанд. Чунончи шарқшиноси рус О.М. Чунакова дар така бар «Бундаҳишн» менависад: «Дар ҳафт моҳи тобистон шабонрӯз аз панҷ бахш иборат аст: бомдод – бахши *ҳован, рапитвин, узерин, абисрутрим* ва *ушаҳин*. Вале дар зимистон чор бахш мешавад: аз бомдод то узерин – *ҳован* хонда мешаванд» [73, с. 236]. Яъне, дар зимистон гоҳҳои *ҳован, узерин, абисрутрим* ва *ушаҳин* мавҷуд буда, гоҳи *рапитвин* ҳисоб намешавад. Ба ҳамин монанд муҳаққиқи тоҷик С.Қ. Матробиён низ Авасторо таҳлил намуда, таъкид мекунад: «Дар Авасто дар бахшбандии шабонарӯз аз шомгоҳ то нимашабро *ависрутримгоҳ* ва аз бомдод то нимрӯзро *ҳовангоҳ* номидаанд. Гоҳи аз нимашаб то бомдод, яъне то оғози гоҳи аввал (*ҳовангоҳ*) номуайян боқӣ мондааст» [39, с. 110].

Дар Рими Қадим шабонарӯзиро ба қисмати рӯзонаву шабона тақсим намуда, вақти рӯзона ба 4 лаҳзаи баробар ва вақти шабона низ ба 4 «пос», ки ҳар як пос аз се соат иборат буд, тақсим шудааст. Аз 4 «пос» ду пос то ними шаб ва ду пос пас аз ними шабро ташкил медод. Ҳеродот маълумот медиҳад, ки давомнокии вақти рӯзона дар Рими Қадим тахминан 45 дақиқаро дар бар мегирифтааст [17].

Дар Аврупо бошад, оғози шабонарӯзиро дар робита ба анъанаҳои яҳудиҳо ҳисоб мекарданд. Дар фарҳангу анъанаи яҳудиҳо шабонарӯзӣ аз фуруравии офтоб, ё оғози шом, замоне ки ситораҳои камнур ҷило медиҳанд, оғоз мегардад. Вобаста ба ҳамин ҳисоб насрониҳои Аврупо дар асрҳои миёна низ ин анъанаро қабул карда, ин навъи ҳисоби вақтро «ҳисоби флорентӣ» меномиданд ва ҳатто ҷашнҳои динӣ аз оғози шом шуруъ мегардид, ки то имрӯз он ҳамчун анъана боқӣ мондааст. Бинобар маълумотҳои илмӣ, дар Аврупои Асримииёнагӣ шабонарӯзиро аз рӯйи

талаботи дини насронӣ ҳисоб карда, сарчашмаи он ба ҳисоби лаҳзаи шабонарӯзи Рими Қадим баробар буд.

Насрониҳо шабонарӯзиро ба чор лаҳза ҷудо кардаанд: тулуи офтоб, нуқтаи баландтарини рӯз, ғуруби офтоб ва нимаи шаб. Яке аз саёҳони аврупоии асри XVIII бо номи Горребоу, доир ба Исландия маълумот дода, тибқи мушоҳида ӯ исландиҳо рӯзро ба 10 лаҳзаи ҷудо намудаанд. Мардуми араб бошанд, шабонарӯзиро ба 7 лаҳза ҷудо намудаанд: тулуи офтоб, самтурраъс (нисфуннаҳор), ғуруби офтоб, шом (нимториқӣ), шаб, бонги аввали хурӯс ва бомдод. Дар байни қабилаҳои араб як шабонарӯз аз ғурурабии офтоби имрӯз то ғурурабии офтоби рӯзи дигар ҳисоб карда мешуд. Чунин ҳисоби онҳо баъдан ба дини ислом низ ворид мегардад ва мусулмонон аз рӯйи ҳамин ҳисоб амал мекарданд.

Дар охири асри XVIII, дар робита ба инқилоби бузург соли 1793 дар Фаронса ба ҳисоби даҳгонаи шабонарӯзӣ мегузаранд. Шабонарӯзӣ аз нимаи шаби то нимаи шаби дигар шумурда шуда, онро ба 10 қисмат (яъне 10 соат), ки ҳар қисмат аз 10 лаҳзаҳои муайян (яъне аз 100 дақиқа ва ҳар дақиқа аз 100 сония) иборат буд, ҷудо мекунанд. 1 соати инқилобии фаронсавӣ (*heure*) ба 2 соату 24 дақиқа ва 1 дақиқайи инқилобӣ ба 1 дақиқаву 24, 4 сонияи стандартӣ баробар буд. Аз рӯйи ҳамин ҳисоб нимашаб ба соати 0:00:00 ва нимрӯзӣ ба соати 5:00:00 баробар меомад. Чунин навъи ҳисоби шабонарӯзӣ хеле номувофиқ ба зиндагии рӯзмараи мардум меафтад, аз ин рӯ он дар соли 1795 лағв карда мешавад [78].

Сайёҳони гузашта дар байни мардумони Ҷазираҳои умумии уқёнуси Ором, ки мутааллиқи Фаронса мебошанд, тақсимооти дурусти лаҳзаҳои шабонарӯзиро мушоҳида намудаанд. Аз рӯйи ин маълумотҳо мардумони Ҷазираҳои умумӣ шабонарӯзиро ба 18 қисмат (ё лаҳза) ҷудо намудаанд, ки вақти дарозии лаҳзаҳо аз ҷаҳ фарқ мекардаанд. Лаҳзаи аз

ҳама кутоҳтарини шабонарӯзиро субҳ ва шом ва лаҳзаи дарозтаринро нимшаб ва нимрӯз медонистаанд.

Дар фарҳангу забони Руси Қадим оғози шабонарӯзиро аз бомдод то бомдоди дигар ҳисоб мекарданд, аммо то асри XIII лаҳзаҳои шабонарӯзиро ҳамчун воҳиди ҳисоби вақт истифода намекарданд. То асри XV то замони марги Филлипи I дар Москва дарозии шабу рӯзро як хел – 12 соат ҳисоб мекардаанд. Аммо дар асрҳои XVI—XVII ҳисоби шабонарӯзӣ дар робита ба фаслҳои сол тағйир меёбад ва муддати лаҳзаҳои вақт аз 7 соат то 17 соатро ташкил медиҳад. Бар мабноси ин ҳисоб хидматгузори дини низ амалӣ мегардид, вале ҳисоби мазкур пас аз як аср тағйир ёфта, соли 1722 он қатъ карда мешавад. Дар Москва боз ба ҳамон ҳисоби қадимии умумиаврупоӣ бозгашта, оғози шабонарӯзӣ минбаъд на аз бомдод то бомдоди дигар, балки аз нимаи шаб ҳисоб карда мешуд [45].

Қайд бояд кард, ки дар байни мардуми рус низ асосан чор лаҳзаи шабонарӯзӣ маъмул мебошад: утро «субҳ», день «рӯз», вечер «беғох», ночь «шаб». Аммо дар баробари ин чор лаҳзаи асосӣ, инчунин дар забони русӣ барои ифодаи дигар лаҳзаи нисбатан хурдтари шабонарӯзӣ вожаҳои *«затемно «пеш аз субҳ», рассвет «бомдод», заря «субҳ», восход «тулуъ», полдень «нимрӯзӣ», пополудни «пешин», засветло «говгум», закат «ғуруб», сумерки «нимториқӣ», полночь «ними шаб», пополуночи «баъд аз нисфи шаб»* низ маъмул аст» [49].

Дар замони муосир давомнокии шабонарӯзӣ ба 24 соати баробар тақсим шуда, дар аксарияти кишварҳои Аврупо ва қитъаи Амрико оғози шабонарӯзӣ аз вақти шаб (соати 00:00) ҳисоб мешавад. Аз ин рӯ, қисмати аввали шаб ба рӯзи гузашта ҳисоб мешавад ва қисмати дувуми шаб имрӯз ҳисоб мегардад. Ин навъи ҳисоб бо номи «шабонарӯзии шаҳрвандӣ» маъмул гардидааст, ҳарчанд дар фарҳангҳои мардумони олам то ҳанӯз ҳисобҳои гуногун амал мекунанд. Бояд қайд кард, ки то

соли 1925 дар баробари «шабонарӯзии шахрвандӣ», ҳамчунин «шабонарӯзии астрономӣ» амал мекардааст. «Шабонарӯзии шахрвандӣ», агар аз нимаи шаб (соати 00:00) оғоз гардад, «шабонарӯзии астрономӣ» аз нимаи рӯз (соати 12:00) ҳисоб мешуд. Дар баробари ин ду навъи шабонарӯзӣ, инчунин то асри 19 «шабонарӯзии баҳрӣ» мавҷуд будааст, ки он низ чун «шабонарӯзии астрономӣ» аз нимаи рӯз ҳисоб мешудааст.

Обуҳавосанҷҳо барои ҳисоби шабонарӯзӣ «шабонарӯзии метеорологӣ»-ро истифода мекунанд. Ин навъи ҳисоб аз ҷойгиршавии ҷуғрофӣ кишварҳои гуногуни олам, яъне аз минтақаи соат вобастагӣ дорад. Бечун, лаҳзаҳои вақт дар кишварҳои мухталиф аз ҳам фарқ мекунад, аз ин рӯ «шабонарӯзии метеорологӣ» барои дақиқии тағйири вазъи обу ҳаво истифода мегарадад.

Ҳамин тавр, аз таҳлили боло маълум мегардад, ки лаҳзаҳои шабонарӯзӣ дар фарҳангҳо ва забонҳои гуногуни олам як хелу як маром набуда, балки аз даврони пайдоиши тамадунҳои олам ҳисобҳои гуногуни шабонарӯзӣ дар байни мардуми дунё мустаъмал гардидааст ва, новобаста аз гуногунии тарзи ҳисоб, тасвири рӯзмараи мардуми олам ба ҳам наздик мебошанд. Аз ин рӯ, аксарияти мардумони кишварҳои олам ивазшавии шабонарӯзиро ба гардиши офтоб (дар ҳоле, ки тибқи далелҳои илмӣ Замин дар гирди меҳвари худ давр зада шабонарӯзӣ ба амал меояд) алоқаманд донистаанд. Андешаи мардумони қадимтарин тамаддунҳои олам, аз қабилҳои Миср, Чин, Ҳинд, Эрон, Майя, Юнон, Рим асоси ҳисоби дақиқи шабонарӯзӣ дар замони муосир гардидааст. Аз таҳлилҳо бар меояд, ки мардумони қадим барои дақиқ намудани лаҳзаҳои шабонарӯзӣ вожаҳои муайянро истифода бурдаанд, ки чунин навъи гоҳшуморӣ дар тамоми забонҳои олам мавҷуд буда, то замони мо омада расидааст.

1.2. Вақт/замон – категорияи умумии тасвири илмии ҷаҳон

Вақт/замон чузъи ҷаҳонбинии муосирро ташкил дода, яке аз категорияҳои асосии ҷаҳони воқеӣ маҳсуб меёбад. Муҳақиқони соҳаҳои гуногун вақтро ҳамчун мавзӯи муҳимми илмҳои фалсафа, физика, табиатшиносӣ, равоншиносӣ ва забоншиносӣ масъалагузорӣ намудаанд. Бешубҳа, дониши ибтидоӣ доир ба вақт дар илмҳои табиатшиносӣ, физика ва фалсафа ташаккул меёбад. Аммо дар забоншиносӣ ин масъала дар робита бо фалсафа ва физика баррасӣ мешавад. Чунончи, Т. И. Дешериева доир ба ин маъсала андешаи худро ба таври зер баён мекунад: «Ҷанбаи забонии категорияи замон ё замони забонӣ (лингвистӣ)-ро мо маҷмуи роҳҳои тавассути забон ифодашавандаеро меномем, ки моҳияти ҷанбаҳои физикӣ ва фалсафӣ категорияи баррасишавандаро баён менамояд. Мо ба он маъно ҷанбаи забониро тобеи ҷанбаҳои физикӣ ва фалсафӣ меномем, ки мазмуни охирин (яъне *фалсафӣ*: Р.К.) бо ёрии забон тасвир мешавад. Яке аз вазифаҳои забоншиносӣ равшан ва ба низом даровардани истилоҳоти замонии дар он мавҷудбуда мебошад, ки дар онҳо номувофиқӣ, номуайянӣ ва ҳатто мантиқӣ аксаран мушоҳида мешавад» [28, с. 111].

Муҳақиқии мазкур бар он назар аст, ки ҷанбаи забонии вақт, бовучуди тобеи ҷанбаҳои физикӣ ва фалсафӣ буданаш, барои истифодаи дурусти истилоҳоти замонӣ ҷиҳати ифодаи мазмуни фалсафии вақт муҳим мебошад.

М.Ф. Мурянов дар мақолаи худ «Замон: мафҳум ва калима» ҷанбаи забонии вақтро ҳамчун инъикоси модели воқеии вақт дар забон баррасӣ мекунад. Мурянов М.Ф. бар ин назар аст, ки: «Категорияи вақт дар забон муносибати байни фаъолияти забонӣ ва фарозабонии инсонро муайян мекунад» [42, с. 52].

Муҳаққиқи мазкур вақтро ҳамчун як навъи муайяни фазо, ки хоси модели забони ҳиндуаврупоии ҷаҳон аст, дар забони русӣ баррасӣ менамоянд.

Бояд тазакурр дод, ки дар доираи илмҳои фалсафа, табиатшиносӣ, физика, психология ва забоншиносӣ вақт ҳамчун категорияи асосии тасвири илмӣ ҷаҳон муаррифӣ мешавад. Аз ҷумла, муҳаққиқ С.Т. Мелюхин барои ифодаи тағйирёбии беохир ва давомнокии мавҷудияти низомҳо ва равандҳои моддӣ ҷаҳон вақтро ҳамчун шакли умумии мавҷудияти ашё муайян мекунад: «Вақт - сифат, шакли универсалии мавҷудияти материя буда, давомнокии мавҷудият ва пайдарпайии тағйирёбии ҳолати тамоми системаҳо ва равандҳои моддӣ ҷаҳонро ифода мекунад» [42, с. 94].

Вақтро асосан ҳамчун шартӣ мавҷудияти материя ва ҷараёни мутассил, новобаста аз сохти иҷтимоӣ, мавриди таҳқиқ қарор медоданд. Ин ақида дар назарияҳои муҳаққиқони давриасримииёнагӣ ва антиқа баръало ба чашм мерасад. Чунончи, «Нютон вақти мутлақро ҳамчун шароити берунии мавҷудият аз вақти нисбӣ ҷудо карда, таъкид бар он дошт, ки вақт давомнокии ҳолат ва равандҳои мушаххасро ифода намуда, тавассути давраҳои гуногуни равандҳо (гардиши Замин дар атрофи Офтоб ё дар атрофи меҳвари он) чен карда мешавад» [42, с. 99]. Дар табиатшиносӣ ва фалсафаи табиатгарои асрҳои 17-19 низ ҳамин андеша ҳукмфармо буд. Дар муқобили ин андеша назари давомнокии равандҳои ҷаҳон ва ченаки тағйири универсалии ҷисмҳо меистод, ки Декарт, Лейбнитс, Ломоносов, Голбах, Дидро, Чернишевский онро ҷонибдорӣ мекарданд. Дар илми теология Афлотун, Августин, Фома Аквинский, Гегел ва неотомизмҳо вақтро ҳамчун шакли гузаранда ва ниҳои зуҳуроти ҷовидонии ба Худо ва руҳ хос медонистанд. Беркли, Юм ва пайравони онҳо вақтро ҳамчун шакли ба тартиб даровардани комплексҳои эҳсосот ё маълумотҳои таҷрибавӣ шарҳ медоданд.

Дар табиатшиносии муосир вақтро категорияи умумӣ медонанд. Бинобар ин, тибқи категорияҳои фалсафӣ ҳамаи падида ё раванд дар дохили фазо ва замон имконпазир мебошанд. Муҳақиқ А.С. Мостепаненко вақтро ба ду бахш ҷудо мекунад: *вақти воқеӣ* ва *вақти идрокӣ*. Вақти воқеиро берун аз олами объективии воқеӣ намедонад. Ба андешаи ӯ, вақти воқеӣ ба тағйирёбии падидаҳои воқеӣ ва ҳолатҳои ашё вобаста мебошад. Аммо *вақти идрокиро* бошад, чунин шарҳ медиҳад: «...дарки инсонро дар бораи олами беруна инъикос мекунад. Ҳисси ҳозира, гузашта ва ояндаи мо бо замони дарк алоқаманд аст» [41, с. 68]. Вақти идрокӣ ва вақти воқеӣ на ҳамеша бо ҳам мувофиқат мекунанд, ҳарчанд онҳо якдигарро инъикос мекунанд. Вақти воқеиро А. С. Мостепаненко шарҳ дода, хусусиятҳои топологӣ ва метрикии онро таъкид мекунад. Хусусиятҳои топологӣ, асосан, тартиби замон, рӯйдодҳо ва ҷанбаи сифатии вақтро ифода намуда, аз навъҳои зерин иборат мебошад: якченака, мутассил, тартиб ва бебозгашт. Хусусиятҳои метрикии вақт тамдиди муваққатӣ ва давомнокиро ифода мекунанд, ки ин маънои ҷанбаи миқдории вақтро ифода мекунад [41, с. 66-68].

Азбаски вақт категорияи фалсафӣ аст, бинобар ин дар забон ва фарҳанг низ ифода меёбад. Дар робита ба ин, он метавонад ҳамчун мафҳуми тасвири забонии ҷаҳон дар забоншиносӣ бошад. Тасвири забонии ҷаҳонро муҳаққиқон ба таври гуногун тасфир менамоянд. Е. С. Яковлева тасвири забонии мардуми русизабонро таҳлил карда, бар он назар аст, ки «тасвири дарки воқеияти дар забон собитшударо ҳоси як ҷомеаи забоншиносии додашуда» фаҳмидан мумкин аст [82, с. 9]. Ӯ тасвири забонии ҷаҳонро маҷмуи моделҳои меномад, ки метавонад як мафҳумро бо тафсирҳои гуногун нишон диҳанд.

Муҳаққиқон бар он андешаанд, ки мафҳуми «вақт» ҷанбаҳои забонӣ, фалсафӣ ва ҷисмонӣ дошта, шакли универсалии мавҷудияти материя ва муҳимтарин сифатҳои он махсус меёбад. Файласуфон ба ин

масъала бештар таваҷҷуҳ дода, андеша доранд, ки ҳеҷ як материя бе хосиятҳои фазоӣ замонӣ вуҷуд надорад, чунон ки фазо ва замон худ ба худ, берун аз материя ва ё мустақил аз он вуҷуд надоранд. Онҳо вақтро ҳамчун категория маънидод намуда, таъкид доранд, ки дар фалсафа, физика, фолклор, таърих, адабиёт, фарҳангшиносӣ, психология ва забоншиносӣ омӯхта мешавад.

Ҳамчунин, амсилаҳо ва воҳидҳои ҳисоби вақт ба монанди: механикӣ, физикӣ, астрономӣ, геологӣ, биологӣ, психологӣ, иҷтимоӣ-таърихӣ, вақти объективӣ (физикӣ) ва субъективӣ (психологӣ), бадеӣ, таърихӣ, динӣ ва ғайра вуҷуд доранд.

Дар забоншиносӣ «қолабҳои гуногуни замон дар робита бо забонҳо, фарҳангҳо, фолклор, осори бадеӣ (назмӣ ва насрӣ), мавриди таҳлил қарор гирифтаанд» [36]. Дар он муаллифон диққати асосиро ба роҳҳои гуногуни ташаккули мафҳуми «вақт» дода, аз нигоҳи семантикаи замонӣ инъикос ёфтани вақтро таҳлил мекунанд. Ҳамчунин, мафҳуми «вақт» аз назари ҷанбаҳои мантиқӣ, таърихӣ ва аксиологӣ баррасӣ мешавад.

Чунончи, Н.Д. Арутюнова [4] дар асараш амсилаи ҷараёни вақтро фарқ мекунад. Амсилаҳои аксиологии вақт дар Н.К. Рябсева вақти ҷисмонӣ (табӣӣ, табиӣ), вақти метафизикӣ (фалсафӣ, умумӣ), ҳаррӯза (субъективӣ, ҳаррӯза, утилитарӣ, инфиродӣ), инчунин вақти рӯҳонӣ (шоеӣ, динӣ) мебошанд, Н.А. Потаенко чунин намудҳои амсилаи замонро ба монанди миқёси мавсимӣ, ҳаррӯза, синну сол, рақам, тақвим, миқёси ҳодисаҳо номбар мекунад. Тан Аошуан қайд мекунад, ки моделҳои хаттӣ-таърихӣ ва антропосентрикӣ (анъанавӣ) дар тасвири забоншиносии чинии ҷаҳон якҷоя вуҷуд доранд.

Тамоми амсилаҳои гуногуни вақт, ҳарчанд аз рӯйи сохтор ва хусусиятҳояшон аз ҳам фарқ кунанд ҳам, аммо дар як қолаб бо тасвири умумӣ ва ягона инъикос меёбанд. Агар таърихи пайдоиш ва ташаккули

амсилаҳои вақт/замонро таҳлил карда бароем, метавон дарк кард, ки онҳо аз рӯйи хусусиятҳои типологӣ, хусусан сохтор, сифат ва таркибашон монанд мешаванд.

Ба андешаи А.Д. Шмелев, забон ҳамеша хусусиятҳои хоси соҳибони фарҳангро инъикос мекунад, аз ин рӯ, ҳамсухбат, ки соҳибзабон нест, ҳангоми суҳан кардан ба табиати забони худ така мекунад [77, с. 12]. Муҳаққиқони дигар бар он назаранд, ки хусусияти тасвири забонии ҷаҳон на танҳо бо хусусиятҳои фарҳанги халқ, балки бо хусусиятҳои сохтории забон низ шарҳ дода мешавад [16, с. 44].

Мусаллам аст, ки ин андешаҳо аз таълимоти В. фон Хумболдт дар бораи «шакли ботинии забон» [24, с. 105]. ва «назарияи нисбияти забон»-и Э.Сепир ва Б. Уорф сарчашма мегиранд. Дар аксари тадқиқотҳои даврони муосир тасвири забонии ҷаҳон бо тасвири илмӣ ҷаҳон муқоиса карда мешавад. Чунончи, Ю. Д. Апресян дар асарҳои худ дар бораи тасвири забонии ҷаҳон суҳан ронда, хусусияти тоилмӣ онро таъкид мекунад [3, с. 57-59]. Ба андешаи муҳаққиқи мазкур тасвири забонии ҷаҳон аз тасвири одӣ ҷаҳон оғоз меёбад, ки он чун тасвири илмӣ мураккаб нест. Тасвири илмӣ ҷаҳон аз унсурҳои зиёд, аз қабилӣ «фазо, сабаб, тағйирот, шумора, робитаи олами ҳиссӣ ва фавқулода, робитаи фард ба умумӣ ва ҷузъ ба кулл...» [3, с. 105] ва ғайра иборат аст.

Дар таҳқиқотҳои муҳаққиқон вақт ва ё замон ҳамчун категорияи бунёдии тасвири илмӣ ҷаҳон маҳсуб ёфта, яке аз муҳимтарин унсурҳои тасвири забонӣ ё тасвири «сода»-и ҷаҳон аст. Ин аст, ки Е. С. Яковлева вақтро «ҷойи ҳодиса, номи дигари зиндагӣ» [82, с. 55] меномад.

Вақтро дар тасвири забонии ҷаҳон замони лингвистӣ меноманд, ки он маҷмуи роҳҳои ифодаи моҳияти ҷанбаҳои физикӣ ва фалсафии замон аст.

Муҳаққиқи мазкур замони лингвистиро ба 3 гурӯҳ тақсим мекунад: *замони грамматикӣ*, ки дар навбати худ ба замонҳои

морфологӣ ва синтаксисӣ ҷудо мешаванд, *замони лексикӣ* ва *замони контекстуалӣ* (*матнӣ*).

1. **Замони морфологӣ.** Замони мазкур моҳияти ҷанбаҳои физикӣ ва фалсафиро тавассути роҳҳои морфологии забон баррасӣ менамояд.

2. **Замони синтаксисӣ.** Дар ин навъи замон моҳияти ҷанбаҳои физикию фалсафӣ ба воситаи роҳҳои синтаксисии забон ифода меёбанд.

3. **Замони лексикӣ** роҳҳои ифодаи муносибатҳои замониرو бо истифода аз луғати махсуси замонӣ баён мекунад.

4. **Замони контекстуалӣ** ифодаи моҳияти ҷанбаҳои физикӣ ва фалсафиро тавассути матн ва услуб баррасӣ мекунад [28, с. 112].

Бояд зикр кард, ки муҳаққиқон фарқияти замони лингвистӣ аз замонҳои грамматикиро шарҳ дода, таъкид мекунанд, ки ин ду замонро мо на бояд бо ҳам омехта кунем. Замонҳои грамматикӣ дар илми забоншиносӣ бо истилоҳи «шаклҳои грамматикӣ» низ қорбурд мешаванд: «Зери мафҳуми «шаклҳои замонӣ»-и забон мо роҳҳои гуногуни ифодаи муносибатҳои замониرو, ки дар забон мунтазам амал мекунанд (морфологӣ, синтаксисӣ, луғавӣ, контекстуалӣ) мефаҳмем. Шаклҳои феълии замонӣ (синтетикӣ ва аналитикӣ) як ҳолати махсуси шаклҳои замонии забонӣ мебошанд, ки ҳамин тарз муайян шудаанд. Таърифи «шакли феълӣ» бо мафҳуми дар забоншиносӣ қабулшудаи истилоҳи «шакл» ҳамчун ягонагии маъно (грамматикӣ) ва усулҳои ифодаи он мувофиқат мекунад...» [28, с. 112].

Доир ба фарқияти замонҳо Е.С. Яковлева низ андешаи худро баён намуда, кадом замонро мавриди таҳқиқ қарор додан қайд мекунад: «Пеш аз он, ки ба тафсири забонӣ оғоз намоем, аввалан бояд муайян намоем, ки мавзӯи таҳқиқи мо чист – доир ба кадом замон сухан меравад. Зарурати чунин муайян намудан он аст, ки дар ҷаҳорҷӯбаи таҳқиқи лингвистӣ истилоҳи «замон» шабеҳҳои хеле мушаххасро ба вуҷуд меоварад» [82, с. 82].

Доир ба ҳамин масъала дар «Фарҳанги энциклопедии забоншиносӣ» низ ишора мешавад: «Воситаҳои тавсифи замон дар морфологияи забон бо он чизе, ки мо онро «вақти амалишавии нақша» меномем (хусусан бо мафҳумҳои гуногуни фалсафии замон яке аз далелҳои он) на он қадар содда ва бевосита алоқаманд аст; ин дар забони англисӣ ва дигар забонҳо далели мавҷудияти ду вожаи гуногун барои тавсифи мафҳумҳои *замони лингвистӣ* ва *замони зиндагӣ* аст: дар забони англисӣ инҳо *tense* «замон» ва *time* «вақт», дар олмонӣ *Tempus* ва *Zeit* <...> Ин дугонаи (дихатомияи) забонӣ натиҷаи он аст, ки маъноҳои замонӣ ба ғайр аз воситаҳои феълӣ бо дигар роҳҳо (зарфҳо, изофаҳои замонӣ, номи сана ва ғайра) ифода ёфта метавонанд» [110, с. 323].

Аз рӯйи ин тафсир маълум мегардад, ки муаллифони фарҳанги мазкур О. Дюкрот ва З. Тодоров замони лингвистиро чун феномени психологӣ тасниф намуда, онро *lived time* «замони зиндагӣ» номгузорӣ намудаанд.

«Замони зиндагӣ»-ро муҳаққиқон маҳз дар робита ба ҳамин фаҳмиш ба доираи худшиносии инсон мансуб медонанд. Агар забони тафсири замони грамматикиро абстрактӣ гӯем, пас мафҳумҳое, ки дар онҳо «замони зиндагӣ» тасвир шудаанд, як навъ «фалсафаи сода»-и замонро ифода мекунанд. «Замони зиндагӣ» ин ҳамон мафҳумест, ки файласуфи шинохтаи Ғарб И.Кант онро «замони тафаккури ботинӣ» номида буд ва дар фалсафа он бо номи «замони кантӣ» маъмул аст. Ба андешаи Кант ин замонест, ки тафаккури инсон дар он падидаҳоро дарк мекунад [30].

Замони грамматикӣ тасриф мешавад, аммо тасниф намешавад ва ҳеҷ гуна муайянкунанда ё эпитетро қабул намекунад. Замони лингвистӣ («замони зиндагӣ»)-ро, баръакс, берун аз эпитетҳо тасаввур кардан ғайри имкон аст.

Категорияи вақтро дар забоншиносӣ бештар бо категорияи фазо, ки назарияи нисбии Эйнштейн мебошад, омехта мекунад. Тибқи концепсияи Г. Гийом, вақт дар фазо ба вучуд меояд ва онро тасвир кардан намешавад, баръакс, тасвири онро аз воситаҳои фазоӣ метавон пай бурд. Г. Гийом ба масъалаҳои назариявии забоншиносӣ таваҷҷуҳ намуда дар осори ӯ дар заминаи назариявӣ муносибатҳои алоҳида ва умумии контексти замон (вақт) муқаррар мешавад. Дар муҳокимаи масъалаҳои забоншиносӣ муҳаққиқ мафҳумҳои *замони кайҳонӣ* ва *замони амалиро* истифода бурда, барои шарҳи мафҳуми замон истилоҳҳои *хроногенез* ва *хронотез*-ро истифода мебарад. Ӯ истилоҳи *хроногенезро* ҳамчун имкони сохтани вақт ва *хронотезро* ҳамчун амалисозии ин имкон шарҳ медиҳад. Ба андешаи Гийом «вақт вучуд надорад, балки феноми ташаккули вақт, яъне хроногенез ҳаст» [22, с. 136].

Ҳамин тариқ, аз суҳанони Гийом метавон ба хулосае омад, ки ғояи вақт, ки ӯ онро хроногенез ва хронотез номидааст дар асл фазокунонии вақт аст («spatialization du temps»).

Пас аз Г. Гийом, забоншиносони дигар аз қабили Н. Д. Арутюнова, Л.П.Якубинский, В.В. Виноградов, М.Ф. Мурянов ва В.С.Юрченко ба вақт аз равшанӣ фазо менигаранд. Н.Д. Арутюнова қайд мекунад, ки фазо амсилаи замони лингвистӣ мебошад. Л.П.Якубинский ва В.В. Виноградов бар он назаранд, ки: «Дар забони русӣ ягон пешванде нест, ки аз ҷиҳати пайдоиш фазоӣ набошад ва маъноҳои замонӣ бо фазоӣ ба ҳам пайваستاанд ва дар асоси онҳо инкишоф меёбанд» [13, с. 34]. М. Ф. Мурянов андешаҳои Л. П. Якубинский ва В. В. Виноградовро ҷонибдорӣ намуда, категорияҳои фазо ва замонро дар робитаи ногусастанӣ бо ҳам медонад. Ҳамчунин, М.Ф. Мурянов бар ин назар аст, ки дарки вақт ҳамчун як навъи муайяни фазо хоси модели забони ҳиндуаврупоии ҷаҳон аст [42].

В. С. Юрченко доир ба муносибати забон бо замони воқеӣ андешаи худро баён намуда, се ҷанбаи робитаро дар муносибати забон ба замон пешниҳод мекунад: а) робитаи онтологӣ (яъне, забон дар замон мавҷуд аст); б) робитаи гносеологӣ (яъне, замон дар забон инъикос меёбад); в) робитаи эволюсионӣ (яъне, забон бо мурури замон тағйир меёбад). Аз ин се робита, муносибати онтологӣ камтар омӯхташуда мебошад. «...вақти воқеӣ ҳамчун асоси онтологии забони табиӣ инсон маҳсуб меёбад, ки хеле кам таҳқиқ шудааст. Дар мавриди масъалаҳои дигар: тағйироти забон бо мурури замон ва инъикоси замон дар забон хеле бомуваффақият ва муддати дуру дароз – садсолаҳо мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд» [80, с. 14].

Замони лингвистӣ *замони воқеиро* ҳамчун замони даркӣ инъикос мекунад, вале бо он мувофиқат намекунад. Агар замони воқеӣ баробар ва пайваста ҷараён мегирад, ки барои шахс гоҳ метавонад суръатро суст кунад, қатъ кунад ё баръакс давад ва шитоб кунад.

Ҳамин тавр, В. С. Юрченко ҳам В. Бахтинро ҷонибдорӣ намуда, пешниҳод мекунад, ки дар забоншиносӣ низ мафҳуми бунёдии «хронотоп»-ро бояд ворид намуд. Хронотоп (асосан дар адабиёти бадеӣ истифода мешавад) ин робитаи асосии муносибатҳои вақт ва фазо мебошад, ки маънои умумии «вақтуфазо»-ро дорад. Дар асоси вақтуфазо (хронотоп) танҳо ду муносибат имконпазир аст: 1) семуҳлати гузаранда: гузашта-ҳозир-оянда; ва 2) думуҳлати асимметрӣ: пештар-баъдтар.

Дар забоншиносӣ вақт ҳамчун категорияи инсонмарказӣ (антропосентрӣ) – забон бо замони идрок амал мекунад. Шахс дар ҳаёти ҳаррӯза вақтро тавассути эҳсосоти субъективии худ дарк мекунад. Барои ҳар яки мо вақт муҳим аст, зеро «ҳаёти мо дар он ҷараён дорад ва баъзе воқеаҳо бо онҳо якҷоя иваз мешаванд» [34, с. 139].

1.3. Таҷассуми «вақт/замон» дар тасвири забонии ҷаҳон

Тасвири забонии ҷаҳон ё худ забони лингвистӣ ин тасвири мебошад, ки дар фаҳму забони мардум қолаби аслии худро гирифтааст. Ин қолаб бар асоси таҷрибаи тулонии мардум ташаккул ёфтааст. *Вақт/замон*, ҳамчун ҷузъи ҷаҳонбинии муосир, дар фаҳму идроки мардуми олам якхела таҷассум меёбад, аммо дар забон тасвири ҷудогонаи худро дошта, ба таври гуногун баён мегардад. Аз ин рӯ, агар илмҳои дигар *замонро* категорияи универсалӣ ва серпахлу ба қалам диҳанд ҳам, аммо дар забоншиносӣ онро як категорияи алоҳида эътироф кардаанд ва он дорои қолабҳои алоҳидаи худ мебошад. Бояд зикр кард, ки иддае аз забоншиносони Аврупо дар ибтидои асри XX кӯшиш мекунанд, ки барои низомии *вақт/замон* ангорае таҳия намоянд, ки он шаклҳои замониرو тасвир намуда, барои тамоми забонҳо якнавохт ва ҳамгун бошад. Чунин кӯшишҳо дар асарҳои О. Есперсен, Н. Хорнштейн, Х. Рейхенбах, А. Прайер, Б. Комри ва дигарон баръало ба назар мерасад. Аз ҷумла, О. Есперсен вақтро ба асосӣ ва тобеъ ҷудо карда, тарзи ифодашавии онро дар забонҳои гуногун дида мебарояд. Х. Рейхенбах бошад, мафҳуми «лаҳзаҳои вақт»-ро пешниҳод намуда, онро барои гурӯҳбандии замони грамматикӣ истифода мекунад. «Лаҳзаҳои вақт», ба андешаи ӯ, иборатанд аз таркибҳои: лаҳзаи воқеа, нутқ ва нақл. Н. Хорнштейн замонҳои феълиро бар асоси синтаксис таҳлил намуда, лаҳзаи замони лингвистиро муайян мекунад.

Дар забоншиносӣ замони лингвистӣ ҳамчун категория дар феъл шарҳ дода мешавад. Чунончи, дар «Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ» ба таври зер тафсир шудааст: «Замон – категорияи грамматикӣ, ки аслан дар забоншиносӣ хоси феъл аст. Замон маъмулан дар забони башар далолат аст бар вақти баргузори амал ва ё ҳолат, ки метавонад басо гуногун бошад. Дар забон аслан кулли замонҳои гуногун

гузориши раванду ҳолат ва мухобиротро бар се замони куллӣ мансуб медонанд, ки он замони гузашта, замони ҳозир ва замони оянда муаррифӣ мешавад. Чунин дар се замони фарогир сурат гирифтани амалу ҳолат ва мухобирот дар андешаву афкори забониносии пешин низ гуфта шудааст. Дар самтҳои забониносии муосир, аз қабili забониносии маърифатӣ (cognitive) ифодаи замонро тавассути вожаҳои ҷудогона ҳамчун мафҳуми кулл (консепт) мавриди таҳлилу омӯзиш қарор додаанд (қадим, шаб), ки онҳо хоси феъл набуда, мансуб ба дигар ҳиссаҳои нутқанд» [7, с. 94].

Аввалин кӯшишҳо барои шарҳ додани замон ҳамчун яке аз категорияҳои грамматикӣ феъл бо истифода аз мисоли забонҳои мушаххас дар асарҳои забониносии қадим, асримиёнагии Аврупо ва дигарон анҷом ёфтаанд.

Дар баробари ин, вижагиҳои қолабҳои *замон* тавассути таҳлили муқоисавӣ маълум мешаванд. Онҳо, ба андешаи Е. С. Яковлева: «Бо вучуди шабоҳати берунӣ дар ташкили силсилаи синонимҳои вожаномҳои замон... мафҳумҳои гуногуни замонро ифода меkunанд» [82, с. 195]. Масалан, дар забони тоҷикӣ тақсими вақти рӯз: *бондод, аср, пешин, шом ва шаб (ё вақти хуфтан)* [37, с. 200] ба лаҳзаҳо ҷудо мешавад. Дар забони русӣ низ рӯз ба давраҳо тақсим мешавад [77, с. 56-58], дар забони англисӣ бо номи бевоситаи худӣ ҳодиса ифода кардани замон табиист [82, с. 195].

Масъалаи гоҳшуморӣ ё худ категорияи замонро дар тасвирҳои гуногуни забонии ҷаҳон муҳаққиқон ва забониносон аз қабili Зализняк, Урисон, Тсивян, Шмелев, Яковлева, Матробиён ва дигарон мавриди омӯзиш қарор додаанд.

Дар таҳқиқоти муҳаққиқони болозикр масъалаи замон дар забон, ё замони лингвистӣ хеле мураккаб ва бисёрҷанба аст. Мафҳуми *замон/вақт*

дар забонҳо ва фарҳангҳои мардуми дунё гуногун тафсир мешавад, аз ин сабаб тафсирҳои мухталифи мафҳуми мазкур ба вуҷуд омадаанд.

Тибқи сарчашмаҳо аз замони қадим инсон ду навъи вақтро мешинохт: вақти «даврӣ» ва вақти «мустақим». Даврӣ будани вақт ҳамчун гардиши пайдарпайии рӯйдодҳо хоси тамаддунҳои қадимӣ буд. Онро аз рӯи пайдоиш бо падидаҳои табиӣ даврӣ алоқаманд медонистанд. Ба вуҷуд омадани андешаҳо доир ба ҳаракати мустақими вақт (замон) бо рушду ташаккули шуури таърихӣ алоқаманд аст [82, с. 100-101]; [54, с. 123-124].

Замони мустақим ҳамчун хати рости бе ибтидо ва интиҳо ифода шуда, гузашта, ҳозира ва ояндаи онҳоро пайваст мекунад [4, с. 52].

Тасвири забонии ҷаҳон метавонад дар доираи замони даврӣ ва мустақим пурра шавад. Дар робита ба ин, Е. С. Яковлева зикр мекунад, ки: «Дар парадигмаи фарҳангии забони модарӣ мафҳуми вақти даврӣ бо ғояҳои даврони табиӣ алоқаманд аст» [82, с. 100-101].

Вақт бо назардошти ҳодисаҳо нотакрор ва бебозгашт мебошад, аммо, вобаста ба соат, рӯз, ҳафта, моҳ, фасл хусусияти такроршавӣ дорад, ки дар як хатти мустақим бо ҳам алоқаманд мешаванд. Байни замони гузашта, оянда ва ҳозира мо фақат дар меҳвари вақти мустақим фарқиятро дарк намоем. Ҳамин тавр, метавон гуфт, ки гардиши даврии вақт дар таркиби луғавии забон ва ҳаракати мустақими вақт дар сохтори грамматикӣ он ифода меёбад. Бинобар ин, вақт дар тасвири забонии ҷаҳон ҳамчун категорияи грамматикӣ дейктикӣ ба ҳисоб меравад. Категорияи грамматикӣ дейктикӣ ифодакунандаи замон ва шахс мебошад. Воҳидҳои дейктикӣ бошанд, дар маънои калимаҳо ҷой доранд, чунончи, феълҳои ҳаракат дорои категорияи грамматикӣ дейктикӣ мебошанд.

Илова ба тафсирҳои вақт, инчунин амсилаҳои дигари он мавҷуданд. Чунончи, дар фарҳангҳо ва тамаддунҳои гуногун замон

духӯра маънидод меёбад. Дар мифологияи қадим замонро набз мефаҳмиданд. Дар замони муосир, ҳамчунин, тафсирҳои маълуми замонро дар мафҳумҳои даврӣ (такроршаванда, яъне танҳо вақти табиӣ метавонад такрор шавад, даврзананда), солномавӣ ва таърихӣ маънидод мекунанд.

Амсилаҳои замони номбаршуда дар забон дар таркиби луғавӣ ва сохтори грамматикӣ он инъикос ва муттаҳид мешаванд. Аз ин рӯ, нақши забон дар инъикоси *замон/вақт* бағоят бузург аст. Забон ҳамчун муфасссири фарҳанги миллат амал мекунад. Забон ҳарчанд худ як рӯки фарҳанг маҳсуб ёбад ҳам, аммо гоҳҳо соҳибзабонони онро болотар аз фарҳанг маънидод мекунанд. Зеро дар забон тамоми унсурҳои фарҳанг меғунҷанд, яъне танҳо забон аст, ки метавонад онҳоро шарҳ диҳад ва муаррифӣ намояд.

Вақт/замон яке аз ҷузъҳои фарҳанг мебошад, ки он дар забон инъикос меёбад. Доир ба таҷассуми замон дар тасвири забонии ҷаҳон муҳаққиқони зиёд андешаҳои худро иброз намудаанд. Чунончи, В. фон Хумболдт *замонро* ҷузъи асосии тасвири забонии ҷаҳон номида, таъкид мекард, ки тасаввуроти аксари одамон бар асоси забоне муайян мешавад, ки бо он забон гуфтугӯ мекунад. Андешаи «забон чун рӯи халқ», ки аз ҷониби Хумболдт пешниҳод гардида буд, баъдан дар Аврупо забоншиносон Л. Вейсгербер, В. Портсиг, Г. Ипсен, Й. Трир, дар Амрико Ф. Боас, Э. Сепир, С. Лэм, Б. Уорф ва дар Россия А. Н. Афанасев, Ф. И. Буслаев ва А. А. Потебня ин андешаро дастгирӣ намуда, мавриди пажӯҳиши ҷиддӣ қарор медиҳанд. Ақидаи нисбӣ будани вақт бори аввал дар назарияи нисбии забоншиносии Э. Сепир ва Б. Уорф дарҷ мегардад, ки он минбад дар осори забоншиносони дигар, аз ҷумла Ю. Д. Апресян ва Н. Д. Арутюнова идома меёбад. Нисбияти замони забониро муҳаққиқони мазкур шарҳ дода, зикр мекунанд, ки забонҳои ҷаҳон барои ифодаи замон аз воситаҳои гуногун, аз ҷумла аз ҳиссаҳои

нутқ ва воситаҳои интонатсия истифода мебаранд. Аз ин ҷост, ки шаклҳои гуногуни забонӣ ба мазмуни ҳуди мафҳум таъсир мерасонанд ва фаҳмишҳои гуногуни *вақт* дар фарҳангҳои гуногуни забоншиносӣ ба вуҷуд меоянд. Ба андешаи Э. Сепир ва Б. Уорф инсон ҷаҳонро тавассути забони модарии худ мебинад: «Ҷаҳоне, ки дар он ҷомеаҳои гуногун умр ба сар мебаранд, инҳо ҷаҳонҳои гуногун мебошанд ва ҳаддалимкон на ин ё он ҷаҳони ба онҳо мукофотҳо овезон мебошанд» [56, с. 130-131].

Доир ба мавҷудияти *замон* дар забон Б. Уорф андешаи худро ибраз намуда, бар он ақида буд, ки мафҳумҳои «замон» ва «ашё (материя)» дар асоси таҷрибаи одамон дар ҳамон як шакл ба вуҷуд наомадаанд, балки «Ин аз табиати забон ё забонҳо вобаста аст, ки ба шарофати истифодаи онҳо тақсим шудаанд. Онҳо (яъне *замон* ва *материя*) аз ягон навъи низоми сохтори грамматикӣ забон вобаста набуда, балки ба навъҳои таҳлил ва таъини дарке вобаста мешаванд, ки ҳамчун «одоби суханронӣ» дар забон мустаҳкам гардида, ба категорияҳои грамматикӣ тавре пайванд шудаанд, ки метавонанд ҷанбаҳои лексикӣ, морфологӣ ва синтаксисиро дар худ фаро гиранд. Дар дигар ҳолат, воситаи тамоман номувофиқи забон мебошанд, ки ба якдигар дар як низоми муайян бо ҳам муфовиқат мекунанд» [51, с. 199].

Бенҷамин Уорф ифодаи категорияи вақтро дар ҳамаи забонҳои аврупоӣ бо номи SAE (Standard Average European), яъне стандарти забонҳои миёнаи аврупоӣ таҳқиқ карда, ба хулосае меояд, ки ифодаи вақт дар ҳамаи забонҳо қариб як хел буда, танҳо баъзе тавофутҳои ночизро доро мебошад. Хусусан, низоми феълии дорои се замон (гузашта, ҳозира, оянда) дар тасаввуроти соҳибзабонон таъсири худро расонидааст. Ин низом дар тафаккури мардум субъективӣ буда, онҳо объективона низоми сезамонаро аз рӯйи хатти рост тасвир мекунанд. Дар асоси таҳқиқоти Б. Уорф соҳибзабонон дар гуфтори худ вақтро ба давраҳои муайян тақсим менамоянд, ки онҳо дар лаҳзаҳои муайян (яъне

давра ба давра) такрор мешаванд. Чунончи, дар забони англисӣ: *summer, winter, September, morning* ва ғайра ва дар забони тоҷикӣ: *бомдод, пагоҳ, зимистон, тирамоҳ, сентябр* ва монанди инҳо. Вожаҳои мазкур чи дар забони англисӣ ва чи дар забони тоҷикӣ вақти муайянро ифода намуда, аз рӯи хусусияти морфологиашон метавонанд исм ҳам бошанд ва дар ҷумла ба вазифаи мубтадо ва пуркунанда истифода шаванд. Масалан: *Зимистон даромад; Бомдод хунук мешавад.*

Муҳаққиқи амрикоӣ Б.Уроф ҳамчунин бар он андеша буд, ки дар забонҳои низоми SAE тасвири метафориҳои вақт амал мекунад. Чунончи, дар забони англисӣ барои ифодаи дарозии кӯтоҳии вақт вожаҳои *long* ва *short* истифода мешаванд, дар ҳоле ки метавон нисбати он вожаҳои ғайриметафориҳои *early* «барвақт» ва *late* «дер» ифода ёбанд.

Мусаллам аст, ки чунин тасаввурот доир ба ифодаи *вақт* решаи таърихӣ дорад, бинобар ин барои соҳибони забонҳои SAE вақт ба лаҳзаҳои муайяни баробар ҷудо шудааст. Айнан чунин тасаввурот нисбат ба вақт дар тасаввури соҳибони забони тоҷикӣ низ вучуд дошта, решаи он ба умқи таърих меравад.

Бар асоси ҳамин тасаввурот дар фарҳанги соҳибони забонҳои низоми SAE, ки забони англисӣ низ ба ҳамин гурӯҳ дохил мешавад, таърихнигориҳо, солноманависиҳо, тақвимгузориҳо, воқеаномҳо, ёддоштҳо ва монанди ин хеле муҳим арзёбӣ мегардад. Дар фарҳанги забонҳои SAE барои инъикоси замонҳои гузашта ва оянда воҳидҳои яхела истифода мегарданд. Вобаста ба ҳамин масъала Б. Уорф зикр мекунад: «Гуфтан душвор аст, ки оё як тамаддун чун тамаддуни мо бо фаҳмиши гуногуни лингвистии вақт имконпазир аст ё не? Дар ҳар сурат, баъзе категорияҳои алоҳидаи забоншиносӣ, ки вобаста ба тамаддуни мо ва меъёрҳои рафтор дар асоси ҳамин фаҳмиши вақт рушд мекунанд, ба ҳамдигар комилан мувофиқат мекунанд» [56, с. 192].

Аммо ин андешаи Б. Уорфро забоншиносони муосир рад мекунанд ва бар он ақидаанд, ки ҳангоми ташаккули тасвири ҷаҳон забон нақши мустақил надорад, балки он тавассути фаҳмиш мардум рушд мекунад.

Албатта, зикр бояд кард, ки тасвири забонии ҷаҳон ҷузъи тасвири ҷаҳон мебошад. Ба воситаи тасвири забонии ҷаҳон мо таҷрибаи чандинасраи мардум, яъне замони аз сар гузаронидаи соҳибони забонро дарк хоҳем кард. Мисоли онро метавонем аз «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ оварем, ки 10 аср пеш таълиф ёфтааст. Чунончи, дар «Шоҳнома» ибораи «*бонги хурӯс*» чандин маротиба таъкид шудааст, ки ин ибора таъкид ба *оғози рӯз* ё *бомдод* аст, ки ҳанӯз ҳам дар гӯйишҳои забони тоҷикӣ дар истифода қарор дорад:

Ба ҷанговарон гуфт: Чун захми кӯс
Барояд ба ҳангоми *бонги хурӯс*,
Шумо бархурӯшеду андарниҳед,
Саронро зи хун бар сар афсар ниҳед [200, с. 452].

Ва ё:

Чу пинҳон шуд он чодари обнӯс,
Ба гӯш омад аз дур *бонги хурӯс* [200, с. 411].

Дар байтҳои боло тасвири яке аз гоҳҳои шабонарӯзӣ – *оғози рӯз*, *субҳи барвақт* инъикос ёфтааст, ки симои онро мо дар забон тавассути ибораи «бонги хурӯс» мебинем. Н. Ю. Шведова дар ин бора таъкид менамояд, ки: «Мо симои ҳама чизеро, ки тавассути номинатсияҳои забонӣ сурат мегиранд, ҳамчун олами ҷудонашаванда ва бисёрқитъа дар сохтори он, аввалан, инсон, фаъолияти моддӣ ва маънавии ӯ ва дуюм, ҳама чизеро, ки ӯро ихота мекунад: фазо ва замон, табиати зинда ва беҷон, майдони афсонаҳои инсонӣ ва ҷомеа ва ғайраро дарк мекунем» [76, с. 15].

Вобаста ба андешаҳои болозикр метавон қайд кард, ки ҳар як забон нақшаи муайяни таснифоти худро доир ба тасвири гуногуни олам

доранд. Низоми муваққатии забон наметавонад табиати объективии вақтро инъикос намояд. Бинобар ин, забонҳо тарҳи гуногуни воқеиятро барои соҳибони худ пешкаш мекунанд ва дар таҳияи низоми мураккаби замонӣ аз якдигар фарқ мекунанд.

Чуноне ки маълум аст, тасвири забонии ҷаҳон ҳамон воситаи фаҳмиш ва даркero дар худ инъикос мекунад, ки инсоният онро дар тури таърихи худ таҷрибандӯзии кардааст ва он дар баробари инкишофи ҷамъият ба таҳаввулот дучор гардидааст. Чунин тасвири забонӣ ба ҷаҳонбинии мардум бе таъсир намондааст, аммо ба қавли муҳаққиқи рус А. Вежбитская: «Ҷаҳонбинии як шахс ҳеҷ гоҳ наметавонад тавассути воситаҳои фаҳмиш, ки ба ӯ забони модариаш медиҳад, пурра муайян гардад. Қисме аз он метавонад воситаҳои алтернативии ифода низ дошта бошад» [12, с. 20].

Ҳамин гуна андешаҳо доир ба вақт/замон дар забоншиносии рус байни забоншиносон хеле зиёд доман густурдааст ва бархе андешаҳои ҷолиб пешниҳод низ кардаанд. Дар зер мо андешаҳои иддае аз онҳоро дар шакли ҷадвале, ки аз ҷониби Е.А. Николаева [43, с. 74]. пешниҳод шудааст, зикр мекунем ва дар сутуни «воситаи алоқаи забонӣ», ки асосан забони русӣ дар назар дошта шудааст, мо воситаҳои алоқаи забонии забони тоҷикиро низ пешниҳод мекунем:

Муҳаққиқ	Амсилаи вақт/замон	Хусусияти амсила	Воситаи алоқаи забонӣ
В.Я.Миркин	Вақти хронологӣ	Вақти объективии рӯйдод	Сана ва номгӯи замонии интервалҳо
	Вақти нисбӣ	Дар фаҳмиши мардум падида меояд, чун «барвақт – ҳамзамон - баъд»	Тавассути зарфҳо ва пешояндҳо (до «то», после «баъд аз», ранше «пеш аз», недавно «чанде пеш»), инчунин шаклҳои махсуси феълӣ (мисол, плюсквамперфект)
	Вақти худмарказӣ	Бо лаҳзаи дарки замон ҳамчун гузашта, ҳозира ва оянда	Зарфҳои хос (вчера «дирӯз», tonight «дишаб»)

		алоқаманд аст	
Рябсева Н.К.	Вақти физикӣ	Бо мавҷудоти яктартиба муқоиса мешавад (материя, фазо, ҳаракат, дар тасвири объективи ҷаҳон фаҳмида ва ворид карда мешавад, ки лаҳзаҳои он якҷо нишон дода, тамомият ва мукаммалии он ифода меёбад.	Тавассути ифодаҳои тратить время «сарф кардани вақт», бречь время «ғанимат донишмандии вақт», выкраиват время «сарфа кардани вақт»
	Вақти метафизикӣ	Ҳамчун манбаи комил ва бебозгашт ва тобеи субъект	Лексемаи миг «як лаҳза», вечность «доимо, абадӣ»
	Вақти иҷтимоӣ (зиндагӣ)	Ҳамчун манбаи комил ва бебозгашт ва тобеи субъект	Лексемаи <i>момент</i> «лаҳза, дам, ҳангом, вақт, муддат»
	Вақти равонӣ	Дорои хусусиятҳои интиқолибӣ, фавқулодагӣ, осмонӣ, муқаддас ва комил будан мебошад	Лексемаи миг «як лаҳза», вечность «доимо, абадӣ»
Яковлева Е.С.	Вақти ратсионалӣ/таҳлилӣ	Дорои хусусияти ратсионалӣ ва ғайриимконӣ (яъне бо диди беруна, ки дар он субъект дар тасвири объект қарор намегирад). Ин вақти ба вуқӯъ омадани шароит ва гардиши воқеа аз рӯйи табиат ва фазои гуногун	Лексемаи <i>момент</i> «лаҳза, дам, ҳангом, вақт, муддат»
	Вақти фавқулода/фароичӣ	Воқеаҳои фавқулода, муҳим, аҳамиятнокро тафсир мекунад.	Лексемаи <i>момент</i> «лаҳза, дам, ҳангом, вақт, муддат»
	Вақти иҷтимоӣ/рӯзмарра	Воқеаҳои ҳаррӯза тафсир мекунад. Ин вақт ба одам мансуб буда, ҳисоб карда мешавад, ба нақша гирифта мешавад ва ҳис карда мешавад	Лексемаҳои минут «дақиқа», секунд «сония» ва ғайра

Аз ҷадвали фавқ маълум мегардад, ки тасвири забоние, ки соҳибзабонон доранд, он мутлақан наметавонад аз ҷаҳони атроф ва этносҳои дигар фарқ кунад. Ин танҳо як хусусияти ҳосе ҳаст, ки ин ё он этнос онро қабул кардааст ва бо арзишҳои миллии ашӯҳо, падидаҳо, робитаҳо ва фарҳанги миллии онҳо тавҷам мебошад. Бинобар ин, наметавон гуфт, ки дарки *вақт/замон* дар байни қавмҳои гуногун қомилан аз якдигар фарқ мекунад ва ҳар этнос тарзи ифодаи *вақт/замон*-и муқарраршудаи худро дорад. Танҳо ҳар як фарҳанг

метавонад доир ба *вақт/замон* фаҳмиши хоси худро дошта бошад, ки он ҳамчун тасвири муқаррарии ҷаҳон ифода меёбад.

Тарҳи амсилаҳои *вақт/замонро*, ки В. Я. Миркин, Н. К. Рябтсев ва Е. С. Яковлева пешниҳод намудаанд, аз рӯйи хусусият ва ҳатто воситаи алоқаашон ба якдигар шабоҳат доранд. Дар ҳамин тарҳ дар муқоиса мо воситаҳои алоқаи забони тоҷикиро низ дида баромадем, ки аз забони русӣ аз рӯйи қолаби худ тавофути надорад.

Ҳамин тавр, аз таҳлилҳои боло метавон ба хулосае омад, ки вақт (ё замон) дар баробари фазо унсури асосии тасвири забони ҷаҳон мебошад. Зери мафҳуми «замони лингвистӣ», ки маҷмуи воҳидҳои лексикограмматикӣ мебошад, метавон ифодаи моҳияти ҷанбаҳои физикӣ ва фалсафии замонро дарк кард. Ин мафҳум дар категорияи грамматикӣ дейктикӣ зоҳир гардида, бо вижагиҳои миллии концептҳои вақт аз ҷониби соҳибзабонон ифода мегардад. Мафҳуми «вақт» дар тасвири забони ҷаҳон ниҳоят мураккаб ва гуногунҷанба буда, шумораи зиёди амсилаҳои забони вақтро шарҳ медиҳад. Вақт ё замонро муҳаққиқон ба намудҳои гуногун ҷудо намудаанд, ки: «замон (вақт)-и *мустаким* ва *даврий* нисбат ба навъҳои дигар бартарӣ доранд, зеро инҳо метавонанд дар доираи тасвири лингвистии ҷаҳон якдигарро пурра кунанд» [12, с. 24].

Боиси қайд аст, ки *вақт/замон* ҳамчун ҷузъи грамматикӣ феъл таҳлил шуда, он дар асарҳои муҳаққиқон Э. Сепир ва Б. Уорф барҷаста таҷассум ёфтааст. Бар асоси андешаи онҳо фаҳмиши мо доир ба *вақт/замон* бар пояи сохтори грамматикӣ забонамон муқарар гаштааст. Аммо назарияҳои муосир доир ба *вақт/замон* ин андешаҳоро ҷонибдорӣ накарда, собит менамоянд, ки мо бояд ба хусусиятҳои хоси забонӣ низ таваҷҷуҳ намоем, ки он дар тасвири муқаррарии мо ҷойгоҳи худро дорад ва он ба таҳлили семантикӣ ниёз дорад. Дар доираи ин тасвири забонӣ лаҳзаи вақт/замони як шабонарӯз мақоми махсуси худро

доранд, ки онҳо дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ тарзи хоси ифодашавии худро соҳиб мебошанд.

1.4. Доир ба тарҷумаҳои «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ

«Шоҳнома»-и Абулқосими Фирдавсӣ яке аз шоҳкориҳои бузурги адабиёти тоҷику форс маҳсуб меёбад, ки арзиши миллию илмиро доро мебошад. Ин шоҳасари оламшумул зиёда аз ҳазор сол мешавад, ки ҳамчун асари қаҳрамонию шучоат, далерию мардонагӣ ва, ҳамзамон, ватандӯстиву озодандешӣ дар миёни мардум маҳбубияти хоса касб намудааст. Қаҳрамони Тоҷикистон академик Б.Ғафуров дар қисмати муқаддимаи яке аз тарҷумаҳои «Шоҳнома» ба забони русӣ қайд мекунад: «Дар бораи ин достони бузург бисёр гуфтан мумкин аст. Ёд дорам, ки дар айёми бачагиам деҳқонони одӣ дар зодгоҳам – деҳае дар Тоҷикистон чӣ тавр бо меҳру муҳаббат ба ровиёни «Шоҳнома» гӯш медоданд. Хониши «Шоҳнома» дар чойхона, дар хонаҳо ва дар ҳар ҷое, ки мардум ҷамъ мешуд ва ё дар кӯҷе, ки ровӣ буд, сурат мегирифт. Ва ҳоло «Шоҳнома» ё ба истилоҳи маъруф дар миёни мардум «Китоби Рустам» дар байни оммаи васеъ маҳбубияти беандоза дорад. Дар Эрону Афғонистон Фирдавсӣ бузургтарин шоир боқӣ мемонад. Қариб дар ҳар маҳаллаи Эрон нафаронеро пайдо кардан мумкин аст, ки онҳоро «шоҳномахон» меноманд, ки ин дostonро бо муваффақият қироат мекунанд» [18, с. 17]. Ҳамин маҳбубият ва ихлос ба муҳтавои «Шоҳнома» буд, ки нусхаҳои асли он дили ҳазорон мардуми ғайризабонро низ тасхир намуда буданд ва ҳатто аввалин нусхаҳои парешони «Шоҳнома»-ро дар асрҳои миёна мустаҳриқони Ғарб, ки меҳр ба забони адаби форсу тоҷик доштанд, ҷамъоварӣ намуда, онҳоро муқоиса намуда, ҳамчун нусхаи интиқодӣ ба нашр расонидаанд.

Нахустин тарҷумаи англисии «Шоҳнома», ки барои аврупоиён онро муаррифӣ мекунад, аз ҷониби Виллям Чонс (асри XVIII) анҷом меёбад. Аммо В. Чонс ҳаҷми «Шоҳнома»-ро ба назар гирифта, ақида дошт, ки «ин асарро якчанд муаллиф таълиф намудаанд, вале бо муруруи замон номи дигарон, ба ҷуз аз Фирдавсӣ, фаромӯш шудааст» [124, с. 15]. Доир ба Виллям Чонс муҳаққиқи эрониасл Лолой Парвин зикр мекунад: «Номи Фирдавсӣ дар баробари Ҳофиз ва Саъдӣ дар Ғарб аз миёнаҳои асри XVII тавассути нақлҳои сайёҳон маълум аст, аммо достони ӯ «Шоҳнома»-ро бори нахуст ба хонандагони англисӣ сэр Виллям Чонс (1746-94) муаррифӣ мекунад. Ӯ дар очеркҳои сершумори худ оид ба ашъори Шарқ Фирдавсиро бо Гомер муқоиса кардааст. Таваҷҷуҳи В. Чонс ба «Шоҳнома» ҷалб мешавад ва иддао мекунад, ки маҳз тавассути мутолиаи достони бузурги форсӣ дар бораи оилаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ фикр кардааст. Чонс ба ҷуз аз чанд порчае, ки дар иншоҳои худ ба забонҳои англисӣ, фаронсавӣ ва латинӣ тарҷума кардааст, нақшаи намоишномаеро бар асоси достони «Рустам ва Сӯҳроб» тартиб дода, қасд дошт, ки фоҷиае бар намунаи юнонӣ, вале бо вижагиҳои форсӣ бинависад. Аммо ин тарҳ амалӣ нашуд, ҳарчанд «Эподе»-и кӯтоҳе, ки аз нуздаҳ мисраи «Хор»-и ҳақимони форсӣ ё муғҳо (мубадони зардуштӣ) иборат аст, боқӣ мондааст. Он бори аввал соли 1804 дар замимаи ёддоштҳои ҳаёт, навиштаҷот ва мукотибаи сэр Виллям Чонс аз ҷониби Лорд Тейнмут (Ҷон Шор, 1751-1834) нашр шудааст. «Эпод» мисли дигар гунаҳои озодаи ашъори порсӣ арӯзӣ ва қофиядор аст, вале бештар ҳассос аст...» [133, с. 23].

Ҳамчунин, муҳаққиқони машҳур Иоганн Волфганг Гёте (Goethe, Johann Wolfgang von: 1749-1832), Йозеф фон Ҳаммер-Пургштаал (Joseph von Hammer-Purgstall: 1774-1856), Теодор Нёлдеке (Theodor Nöldeke: 1836-1930), Ҷеймс Аткинсон (James Atkinson: 1780-1852) (тарҷумаи достони «Рустам ва Сӯҳроб»-ро соли 1829 анҷом додааст),

Эдвард Гренвил Браун (Edward Granville Browne: 1862-1926), Жюл фон Мол (Julius von Mohl: 1800-1876) (тарҷумаи «Шоҳнома»-ро ба забони фаронсавӣ анҷом додааст) низ тавонистаанд, ки Фирдавсӣ ва «Шоҳнома»-и ӯро ба аврупоиёно муаррифӣ кунанд.

Гёте дар «Девони Ғарбиву Шарқӣ» аз Фирдавсӣ низ ёдовар шуда, бо тааҷҷуб қайд мекунад, ки: «Деҳқон» чӣ гуна тавонистааст ба чунин қуллаҳои камолот ва маҳорат расад ва чунин китобе таълиф кунад, мисли «Шоҳнома», ки шуҳрати он дар тамоми сайёра паҳн шудааст» [21, с. 44].

Агар Виллям Чонс нахустин шуда, «Шоҳнома»-ро барои Аврупо муаррифӣ намуд, вале нахустин тарҷумаи мухтасари дostonҳои «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ба қалами Ҷосеф Чемпион (тахминан 1750-1813) тааллуқ дорад. Аз ҷониби ӯ соли 1785 ҷилди якуми тарҷумаи мукаммали «Шоҳнома» дар Калкутта нашр мешавад. Ҷосеф Чемпион ба Виллям Чонс садоқати самимӣ дошт, бинобар ин тарҷумаи китобро ба номи ӯ мебахшад. Мусаллам аст, ки дар «Шоҳнома» ҳар як байт аз ду мисраи қофиядор иборат аст, аммо дар тараҷумаи Ҷосеф Чемпион ин қоида риоя нашуда, он ба тариқи насрӣ, ки дар замони ӯ ҳамин шакл қобили қабул буд, тарҷума шудааст. Ҷосеф Чемпион кӯшиш кардааст, ки онро ба оҳанги эпосҳои Гомер наздик кунад, дар ин ҳолат дар тарҷума мутантании «Шоҳнома» аз даст рафтааст. Тарҷумаи «Шоҳнома»-ро Ҷ. Чемпион аз подшоҳии Каюмарс оғоз кардааст ва қисмати муқаддимавии онро, ки аз гуфторҳо ва андар ситоиши баъзе шоҳон иборат мебошад, сарфи назар намудааст. Ҳарчанд сифатан тарҷума он қадар хуб набаромадаст, аммо мутарҷим Ҷосеф Чемпион тавонистааст, ки «дарки амиқи суннати адабию таърихии форсиро нишон диҳад» [97, с. 34].

Чеймс Аткинсон (1780-1852) мутарҷими дигаре мебошад, ки тарҷумаи дostonҳои «Шоҳнома»-ро анҷом додааст. Ӯ нахустин шуда яке

аз дostonҳои ҳаяҷонбахшу ҳузнангези «Шоҳнома» – дostonи «Рустаму Сухроб»-ро тарҷума мекунад ва он соли 1814 нашр мешавад. Доир ба тарҷумаи мазкур Лолой Парвин таъкид мекунад, ки «тарҷумаи Аткинсон аз «манзараи ҷангалҳои скифӣ» оғоз ёфта, онро ба шикори танҳои Рустам овардааст. Забони ӯ ба диксияи Поп наздиктар аст, на ба Ҷ. Чемпион; хеле хуб хонданбоб буда, фасоҳат дорад. Содда будани тарзи хонишаш онро ба хониши асли наздик мекунад. Муваффақияти Сухроби ӯ Аткинсонро водор сохт, ки нусхаи ихтисоршудаи тамоми асарро таҳия кунад» [133, с. 28]; [88].

Шояд таъсири бо фоҷиа анҷом ёфтани дostonи «Рустаму Сухроб» бошад ё тасвири манзараҳои зебо дили Ҷеймс Аткинсон ба вачд овардааст, ки баъдан дигар қисматҳои «Шоҳнома»-ро ба таври мухтасар тарҷума мекунад. Он аввалин китобе мешавад, ки соли 1832 аз ҷониби Хазинаи тарҷумаи шарқии Британияи Кабир ва Ирландия дар Лондон (таъсисаш 1829) нашр мешавад. Ҷеймс Аткинсон дар ин қисмати тарҷумаи «Шоҳнома» аз подшоҳии Каюмарс то марги Искандарро тарҷума мекунад. Ҷ. Аткинсон доир ба «Шоҳнома» қайд мекунад: «Дар боқимондаи «Шоҳнома» чизе аз нигоҳи шоирона ва таърихӣ боиси тааҷҷуб нест ва воқеан ҳам ҷуз як номгуӣ подшоҳоне, ки аз замони Сикандар дар Форс ҳукмронӣ мекарданд, чизе бештар пешкаш мекунад, ки дар қатори дигарон номҳои Ардшер, Шоҳпур, Баҳроми Гӯр, Нӯшервон ва Хусрави Парвизро дар бар мегирад» [70, с. 10-37.] [88, с. 38].

Аткинсон ба ин васила баъзе порчаҳои муҳими «Шоҳнома»-ро ихтисор карда, ҳамчун замима тарҷумаи қисмати муқаддимавии «Шоҳнома» ва ҳаҷв дар ҳаққи Султон Маҳмудро ба он илова мекунад. Тарзи тарҷумаи Аткинсон низ омехта буда, гоҳе тариқи назм ва гоҳ дар шакли наср онро тарҷума намудааст. Махсус бояд зикр кард, ки тарҷумаҳои насрии Аткинсон бештар ва фаҳмотар омадаанд, вале тарҷумаҳои назмии ӯ баъзан бе вазну қофия ва хеле нофаҳмоянд.

Баъдан соли 1815, як сол пас аз нашри тарҷумаи достони «Рустам ва Сухроб»-и Аткинсон мутарҷими дигари аврупоӣ Стивен Уэстон (1747 – 1830), ки шарқшиноси маъруф буд, интихобан порчаҳоро аз «Шоҳнома» ба забони англисӣ тарҷума намуда, онро дар шакли алоҳида дар Лондон чоп мекунад. Минбаъд ин қисмати тарҷумаи «Шоҳнома» ҳамчун китоби дарсӣ хеле муваффақ мешавад. Мувофиқи иттилои Лолой Парвин тарҷумаи «Шоҳнома» аз ҷониби Стивен Уэстон бо «Хронологияи сулолаҳои форсӣ» (саҳ. 3-4) кушода мешавад ва пас аз он «Қисмати муқаддимаӣ» (саҳ. 5-10 ва 14-29), ки «Муколамаи Фирдавӣ дар бораи Маҳмуд»-ро низ дар бар мегирад (саҳ. 11) ва баъдан ҳаҷви Султон Маҳмуд (саҳ. 12-13) низ ҷой дода мешавад; сипас аз «подшоҳии Каюмарс» оғоз намуда, он бо «маросими дафни Феридун» (саҳ. 30-32) ба охир мерасад. Ҳамчунин, достони ишқии «Рӯдоба ва Зол» ва достони фоҷиавии «Рустам ва Сӯҳроб»-ро Стивен Уэстон интихоб намуда, тарҷума мекунад. Стивен Уэстон «Шоҳнома»-ро асосан ба назм тарҷума намудааст, аммо ӯ тариқи наср маълумот доданро афзалтар мешуморид. Аз ин рӯ, бахшҳои шавқовар ва хулосаи дostonҳоро ба наср овардааст. Л. Парвин дар ин хусус қайд мекунад, ки «Насри ӯ содда аст, аммо байти ӯ мисли назми Аткинсон моҳир нест. Уэстон дар тавсифи худ ва махсусан дар ҳиссиёти ошиқона ва авҷи ҳисси фоҷиавии худ конвенсияҳои жанри эпикӣ форсиро бо дарки амиқ нишон медиҳад» [133, с. 31].

Соли 1829 дар Калкатта тарҷумаи достони «Рустам ва Сухроб» аз ҷониби Вилиям Туллоҳ Робертсон анҷом меёбад. Тарҷумаи В. Т. Робертсон шояд беадолатонатарин тарҷума дostonҳои «Шоҳнома» бошад. Ин тарҷума дар пайравӣ аз Ҷонсон анҷом ёфта, драмаи фоҷиавиро нишон медиҳад. Робертсон тарҷумаи «Шаҳнома»-и худро дар ҳафт канто (мисраъ) пешкаш мекунад, ки истилоҳҳои он ба «Мазҳакаи илоҳӣ»-и Данте ишора мекунанд. Ҳар як канто бо иқтибосҳо аз асарҳои Шекспир, Поп, Байрон ва дигарон оғоз мешавад. Аз иқтибосҳое, ки

Робертсон овардааст, маълум мегардад, ки мутарчим жанри эпосро бо жанрҳои лирикӣ махлут кардааст. Ҳамчунин, китобро тасвирҳои гуногун оро медиҳанд, ки он тасвирҳо тақлид ба наққошиҳои минҷураи форсӣ мебошанд.

Мутарчими дигари «Шоҳнома» Сэмюэл Робинсон (1794–1884) мебошад. Ин мутарчим достони «Рудоба ва Зол»-ро дар шакли насри оҳангдор (чун санъати саҷъ) тарҷума намудааст. Зикр бояд кард, ки Робинсон на ҳамчун мутахассис, балки чун як ҳаваскор аз сабаби маҳбубият доштани ба «Шоҳнома» ба тарҷумаи он даст задааст.

Дар соли 1907 адвокат Вилиям Стиганд (1825-1915) ва тарҷумони касбӣ Александр Роҷерс (1825-1911) дар алоҳидагӣ «Шоҳнома»-ро тарҷума намуда, нашр мекунанд. Тарҷумаи В. Стиганд бо муқаддима дар бораи Фирдавсӣ ва «Шоҳнома»-и ӯ оғоз мешавад ва дар пайванди он достони "Рустам ва Сӯҳроб"-ро дар шакли насри таҷума мекунад. Аз сабаби истифодаи калимаҳои архаистӣ дар тарҷумаи достони «Рустам ва Сӯҳроб», инчунин як порчаи шеърро дар беш аз 14 сатр ҷойгир кунонидани мутарчим бисёр дилгиркунанда ва хастапазир омадааст.

Александр Роҷерс бошад, баръакс тамоми «Шоҳнома»-ро тарҷума мекунад. Мутарчим 200 саҳифаи аввалро бо назм менависад, аммо баробари пешрабии қор наср мавҷеи худро мегирад ва 60 саҳифаи охираш бо наср навишта мешавад. Дар ҳоле ки қисматҳои наср асосан ихтисор шудаанд, бандҳои доир ба қаҳрамониҳо бахшидашуда бо вожаҳои қуҳнашуда ифода ёфтаанд, ки хеле ноҳоно ва нофаҳмо нисбат ба тарҷумаи Аткинсон мебошанд.

Аввалин тарҷумаи воқеан мукаммали «Шоҳнома»-ро ба забони англисӣ бародарон Артур Ҷорҷ Уорнер ва Эдмонд Уорнер омода кардаанд. Артур Ҷорҷ Уорнер, ки дар аввали солҳои 1860-ум дар Оксфорд забонҳои Шарқ, аз ҷумла забони форсиро аз худ мекунад, даст ба тарҷумаи «Шоҳнома» мезанад. Вале дар моҳи апрели соли 1903 Артур

Чорч Уорнер ногаҳон аз олам даргузашт [124, с. vii]. Баъдан, кори ўро бародараш Эдмонд Уорнер давом дода, сарсухан ва шарҳу эзоҳҳои «Шоҳнома»-ро менависад ва дар байни солҳои 1905 ва 1925 тарҷумаи пурраи асарҳоро дар нӯҳ чилд нашр мекунад. Дар «Муқаддима» ба чилди аввал Эдмонд Уорнер менависад: «Гунаи тарҷумаи мо арӯзӣ аст, қисман қофиядор ва қисман беқофия. Қисмати қофиядор аз муқаддима, узрҳоӣ, гуфтаҳои хирадмандон, таронаҳо, байтҳои хотимаӣ, порчаҳои иборат аст, ки дар он шоир ба шахсияти ҳудаш суҳан меронад ва чанде дигар, ки гӯё ба ин гуна коркард муносиб буданд. Инҳо як қисми хеле хурди маҷмуаро ташкил медиҳанд ва ба таври умум ба хатти асли мувофиқат меkunанд, гарчанде ки дубайтиҳо ё нимбайтиҳо метавонанд барои беҳбудии намоиш баъзан баръакс ифода ёбанд. Вазиро гоҳ-гоҳ ба хоҳири гуногун будан, қисман ба хусусияти порчаҳои гуногун мувофиқ кардан ва қисман барои тароват ва фароғати ҳудамон иваз кардем. ... Қисмати беқофия, ки умдаи тарҷумаро ташкил медиҳад ва даъвои байти сафедро надоранд, бештар аз қофиябандӣ аст, ҳарчанд таносуби англисӣ ба форсӣ пайваста мутафовит аст» [124, с. 78].

Аммо ба андешаи Лолой Парвин «бо вучуди ин хоксорӣ байти сафеди онҳо ҳубу равон, ҳатто агар истифодаи интенсивии қироати эдвардӣ метавонад баъзан ба хонандаи муосир ҳалал мерасонад. Қисмҳои қофияшуда ба асл наздиканд. Бародарон аз забони аслии форсӣ кор мекарданд, дар ҳоле ки ҳам аз *Le livre des rois* (тарҷумаи франсавии Jules Mohl, 7 ҷ., Париж, 1838-78) ва *Il libro dei re* (тарҷумаи итолиёвии Italo Pizzi, 8 ҷ., Турин, 1886-88) ҳуб истифода мекарданд.» [133, с. 36].

Гунаҳои илмии Жуле Мол ва Итало Пиззи ба бародарон Артур ва Эдмонд Уорнер фаҳмиши васеи асло фароҳам овард ва ба ин васила ба онҳо кумак мекунад, ки аз хатогиҳое, ки баъзе тарҷумонҳо содир кардаанд, канорагирӣ кунанд. Муқаддима ва қайдҳои, ки дар тарҷумаи китоб оварда шудаанд, пурмазмун ва оқилона буда, бар ҳилофи баъзе

тарҷумонҳои қаблӣ, бародарон аз ошноӣ бо ҳама маводҳои истифодашуда зикр намудаанд.

Тарҷумони дигари «Шоҳнома» шоири англис Базил Бантинг (1900-1985) буда, ӯ мутарҷими дараҷаи баланди адабиёти форсӣ маҳсуб меёбад. Тарҷумаҳои дostonҳои «Шоҳнома», ки аз ҷониби ӯ анҷом ёфтаанд, хеле бофасоҳат ва озод буда, дар шаклҳои гуногуни шеърӣ тарҷума шудаанд. Ӯ хусусан дар тарҷумаи «Фаридун ва фарзандони ӯ» [94, с. 207-208], ки бори аввал аз ҷониби Т.С.Элиот соли 1936 нашр шудааст, хеле хуб муваффақ шудааст.

Рубен Леви (1891-1966) – тарҷумони англисзабони «Шоҳнома» мебошад, ки тавонистааст онро хеле сода ва дастрас тарҷума кунад. Рубен Леви «Шоҳнома»-ро ба наср ва танҳо ҷо-ҷо ба назм тарҷума кардааст. Р. Леви ҳарчанд тамоми асарро аз назар гузаронидааст, аммо баъзе воқеаҳои асосиро дар тарҷума сарфи назар кардааст, ҳамзамон тарҷума аз ғалатҳо низ холӣ нест. Тарҷумаи ӯ соли 1967 пас аз маргаш аз ҷониби Амин Банани чоп мешавад, ки барои замони муосир яке аз тарҷумаҳои беҳтарин маҳсуб меёбад.

Дар Итиҳоди Шӯравӣ шарқшиносон ба «Шоҳнома»-и Ҳаким Фирдавсӣ таваҷҷуҳи хоса медиҳанд ва солҳои 1960-1971 ин асари ҷаҳоншумул дар асоси нусхаҳои қадимӣ таҳти таҳрири донишманди рӯстабор Е.Э. Бертелс (баъд аз вафоташ зери таҳрири А.Нӯшин) дар 9 ҷилд ба табъ мерасад. Дар ин бора Е.Э. Бертелс ёдовар мешавад: «Айни замон матни қадимии «Шоҳнома»-ро ба таваҷҷуҳи хонандагон мерасонем. Ин марҳилаи аввали пажӯҳиш дар матни ин шоҳасар ва бахше аз пажӯҳишҳои минбаъдаи он аст. Дар ин ҷо бояд иқрор шуд, ки дар ин матн, албатта, иштибоҳот ва қорҳои нотаом хеле зиёд аст, вале мо аз ин санҷиш худдорӣ кардем, то ин матнро «беҳтар» такмил намоем ва онро «дастрас барои мутолиа» кунем, зеро ин равиш метавонист ба мақсади гузоштамон, ки мунтазам омӯхтани матн зарар расонад.

Ҳамчуни, метавонист ба усули асосии мо – тасдиқи нусха ва ҷамъбасти қадимаи матн ҳалал расонад» [64, с. 5].

Маҳз ҳамин нусхаи интиқодии «Шоҳнома» ва, ҳамчуни, нусхаи тайёрнамудаи Ҷалол Ҳолиқӣ-Мутлақ дар солҳои 80-уми асри XX барои мутарҷимони англисзабон ҳамчун маводи асосӣ хизмат мекунад.

Аз ҷумла, дар соли 1987 Ҷероме Клинтон (1937-2003) достони «Рустам ва Сухроб»-ро дар шакли шеъри сафед тарҷума намуда, мунташир мекунад. Баъдан, ҳамин тарҷумаро соли 1996 бо назардошти ислоҳи ғалатҳои наشري аввал Ҷ. Клинтон маротибаи дуюм ҷоп мекунад. Дар наشري дуюм тарҷума хеле суфта буда, мутарҷим дар он эзоҳҳои муфиде ворид мекунад. Соли 1999 мутарҷим достони «Рустам ва Исфандиёр»-ро тарҷума мекунад, ки он низ дар шакли шеъри озод тарҷума шуда сифатан хеле суфта ва равшан мебошад. Дар он тасвири табиат низ равшану шево тарҷума шуда, аз лиҳози шеърият хеле таъсирбахш мебошад.

Ниҳоятан, беҳтарин тарҷумаи «Шоҳнома», ки дар забони англисӣ амалӣ шудааст, ин тарҷумаҳои шоир ва мутарҷими англисзабон – донандаи хуби «Шоҳнома» Дик Дэвис мебошад. Ӯ соли 1992 «Достони Сиёвуш»-ро, ки яке аз дostonҳои беҳтарини «Шоҳнома» маҳсуб меёбад, бо маҳорату салиқаи хеле баланд дар шакли шеъри сафед тарҷума мекунад. Ин тарҷумаи ӯ беҳтарин тарҷума дар миёни ҳамаи тарҷумаҳои «Шоҳнома» шинохта мешавад. Сабаби дар шакли шеъри сафед тарҷума шудани достони мазкурро мутарҷим чунин шарҳ додааст: «Кӯшишҳо барои ноил шудан ба дараҷаи баланди эпикӣ одатан дар байти сафед сурат мегирад ва шояд дар хотир доштан лозим аст, ки байти сафед аз ҷониби Суррей, махсусан бо мақсади тарҷумаи эпикӣ ба англисӣ ихтироъ шудааст» [129, с. 26]. Дар ин росто Лолой Парвин низ ба тарҷумаи Дик Дэвис баҳои баланд дода, онро чунин арёбӣ мекунад «Дар

тарҷумаи ӯ ҷумла ё ибораи ногувор хеле кам дида мешавад ва муқаддима ва қайдҳои ӯ хусусияти илмӣ ва моҳияти тарбиявӣ доранд» [133, с. 37]

Дик Дэвис асосан дostonҳои «Шoҳнома»-ро мукаммал бо интихоби беҳтарин абёт дар шакли насри тарҷума намуда, дар ду наشري гуногун онро чоп мекунад.

Солҳои 1998-2004 тарҷумаҳои Дик Дэвис дар се ҷилд чоп мешавад, ки ҳар як ҷилд сарсухани алоҳида дорад. Ҷилди аввал аз қисмати муқаддимагии «Шoҳнома» то ҷаҳоряки қисмати пурраи онро дар бар мегирад. Ҷилди дуюм ба мавзуи муносибати падару писар бахшида шуда, он аз достони Сиёвуш то марги Рустамро дар бар мегирад. Ҷилди сеюм соли 2004 ба таърифи расида, он аз замони ҳукмронии Искандари Мақдунӣ то охирин шоҳи сулолаи Сосониёнро дар бар мегирад.

Соли 2006 тарҷумаҳои дostonҳои «Шoҳнома»-и Дик Дэвис дар наشري дуюм чоп мешавад, ки дар он матни пурраи тарҷумаи Дек Дэвисро дар бар мегирад. Доир ба тарҷумааш Дик Дэвис таъкид мекунад, ки «Ҳадафи ӯ аз тарҷумаи «Шoҳнома» на таҳияи матне барои донишмандон, балки дастрасии он ба доираи васеи ғайримутахассисон буд» [108, с. 34]. Дар тарҷума насри оҳангдор бештар ба назар мерасад, ки оҳанги он хеле замонавӣ садо медиҳад. Чунончи:

These battles that I fought, I fought, alone,
No man has shown the valour I have shown.
But we have talked enough: if you agree,
Take up your wine, and slake your thirst with me. [108, с. 392].

Тарҷумаи таҳтуллафӣ (аз муаллифи диссертатсия):

Ин набардҳое, ки ман меҷангидам, танҳо будам,
Ҳеҷ кас шуҷоатеро, ки ман нишон додам, нишон намодааст.
Вале мо ба қадри кифоя суҳбат кардем: агар шумо розӣ шавед,
Майи худро бигир ва ташнагии худро бо ман рафъ кун.

Дар қатори мутарҷимони болозикр, инчунин, метавон номҳои тарҷумонҳои порчаҳои алоҳидаи дostonҳои «Шоҳнома»-ро зикр кард, ки онҳо ҳамчун донандагони забони форсӣ маҳсуб меёбанд. Ба ин гурӯҳ дохил мешаванд: Вилиям Оусли (1767-1842), Э.Б.Коуэлл (1826-1903), Эдвард Генри Палмер (1840-82), Э.Г.Браун (1862-1926), Чеймс Росс (1759-1831) ва дигарон.

Бояд зикр кард, ки тарҷумаҳои англисии дostonҳои «Шоҳнома» хеле зиёданд, ки онҳо ҳам дар шакли наср ва ҳам назм тарҷума шудаанд. Вале чунон ки маълум аст, дар асрҳои миёна нусхаҳои гуногуни «Шоҳнома» мавҷуд буд, ки баъдан муҳаққиқон нусхаҳои интиқодии «Шоҳнома»-ро коркард намуданд. Аз ин рӯ, тарҷумаҳо низ дар асоси нусхаҳои гуногун рӯйи кор омадаанд.

Ба ин гуна нусхаҳои интиқодӣ, пеш аз ҳама, нусхаи ховаршиносии англис М. Люмсен дохил мешавад, ки соли 1808 дар асоси 27 нусха матни «Шоҳнома»-ро барои ислоҳ ва ҷоп омода кардааст ва ҷилди аввали он соли 1811 дар Калкутта нашр шудааст. Ҳамчунин, соли 1829 Тернер Макан (тарҷумони сарфармондеҳи кушунҳои Англия дар Ҳиндустон) бо дастгирии молиявии Насриддин Ҳайдар – волии шoҳигарии ҳиндии Айодҳия дар асоси 17 нусхаи хаттии «Шоҳнома» дostonҳои «Шоҳнома»-и Фирдавсро дар 4 ҷилд дар Калкутта ба таъбир мерасонад.

Ҳамин гуна, шарқшиносии фаронсавӣ – донандаи хуби забони форсӣ Жюль Моҳл бо дастури давлати Фаронса матни «Шоҳнома»-ро дар асоси 30 нусхаи хаттӣ ислоҳ намуда, онро солҳои 1838 - 1878 дар ҳашт ҷилд дар Порис ба таъбир мерасонад.

Мутарҷими олмонитабор Ҳелен Зиммерн (1846-1934), ки дар Британия умр ба сар бурдааст, ба тарҷумаи Ж. Моҳл таъия карда, дostonҳои асосии «Шоҳнома»: «Шоҳони каёнӣ», «Фаридун», «Зол ва Рудоба», «Рустам», «Кайковус», «Рустам ва Сухроб», «Сиёвуш»,

«Кайхусрав», «Бежан ва Манижа», «Афросиёб», «Исфандиёр», «Марги Рустам»-ро дар шакли наср тарҷума мекунад ва он ҳамчун наشري маҳдуди коллекторӣ дар соли 1882 чоп мешавад. Тарҷумаи Ҳелен Зиммерн хеле фаҳмо ва хонданбоб буда, он ҳам дар Аврупо ва Амрико чандин маротиба баъдан чоп мешавад.

Баъдан, донишманди олмонӣ И. А. Вуллерс дар асоси муқоисаи наشريҳои Тернер Макан ва Жюл Моҳл нусхаи нави ислоҳшудаи «Шоҳнома»-ро таҳия мекунад ва дар се ҷилд (ҷилди сеюм пас аз маргаш соли 1884) нашр мешавад, ки ҳамчун нусхаи мукаммал дар байни олимону донишмандон шуҳратёр шуда буд.

Ҳамзамон зикр бояд кард, ки ба муқаддимаи аввалини нусхаи фолоретинии «Шоҳнома», ки соли 1217 навишта шудааст, мустаҳриқи итолиёвӣ Анҷело Пейм Нитсше таваҷҷуҳ медиҳад. Олими мазкур ин нусхаро таҳқиқ намуда, онро пешкаши олимони ҷаҳон мекунад.

Ҳамин тавр, сарфи назар аз тарҷумаи охирини Дик Дэвис, нусхаи бародарон Артур Чорч Уорнер ва Эдмонд Уорнер то ҳол ягона тарҷумаи пурраи англисии «Шоҳнома» маҳсуб меёбад.

Гузашта аз ин, бояд зикр кард, ки дар соли 2013 тарҷумаи нави дostonҳои «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ба забони англисӣ дар шакли наср аз ҷониби Аҳмад Садрӣ нашр мешавад [120]. Алҳол ин тарҷума беҳтарин тарҷумаҳои англисии «Шоҳнома» маҳсуб меёбад.

Солҳои 1986 то 1988 Баҳман Сухробҷӣ Суртӣ бо кумаки Марзбон Гиора нахустин тарҷумаи муфассал ва мукаммали «Шоҳнома»-ро аз забони асл дар шакли насрӣ ба забони англисӣ дар ҳафт ҷилд мунташир мекунад.

Дар баробари тарҷумаи дostonҳои «Шоҳнома», инчунин тақлидҳо низ мавҷуданд, ки бар поя «Шоҳнома» эҷод шудаанд. Аз ҷумла, соли 1853 Маттью Арнолд (1822—88) шеърро таҳти унвони «Сухроб ва Рустам» бидуни нишон додани ягон сарчашма чоп мекунад, ки ба

достони «Рустам ва Сухроб»-и Фирдавсӣ хеле монанд буд. Пас аз чоп ӯро ба асардӯздӣ мутаҳам мекунанд ва худи Маттју Арнолд низ иқро мешавад, ки онро дар асоси асари «Таърихи форс» ва тарҷумаи «Шоҳнома»-и Моҳл эҷод кардааст. Ҳато баъзе аз муҳаққиқон зикр кардаанд, ки равиши шеърӣ «Сухроб ва Рустам»-и Арнолд ба достонҳои «Шоҳнома» бештар шабоҳат дорад, аз ин ҷо маълум мегардад, ки ӯ бо тарҷумаи Аткинсон низ ошноӣ доштааст. Арнолд бошад, «Шоҳнома»-ро тақлид ба ҳамосаҳои Ҳомер меномад, дар ҳоле ки ин асарҳо аз яқдигар тавофути калон доранд.

Ҳамин гуна, Эдмунд Госс (1849-1928) низ дар пайравӣ ба тарҷумаи достонҳои «Шоҳнома»-и Ҳелен Зиммерн 54 банд шеърӣ иборат аз ҳашт мисрағиро хеле бо ҳассос менависад.

Бояд зикр кард, ки олимони зиёде мавҷуданд, ки онҳо дар пайравӣ ба тарҷумаҳои гуногуни «Шоҳнома» эҷод кардаанд ва ё онро барои доираи маҳдуд, аз ҷумла барои кӯдакон мутобиқ намуда, чоп кардаанд. Ба ин гуна олимони дохил мешаванд: Бапси Дастур Курстежи Паври (1902-1995), китоберо дар бораи «Шоҳнома» нашр мекунад ва дар он аз тарҷумаҳои бародарон Уорнерҳоро илова мекунад; санъатшинос Б.В.Робинсон (1912-2005) низ иқтибосеро доир ба «Шоҳнома» чоп мекунад ва дар он тарҷумаҳои бародарон Уорнерҳо ва минётураҳову дастанвисҳои асри 15-ро илова мекунад; Альфред Чон Черч (1829-1912), дар соли 1887 маҷмуаи ҳикояҳои «Шоҳнома»-ро дар асоси тарҷумаҳо нашр кардааст; Элла Сайкс (1863-1939) нусхаи китоби кӯдаконаи достонҳои «Шоҳнома»-и Фирдавсро чоп кардааст.

Дар баробари тарҷумаҳои англисии «Шоҳнома» инчунин тарҷумаҳои «Шоҳнома» ба дигар забонҳо низ нашр мешаванд. Тибқи маълумотҳои илмӣ, аввалин тарҷумаи «Шоҳнома» ба забони арабӣ дар солҳои 1218 – 1227 дар шакли насрӣ ба вуқӯъ пайваستاаст. Ин тарҷума бо

дархости ҳокими Айюбиёни Димишқ Ал-Муаззам Исо аз ҷониби ал-Фатҳ ибни Алӣ ал-Бондарӣ донишманди Исфаҳонӣ сураат гирифтааст.

Дар асри 15 достонҳои «Шоҳнома»-и Фридавсӣ ба забони гурҷӣ, асри 16-17 дар Туркия, асри 19-20 ба забонҳои фаронсавӣ, итолёвӣ, олмонӣ, русӣ, ҳиндӣ, узбекӣ, озарбойҷонӣ, гуҷаротӣ ва ғайра тарҷума ва нашр мешавад. Тарҷумаи гуҷаротии «Шоҳнома» аз ҷониби бародарон Дастур Фарамроз Кутар ва Эрвад Маҳиёр Кутар ҳам дар шакли назм ва ҳам наср дар байни солҳои 1914 ва 1918 дар 10 ҷилд нашр мешавад.

Доир ба тарҷумаи гурҷӣ муҳаққиқи гурҷӣ Ҷамшед Гюншвили таъкид мекунад: «Номи бисъёр қаҳрамонони «Шоҳнома», аз қабили Рустам (Ростомини), Таҳмина (Тхемине), Сом (Сам) ё Зол (Заали) дар адабиёти гурҷӣ дар асрҳои 11 – 12 вомерӯрад. Онҳо далели бавоситаи мавҷудияти тарҷумаи куҳнаи угрҷии «Шоҳнома» мебошанд, ки дигар то ҳол боқӣ намондааст. ... «Шоҳнома» на танҳо барои қонеъ гардондани талаботи адабию эстетикӣ хонандагон ва шунавандагон, балки барои дар руҳи қаҳрамонӣ ва ватандустии гурҷӣ тарбия намудани ҷавонон тарҷума шудааст. Идеология, урфу одат ва ҷаҳонбинии гурҷӣ аксар вақт барои ин тарҷумаҳо ҳамчун асос хизмат мекарданд, зеро онҳо ба фарҳанги шоирии гурҷӣ нигаронида шудаанд. Баръакс, гурҷиҳо ин тарҷумаҳоро осори адабиёти ватании худ медонанд. Вариантҳои гурҷии «Шоҳнома» ҳеле маъмул буда, достони Рустаму Суҳроб ё Бежану Манижа ба таркиби фолклори гурҷӣ дохил шудаанд» [218, с. 12].

Соли 1885 дар шаҳри Турини Италия «Шоҳнома» дар ҳашт ҷилд аз ҷониби нашриёти Итало Пиззи (Italo Pizzi) таҳти унвони «Il libro dei re» ё мукамалтар «Il libro dei re. Poema epico recato dal persiano in versi italiani da Italo Pizzi, 8 vol., Torino, Vincenzo Bona, 1886–1888» нашр шудааст.

Ҳамчунин шоири олмонитабор Рюккерт нусхаҳои қаблан нашршудаи «Шоҳнома»-ро бо дастнависҳо муқоиса кард ва тарҷумаи

«Шоҳнома»-ро ба забони олмонӣ анҷом медиҳад, ки як ҳодисаи назаррас буд.

Дар Россия аввалин бор дostonҳои «Шоҳнома»-ро соли 1849 В. А. Жуковский бар асоси тарҷумаи олмонии Рюккерт ба забони русӣ чоп кардааст. Баъдан дар Русия дар охири асри 19 аз тарафи шарқшиноси маъруф А.Е. Кримский дostonҳои «Шоҳнома» аз забони тоҷикӣ ба забони украинӣ тарҷума мешаванд. Ҳамчунин, соли 1905 аз ҷониби С. Соколов дostonҳои «Шоҳнома» ба забони русӣ дар Москва нашр мешаванд.

Дар замони Иттиҳоди Шуравӣ тарҷумаҳои сершумори М. Лазинский, С.И. Липкин ва В.В. Державин дар Москва ва Душанбе чоп шуданд.

Нашриёти Академияи Фанҳои СССР тарҷумаи мукаммали «Шоҳнома»-ро ба забони русӣ нашр мекунад. Тарҷумаи мазкур аз 6 ҷилд иборат буда, ҷилди аввали онро, ки аз «Оғози Дoston то «Фирори Афросиёб»-ро дар бар мегирад, мутарҷимон С.Б.Бону, А. Лоҳутӣ бо тавзеҳоти А.А. Стариков ба нашр тайёр мекунанд ва соли 1957 зери таҳрири Е.Э. Бертелс [64] чоп мешавад. Ҷилди дувуми тарҷумаи русии «Шоҳнома» аз дostonи «Рустам ва Сухроб» то дostonи «Рустам ва Ҳокони Чин»-ро дар бар мегирад, ки онро С.Б. Бону-Лоҳутӣ тарҷума намуда, ба чоп тайёр мекунад ва соли 1960 бо иловаи тавзеҳоти А.А. Стариков [65] чоп мешавад. Ҷилди сеюми тарҷумаи русии «Шоҳнома» аз дostonи «Ҷанги Рустам бо Ҳокони Чин» то «Подшоҳии Луҳросп»-ро дар бар мегирад, ки бо қалами С.Б.Бону-Лоҳутӣ тарҷума шуда, соли 1966 бо иловаи тавзеҳоти А.Озар ва С.Б.Бону-Лоҳутӣ [66] чоп мешавад. Ҷилди чоруми тарҷумаи дostonи мазкур аз ҷониби С.Б.Бону-Лоҳутӣ анҷом ёфта, он аз дostonи «Подшоҳии Луҳросп» то дostonи «Подшоҳии Искандар»-ро фаро мегирад. Ҷилди мазкур соли 1969 бо тавзеҳоти В.Г.Луконин ва таҳрири А.Озар [67] чоп мешавад. Ҷилди панҷуми

тарҷумаи русии «Шоҳнома» аз ҷониби С.Б.Бону-Лоҳутӣ ва В.Г.Берзнева анҷом ёфта, он аз достони «Оғози подшоҳии Искандар» то достони «Оғози подшоҳии Яздигурд – писари Баҳроми Гур»-ро дар бар мегирад ва соли 1984 нашр мешавад [68]. Ҷилди охирини тарҷумаи русии «Шоҳнома» - ҷилди 6-ум таҳти унвони «Аз оғози подшоҳии Яздигурд, писари Баҳроми Гур то хатми китоб» низ бо қалами С.Б.Бону-Лоҳутӣ ва В.Г.Берзнева тарҷума шуда, соли 1989 ҷоп мешавад [69].

Махсус таъкид бояд кард, ки тарҷумаи русии достонҳои «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, ки асосан аз ҷониби С.Б.Бону-Лоҳутӣ тарҷума шудааст, яке аз тарҷумаи мукамал ва пурра ва, ҳамчунин, беҳтарин тарҷума миёна дигар тарҷума маҳсуб меёбад.

Ҳамин тавр, тарҷумаи «Шоҳнома» ба забонҳои гуногун гувоҳи он аст, ки ин шоҳасари бузург ба дили ҳазорон нафар роҳ ёфта, онҳоро шефтаю мафтунӣ худ намудааст. Маҳбубият ба «Шоҳнома» анҷом надорад ва он минбаъд низ ба чандин забонҳои дунё такрор ба такрор таҷума хоҳад шуд.

Хулосаи боби 1

Ҳисоби вақт дар зиндагӣ рӯзгори мардумони дунё ҳамчун як ҷузъи фарҳанг дар даврони хеле қадим ташаккул ёфтааст. Дар таърихи инсоният, ҳарчанд тарзи дақиқи ҳисоби гоҳҳои шабонарӯзӣ хеле дер ба вуҷуд омада бошад ҳам, аммо мардум метавонистанд тавассути вожаҳои ибораҳои махсус дар забони худ вақтро то ҳадде дақиқтар нишон диҳанд. Ин буд, ки дар забонҳои гуногун дунё лексикаи лаҳзаҳои вақт ташаккул ёфта, аз вожаҳо ва таркибу ибораҳои зиёд бархурдор мегардад. Албатта, лаҳзаҳои шабонарӯзӣ дар фарҳангҳо ва забонҳои олам гуногун буда, аз даврони пайдоиши тамадунҳои олам ҳисобҳои гуногун шабонарӯзӣ дар байни мардуми дунё мустақиман гардидааст. Аз таҳлилҳо бар меояд, ки мардумони қадим барои дақиқ намудани лаҳзаҳои шабонарӯзӣ вожаҳои муайянро истифода бурдаанд, ки чунин нави

гоҳшуморӣ дар тамоми забонҳои олам мавҷуд буда, то замони мо омада расидааст. Дар боби мазкур андешаи муҳаққиқон доир ба лексикаи лаҳзаҳои шабонарӯзӣ баён гардида, вижагиҳои он дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ марида таҳлил қарор гирифт.

Ҳамин тавр, таҳлилҳо нишон доданд:

1. Вақт ё замон ҷузъи асосии ҷаҳонбинии мардумони муосир буда, дар гузашта низ ҳамин мафҳумро ифода мекард ва ин имкон медиҳад, ки онро метавонем категорияи умумии олами воқеӣ номем. Дар илмҳои гуногун, аз қабилӣ фалсафа, физика, табиатшиносӣ, равоншиносӣ ва забоншиносӣ вақт/замон мавзӯи калидӣ ва мавриди баҳс аст.

2. Дар илми забоншиносӣ вақт/замон яке аз категорияҳои асосии тасвири илмӣ ва миллии ҷаҳон шинохта шуда, ҳамчун ҷузъи фарҳанг дар тасвири забонии ҷаҳони соҳибзабонон мавқеи асосиро ишғол мекунад.

3. Тасвири забонии ҷаҳон бар пояи таҷрибаи дурударози таърихии мардум ташаккул ёфта, дар шуур ва забони онҳо ҷой гирифтааст.

4. Ҳарчанд замон ҳамчун унсури асосии олам ва ҷаҳонбинӣ дар тафаккури инсонҳо ба таври монанд дарк мешавад, аммо ин мафҳум дар забонҳои гуногун ба шаклҳои мухталиф инъикос меёбад.

БОБИ 2. ТАҲЛИЛИ ЛИНГВОФАРҲАНГИИ ЛЕКСИКАИ ЛАҲЗАҲОИ ШАБОНАРӮӢ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

2.1. Воҳидҳои ҳисоби шабонарӯзӣ дар забону фарҳанги мардуми тоҷик ва англис

Ҳар рӯзи инсонҳо бо дамидани субҳ, бо бедор шудан аз хоб оғоз мегардад. Таассурот доир ба гардиши шабонарӯзӣ, ки: «аз лаҳзаҳои гуногуни вақт иборат мебошад, дар фаҳмиши инсоният ҳанӯз аз даврони шинохти худ ба вучуд омадааст ва минбаъд он бо тасвирҳои гуногун: мифологӣ, динӣ, илмӣ, фалсафӣ ва бадеӣ дар ҷаҳоншинохтии инсонҳо ифода меёбад» [38, с. 254].

Чунон ки дар боло зикр намудем, инсоният дар марҳилаҳои гуногуни шинохти олам усулҳои муайян намудани фосолаҳои гардиши шабонарӯзиро тавассути фаҳмиши забонӣ ба вучуд овард. Бинобар ин, доир ба нуқтаи асосии оғози шабонарӯзӣ дар байни мардуми олам фаҳмиши гуногун мавҷуд аст. Чунончи, Абурайҳон Берунӣ дар асараш чунин менигорад: «Гӯем, шабонарӯз сабаби бозгашти Офтоб аст ба даврони кулл ба доирае, ки барои он рӯзу шаб ибтидо фарз шуда, бештар аз ҳар як аз давоир, вале бад-ин шарт, ки ҳам мо онро мабдаъ доништа бошем ва ҳам азима бошад, зеро ҳар доира азимае билқувва уфуқ аст, яъне мумкин аст, ки барои маҳалли уфуқ воқеъ шавад» [5, с. 17]. Дар асари мазкур мутафаккир зикр мекунад, ки ба ақидаи арабҳо шабонарӯз «аз оғози ғуруби Офтоб аст аз уфуқ то ғуруби Офтоби фардо» [5, с. 17], «аммо ба ақидаи куллияи уламои нучум шабонарӯз аз вақте аст, ки Офтоб ба доираи нисфуннаҳор мерасад то зухри фардо» [5, с.18], «вале қисме аз уламои фикҳи исломӣ оғози рӯзро пайдоиши шафақ доништаанд» [5, с. 19].

Мардуми тоҷик низ оғози даври шабонарӯзиро аз пайдоиши сапеда (шафақ), яъне аз замоне, ки ҷавро аз гандум дар кафи даст шинохта тавонистанд, меҳисобанд.

Ҳарчанд дар тасвири илмӣ як даври шабонарӯз аз соати дувоздаҳи шаб то дувоздаҳи шаби дигарро ташкил медиҳад, вале дар тасвири омиёнаи мардум он ба таври дигар нақш бастааст. Чунончи, дар тасаввуроти динии бархе аз тоҷикон **рӯз** баъд аз намози пешин тағйир меёбад. Бархе аз мардум аз оғози рӯз ва баромад (тулуъ)-и офтоб то фуру рафтан (ғуруб)-и он ва аз он пас оғози шаб, шаб ва то боз оғози рӯзи дигарро як даври **шабонарӯзӣ** меҳисобанд. Чунин гардиши беохирӣ шабонарӯзиро инсонҳо дар тӯли ҳаёти худ мебинанд. Бинобар ин, ҳанӯз дар тасаввуроти мардум ҳамоно лаҳзаҳо ё гоҳгоҳе боқӣ мондааст, ки дар замони қадим аз он истифода мебуданд. Ин лаҳзаҳо бо вожаҳои махсус ифода мешаванд, ки забонҳои гуногун онҳоро дар худ ҷифз намудаанд.

Вожаҳои марбут ба гоҳҳои шабонарӯзӣ дар забонҳо таҳайюлотӣ ниёгони соҳибзабонро таҷассум мекунанд. Ба андешаи Т.В. Сивян «даври шабонарӯзии замон муҳимтарин ҷузъи ифодакунандаи тасвири муҳити атрофи инсоният ба шумор меравад» [72, с. 116-117].

Таассуроти мардуми тоҷик доир ба гоҳҳои шабонарӯзӣ, ки дар тасвири забонии ҷаҳони онҳо инъикос ёфтаанд, таҳқиқоти ҷиддиро интизор аст. Нахусттасвири муҳити атроф, олами беруна, бахусус офтобу гардиши он ва моҳу ситораҳо, ки дар биниши ҷаҳонии ориёӣҳои қадим ба вуҷуд омада буд, минбаъд бо тағйир ёфтани шеваи гуфтор низ аз хотири ин мардум фаромӯш нашуд. Дар марҳилаҳои гуногуни ташаккули забон вожаҳои марбут ба замон, агар аз нигоҳи савтӣ дигаргун шуда бошад ҳам, аммо решаи таърихӣ онҳо боқӣ монд.

Дар фарҳанги тоҷикон, чунон ки дар боло зикр намудем, тарзи ҳисоби қисматҳои рӯз аз фарҳанги англисҳо ва русҳо фарқ мекунад. Дар забони тоҷикӣ оғози замони лаҳзаҳои шабонарӯзӣ (қисмҳои рӯз) бо вожаҳои зер ифода ёфта, замонҳои зеро ифода мекунанд:

- *бондод, бон, субҳ, саҳар, пагоҳ* (аз оғози рӯз то баромади офтоб);

- *чошт* (аз баромади офтоб то соати 11);
- *нисфирӯзӣ, нимрӯз, пешин* (соати 12-и рӯз);
- *беғоҳ, шом* (аз ғуруби офтоб то оғози шаб);
- *шаб* (аз замони торик шудани ҳаво то бомдод)
- *ними шаб/нимшаб, баробаршаб* (соати 2-и шаб).

Дар забони англисӣ оғози замони лаҳзаҳои шабонрӯзӣ (қисмҳои рӯз) чунин шуморида ва ифода меёбад:

- *Dawn* – бомдод, шафақи офтоб;
- *Morning* – субҳ, саҳар (аз нисфи шаб то нисфирӯзӣ)
- *Midday, Noon* – нисфирӯзӣ (соати 12:00)
- *Afternoon* – баъд аз нисфирӯзӣ то беғоҳ (12:00 то 18:00)
- *Evening* – беғоҳ, шом (аз соати 18:00 то 00:00)
- *Dusk* – нимторикӣ, вақти говгум, шом
- *Midnight* – нимшаб, нисфи шаб, нимашаб (соати 00:00)

Дар забони англисӣ дар баробари вожаҳои мазкур, ки барои ҳисоби лаҳзаҳои шабонарӯзӣ истифода мешавад, инчунин вожаҳои зер низ ҳамчун ифодакунандаи лаҳзаҳои шабонарӯзӣ мавриди истифода қарор доранд:

- *daybreak* ['deɪbreɪk] – бомдод, субҳ, шафақи субҳ, оғози бомдод
- *sunrise* ['sʌnrɪz] – баромад, тулуи офтоб
- *daytime* - ['deɪtɪm] – вақти рӯз, рӯзона
- *day* [deɪ] – рӯз
- *noon* [nuːn] – нисфирӯзӣ, нимрӯз
- *sunset* ['sʌnset] – ғуруби офтоб
- *night* [naɪt] – шаб, шабона

Бояд қайд кард, ки дар забон ва фарҳанги англисзабонон мафҳуме чун «шабонарӯзӣ»-и тоҷикӣ мавҷуд нест, балки аз рӯйи тасаввуроти англисҳо замон аз *рӯзу шаб* иборат аст, ки дар тафаккури онҳо «*day and night*», «*twenty-four hours*» ё «*times of the day*» (яъне, лаҳзаҳои

шабонарӯзӣ) номида мешавад. Лаҳзаҳои шабонарӯзӣ, ки 24 соатро ташкил медиҳанд, дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ба таври гуногун ифода меёбанд. Асосан, соҳибони забони англисӣ шабонарӯзиро ба 4 қисмат ҷудо мекунанд:

1) **morning** (аз оғози бомдод то соати 12-и рӯз). Дар ин лаҳзаи шабонарӯзӣ мардум саломи «*Good morning!*» истифода мекунанд. 2) **afternoon** (аз соати 12-и рӯз то вақти ғуруби офтоб). Ибораи «*Good afternoon!*» дар ҳамин лаҳзаи рӯз истифода мешавад. 3) **evening** (аз ғуруби офтоб то аввали шаб). Дар ин лаҳзаи рӯз дуруди «*Good evening!*» истифода мегардад. 4) **night** (аз аввали шаб то бомдод), ки дар марҳилаи шабонарӯзӣ ибораи «*Good night!*» истифода мегардад. Бояд таъкид кард, ки вожаҳои «**day**» ва «**night**» дар маҷмӯъ дар тафаккури забони англисӣ ба таври дигар ҳисобӣ мешавад. Дар фарҳанги англисӣ дар чунин маврид дарозии шабонарӯзиро ба ду қисмат ҷудо мекунанд: рӯзона (**day**) ва шабона (**night**). Дар забони англисӣ таркиби **day and night** барои ифодаи «шабонарӯзӣ» дар аксари маврид танҳо бо вожаи **day** истифода мешавад.

Дар фарҳанги гоҳшумории русӣ низ замони аниқӣ лаҳзаҳои шабонарӯзӣ маълум нест. Тахминан, дар фарҳанги гоҳшумории русӣ лаҳзаҳои шабонарӯзиро чунин ҳисоб мекунанд:

- **утро** (аз соатҳои 4-5-и шаб то 11-12-и рӯз);
- **день** (аз соатҳои 11-12-и рӯз то 15-16-и рӯз);
- **вечер** (аз соатҳои 15-16 то 23-24);
- **ночь** (аз соатҳои 23-24 то 4-5-и шаб);

Дар забони русӣ низ ба ғайр аз чор вожаҳои асосии ифодакунандаи лаҳзаҳои рӯз (**утро, день, вечер, ночь**), инчунин калимаҳои дигаре мавҷуданд, ки оғози замони лаҳзаҳои муайяни шабонарӯзиро ифода мекунанд:

- **затемно** – шабгир,

- *рассвѣт* ё *заря* – бомдод
- *восход* – вақти баромади офтоб;
- *полдень* – нисфирӯзӣ (соати 12-и рӯз).
- *вторая половина дня; время после полудня* — тахминан аз соати 12-и рӯз то бегоҳ.
- *пополудни* – пешин, баъд аз нисфирӯзӣ (соати 14:00)
- *засветло* – бегоҳ, то торик шудани рӯз;
- *закат* – вақти ғуруби офтоб,
- *сумерки* – нимторикӣ, вақти говгум,
- *полночь* – нисфи шаб, нимашаб, баробаршаб (соати 12-и шаб).
- *пополуночи* – баъд аз нимаи шаб

Дар забони тоҷикӣ дар гоҳҳои шабонарӯзӣ қисми зиёди вожаҳо ба гардиши Офтоб ва Моҳ иртибот доранд, ки ин ҳолат дар забонҳои дигари дунё низ мавҷуд аст [33].

Дар забоншиносӣ вожаҳои марбут ба ҳавза (сатҳ)-и маъноии *шабонарӯз* қисмати асосии семантикаи замониरो ташкил медиҳанд. Чунин гурӯҳи калимаҳо ба ақидаи Ч. Филмор «намояндаи лексикаи бархе аз таҷриба ё донишҳои воҳиди одикардашуда мебошанд» [63, с. 52-92]. Воҳидҳои асосии ҳавзаии маъноии *шабонарӯз*ро дар забони тоҷикӣ вожаҳои *бомдод ё субҳ – рӯз – бегоҳ – шаб* ташкил медиҳанд, ки як даври шабонарӯзро ба чор ҳисса тақсим мекунанд. Вале чунин тақсимоти гоҳҳои *шабонарӯз* ба фаҳмиши имрӯзаи Ҳиндуаврупоӣ хос аст. Дар фаҳмиши мардуми тоҷик ҳанӯз аз даврони қадим панҷ гоҳ ё панҷ қисми шабонарӯз мавҷуд аст.

Дар забони авастӣ шабонарӯз ба панҷ гоҳ ҷудо шуда, ҳар яки онҳо номҳои ҷудогонаи худро доранд: *ušahin* (аз сапедадам то тулуи хуршед), *hā wan* (аз тулуи офтоб то нимрӯз), *rapithwīn* (аз нимрӯз то асп), *uzairina* (аз асп то ғуруби хуршед), *avisrutrim* (аз ғуруби хуршед то нимаи шаб) [89, с. 1567]. Гоҳҳои зикргардида ҳангоми ниёишҳову намозҳо буда,

дар «Хурда-Авасто» омадаанд [2, с. 719]. Дар забони порсии миёна гоҳҳои шабонарӯзӣ чунин номгузорӣ шудаанд: *bāmdād, nēmrož, ēwarag, šām, nēmšab* [51, с. 103]. Ҳамин гоҳбандии шабонарӯзӣ дар забонҳои гурӯҳи эронӣ минбаъд низ идома ёфта, бештар ҷанбаи диниро касб намудааст.

Дар забони тоҷикӣ лаҳзаҳои ҷудогонаи шабонарӯзӣ вобаста ба тасвири динии мардум бо вожаҳои *бомдод, пешин, аср, шом, хуфтан* ва вобаста ба тасвири муқаррарӣ бо вожаҳои *бомдод, чошт, нимрӯз, бегоҳ (шом) ва шаб* ифода меёбад, ки ба оғози равшанию ҳаракати офтоб ва моҳ иртибот доранд. Дар баробари ин ҳисоби омиёнаи вақт дар байни мардуми тоҷик маъмул мебошад. Масалан, барои ифодаи лаҳзаи *бомдод* ибораю вожаҳои *фарёди хурус, хурусбонг, мурғчикӣ, кали азон, калл(а)и азон, вақти намоз, субҳидам, вақти саҳар* ва ғ. истифода мекунанд. Аз вақти баромади офтоб то нишасти офтоб лаҳзаҳои рӯз пурра дар асоси гардиши офтоб ва сояи ашёҳо ҳисоб карда мешуд: масалан, *офтоббаро, офтобрас, вақти ноништа, як найза баланд шудани офтоб* (яъне чошт шудан), *чоштӣ, чоштии калон; ба сари бом омадани офтоб (нисфирӯзӣ), сояи ашё паридан (нисфирӯзӣ), ба сари кӯҳ рафтани офтоб (офтобнишин), ба сари девор омадани офтоб (офтобнишин, бегоҳ шудан), говгум (шаб фаро расидан), шаб*.

Дар забони тоҷикӣ вожаҳои *замон, вақт, гоҳ, ҳангом, лаҳза* ва монанди онҳо низ метавонанд ҳамчун василаи ҳисоби солу моҳу рӯз истифода шуда, лексикаи лаҳзаҳои шабонарӯзиро ташкил медиҳанд. Вожаҳои «вақт» ва «замон» доираи истифодаи фарохтар дошта, дар илмҳои дигар низ ҳамчун истилоҳ истифода мешаванд.

Ҳамин тавр, дар асоси баъзе сарчашмаҳо дар фарҳанги мардуми тоҷик шабонарӯз ба 8 ҳисса ё пос ҷудо мешавад, ки ҳар пос се соат давом меёбад: «як ҳисса аз ҳашт ҳиссаи шабонарӯз, як ҳисса аз чор ҳиссаи шаб (се соат)» [62, с. 87]; «як ҳисса аз ҳашт ҳиссаи шабонарӯз, ҳиссае аз шаб»

[62, с. 87]. Вале дар баробари ин тақсимот, инчунин дар тасвири тоҷикон шабонарӯзӣ ба ду қисм ҷудо мешавад: *шаб* ва *рӯз*.

Ҳарчанд тақсимои лаҳзаи шабонарӯзӣ дар фарҳанги тоҷикону англисҳо гуногун аст, аммо дар маҷмӯъ аз ҳамон 4 гоҳ (ё бахш)-и асосӣ ташкил меёбанд. Аз ин рӯ, вобаста ба ҳамин 4 гоҳ дар зер вожаву ибораҳоеро, ки дар забонҳои муқоисашаванда истифода мегарданд, дида мебароем.

2.2. Лаҳзаи аввали шабонрӯзӣ: аз бомдод то баромадани офтоб дар забонҳои муқоисашаванда

2.2.1. Дар забони тоҷикӣ

Ин гоҳи шабонрӯзӣ дар забони тоҷикӣ бо вожаҳои *бомдод*, *бом*, *бомдодон*, *сапеда*, *сапедадам*, *сапедадамон*, *пагоҳ*, *саҳар*, *субҳ* ва ибораи «*бонги хурус*» ифода меёбад.

Бомдод ва **бом**. Дар тафсири фарҳангҳои муосир вожаи **бомдод** маънои *муддати замон аз сапедадам то фуруғи офтоб*-ро дар бар мегирад. Аз ҷумла, дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» вожаи бомдод ба таври зер тафсир шудааст: «бомдод – субҳ, пагоҳӣ; саҳар: *вақти бомдод*, *насими бомдод*, *намози бомдод*, *муддати замон аз соати дувоздаҳи шаб (24) то соати дувоздаҳи рӯз*; *муддати замон аз ҳангоми равшан шудани ҳаво то тулуи офтоб* ва *як то ду соати баъд аз он*» [61, с. 228]. Мураттибони Фарҳанги мазкур «бомдод»-ро дар ду маврид шарҳ додаанд: 1. «муддати замон аз соати дувоздаҳи шаб (24) то соати дувоздаҳи рӯз» ва 2. «муддати замон аз ҳангоми равшан шудани ҳаво то тулуи офтоб ва як то ду соати баъд аз он». Воқеан, чунин тасвир ба замони муосир хос аст, аммо баромади таърихӣ калимаи *бомдод* нишон медиҳад, ки он ба равшан шудани рӯз, яъне оғози рӯз далолат мекунад. Чунончи, муҳаққиқони таърихӣ забони тоҷикӣ баромади таърихӣ вожаи *бомдод*ро ба таври зер шарҳ додаанд: дар забонҳои порсии қадим **bāta*ka, авастӣ *bāta* [bām <*bāta- «равшанӣ»] [47, с. 263], порсии

миёна *bāmdāt/d* ва парфиянӣ *bāmdād* [51, с. 156]. Дар забони авастой бошад «вожаи *ušahin* (аз *ušah *uš-*, **ušah-* ва **ušāh* «сапедадам») – номи муқаддас, ки ҳудои равшанӣ ва бомдод аст, ифода меёбад» [47, с. 262-263]. Вале дар тафсири вожаи *бомдодон* мураттибони фарҳангҳои муосир онро ба маънии «ҳангоми бомдод, вақти саҳар, субҳгоҳон» [61, 228] шарҳ додаанд.

Сапеда, сапедадам, сапедадамон. Оғози рӯз – ҳангоми аз ҷониби шарқ падид омадани нахустин равшанӣ дар забони тоҷикӣ бо муроди вожаи *бомдод* вожаҳои *сапеда* ва *сапедадамон* низ ифода меёбад. Дар фарҳангҳои муосир ин вожаҳо чунин тафсир шудаанд: «**сапеда** – 1. равшании пеш аз баромадани офтоб...» [62, 206], «**сапеда//сафеда** – 2. сафедадам, субҳидам [59, 192], «**сапедадам** – субҳдам, бомдод, саҳари барвақт; **сапедадамон** – 1. ҳангоми дамидани субҳ, субҳгоҳон. 2. бомдод, субҳидам» [61, с.206]. Дар фарҳангҳои классикӣ бошад ба таври зер шарҳ дода шудаанд: «сипеда – *бар вазни* сифеда; паҳнои рӯшании субҳи содиқро гӯянд;...» [9, с. 135], «сипеда – *киноя аз* рӯшании субҳ;...» [27, с. 412]. Дар «Луғатномаи Деҳхудо» вожаи *сапедадам* бо овардани тафсирҳо аз фарҳангҳои классикӣ шарҳ дода шудааст: «**сапедадам** – саҳаргоҳ ва дами субҳи содиқ (Бурҳон); гоҳи тулуи субҳи содиқ ва дамидани сапеда (Онандроҷ); субҳи содиқ (Ғиёс); саҳар (Шарафнома); фалақ, муғраб (Мунтаҳӣ Алораб); **сапедадамон** – ба вақти сапедадам, ба вақти сапедаи субҳ.» [212, с. 206]».

Пагоҳ. Дар тасаввури тоҷикон *пагоҳ*, лаҳзаи вақте аст, ки вақти бомдод ва сапедадам меояд ва то вақти тулуи офтобро дар бар мегирад. Дар фарҳангҳои тафсирии чи классикӣ ва чи муосир *пагоҳро саҳар, саҳари барвақт* ва *субҳи зуд* тафсир кардаанд [9, с. 45]; [60, с. 68]; [59, с. 5]; [61, с. 52]. Вале дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» дар қатори дигар тафсирҳо иборатафсири «*аввали бомдод*» [62, с. 52] низ зикр шудааст. Мувофиқи тафсири мазкур вақти пагоҳӣ аз лаҳзаи бомдод то

тулуу офтоб мебошад. Аз вожаҳои *пагоҳ* ва *рӯз* ибораи *пагоҳи рӯз* ва вожаи *пагоҳи рӯз*, ҳамчунин бо пайвандшавии пасвани *-ӣ* вожаи *пагоҳӣ/пагаҳӣ*, баъдан бо пасванди *-он* *пагоҳон* ва *пагоҳонӣ* сохта шудааст, ки ҳамагӣ нишондиҳандаи ҳамон як лаҳзаи вақтанд, ки аз бомдод то фуруғи офтобро фаро мегирад.

Саҳаргоҳ/саҳаргаҳ. Дар баробари вожаҳои *бомдод*, *сапедадам*, *сапедадамон*, *сапеда* ва *пагоҳ*, ки вожаҳои сирф тоҷикӣ мебошанд, вожаҳои иқтибосии **саҳар** ва **субҳ** низ дар забони муосири тоҷикӣ мавриди амал қарор доранд. Вожаҳои иқтибосии мазкурро мардуми тоҷик ба тасвири ҳаҷонии худ мувофиқ намуда, корбурд менамуданд. Вожаи *субҳ* иқтибос аз забони арабӣ буда, дар тасвири забонии тоҷикон мавқеи махсус касб намудааст ва дар робита ба он вожаву ибораҳои марбут ба ҳамин лаҳзаи шабонарӯзӣ сохта шудаанд. Аз ҷумла, *субҳидам/субҳдам*, *субҳи содиқ*, *субҳи козиб*, *аввали субҳ*, *оғози субҳ*, *дами субҳ*, *субҳи нахуст*, *субҳгоҳ*, *субҳгоҳӣ*, *дамидани субҳ*, *чошнии субҳ* ва ғ. маънои равшан шудани осмонро ифода мекунанд.

Дар забони тоҷикӣ: «гоҳи *субҳ* аз *саҳар*, ки вожаи дигари иқтибосии арабӣ аст, тафовут дошта, *субҳ* вақти сафед шудани рӯзро, ки баъд аз *саҳар* воқеъ мешавад, ифода мекунад» [62, с. 269]. Аммо вожаи *саҳар* дар фарҳанги тафсири омадааст: «**саҳар** – сапедадам, бомдод, замони акнун кушода шудани чашми рӯз» [62, с. 269]. Дар робита ба вожаи *саҳар* калимаҳои *саҳаргаҳ//саҳаргоҳ* (ҳангоми саҳар, бомдод, сапедадам), *саҳаргаҳӣ*, *саҳаргоҳӣ*, *саҳаргаҳон*, *саҳарӣ* низ сохта шудааст.

Бонги хурӯс. Тавассути паррандаю ҳайвонот ва ҷирмҳои осмонӣ муайян намудани гоҳҳои шабонарӯзӣ аз таҷрибаи тулонии зиндагии мардуми тоҷик дарак медиҳад, ки инъикоси худро дар забон ёфтаанд. «Хусусан *фарёди мурғи саҳар (хурӯс)* яке аз нишонаҳои асосии дамидани субҳ мебошад. Бинобар ин, ғайр аз вожаҳо ва ибораҳои ифодакунандаи гоҳҳои равшан шудани рӯз калимаҳои *мурғчикӣ*, *мурғфарёд*, *хурӯсбонг*,

фарёди хурӯс, бонги хурӯс низ ба назар мерасанд, ки маънои *бомдод* ва *сапедадамро*» [38, с. 218]. доранд. Хурӯс дар адабиёти классикии тоҷик бо номи «мурғи саҳар (субҳгаҳӣ)» зикр ёфта, бонг, фарёд ё ҷеғ задани онро ҳангоми сапедадам ба маънои дамидани бомдод мефаҳманд. Ба ҳамин маъно дар Авасто бо номи «пародарш» (ба маънии «пешбин») истифода шуда, таъкид меравад, ки «ин мурғ (намояндаи изади Сурӯш бар рӯи замин) фурӯғи рӯзро аз пеш мебинад ва бо овози худ муждаи дамидани бомдодро медиҳад ва мардумонро ба бедориву ниёишу кору кӯшиш фаро меҳонад» [2, с. 719]. Ҳамчунин, мураттибони китоби Авасто дар қисмати тавзеҳоти ин китоб зикр кардаанд, ки «Дар «Вандидод» (фар. 18) аз пародарш (хурӯс) мурғи варҷованди изадӣ ва гумоштаи изад Сурӯш бар рӯи замин ва хешкориҳои ӯ дар бедор кардани мардумон дар сапедадамон ва ночиз кардани патёрагии Бушоспев, ки мардумонро ба ҳоби нобаҳангону бекорагӣ ва танбалӣ меҳонад, суҳан ба миён омадааст» [2, с. 720]. Дар фарҳангномаи «Бурҳони қотеъ» ибораҳои *мурғи саҳар, мурғи саҳархон, марғи шабхон, мурғи субҳхон* низ омадааст, ки муаллифи фарҳанг ба ин маъноҳо *булбул (андалеб), хурӯс* ва *қумриро* тавзеҳ додаст [9, с. 91]. «Ҳамин тасвири лингвистии ориёитаборон дар забони тоҷикӣ то ба ин рӯз побарҷост ва мардум ба ҳамин васила аз наздик шудани рӯз огоҳ мешаванд» [38, с. 218].

2.2.2. Дар забони англисӣ

Чунонки дар боло қайд кардем, дар забону фарҳанги англисҳо низ ин лаҳзаи шабонарӯзӣ ба таври гуногун шарҳ дода мешавад. Чунончи, бархе онро аз соати 12-и шаб то нисфирӯзӣ медонанд, гурӯҳи дигар ин лаҳзаро аз оғози бомдод то нисфирӯзи шарҳ медиҳанд. Ба ҳар ҳол, мо дар ин ҷо назари дувумро ҷонибдорӣ намуда, вобаста ба он, вожаҳоеро, ки барои ифодаи ҳамин лаҳзаи шабонарӯзӣ дар забони англисӣ

истифода мешаванд, мавриди таҳлил қарор медиҳем. Асосан, дар забони англисӣ вожаҳои зерин марбут ба гоҳи аввали шабонарӯзӣ мебошанд:

Dawn «бомдод». Вожаи мазкур дар забони англисӣ, пеш аз ҳама лаҳзаи оғози рӯзро ифода мекунад, ки дар забони тоҷикӣ бо калимаву ибораҳои «бомдод, бом, субҳи барвақт, дами рӯз, аввали рӯз» ифода меёбад. Дар тафаккури англисзабонҳо **dawn «бомдод»** як гоҳи муайяност, ки аз аввали рӯз то баромадани офтобро дар бар мегирад. Дар забони англисӣ барои ифодаи ин вожа муродифҳои он: *break of dawn, break of day, crack of dawn, daybreak, day-dawn, dayspring, sunrise, sunup* истифода мегарданд. Муҳаққиқони забони англисӣ баромади таърихӣ вожаи **dawn**-ро аз вожаи англисии давраи миёнаи «*dawning*» медонанд, ки асосан ҳамчун исм истифода мешуд. Вожаи **dawn** ҳамчунин маъноҳои дигар: 1) «*баромади офтоб; вақти тулуи офтоб*» (*The time when the sun rises*); 2) «*марҳилаи оғози чизе*»-ро низ ифода мекунад: *The dawn of civilization* «оғози тамаддун».

Crack of dawn «чоки рӯз». Ибораи мазкур дар фарҳангҳои англисӣ ба маънои «*лаҳзаи аввали бомдод то баромади офтоб*» шарҳ дода шудааст: «**ass crack of dawn** – *the first moment of daylight; before sunrise. An intensifier, used in the same contexts as crack of dawn, but more intense*» [184, с. электронӣ]. Этимологияи он ба дар забони миёнаи англисӣ мерасад, ки дар ҳамон гузаштаи дур истифода мешудааст ва он маънои «чоки рӯз»-ро ифода мекунад, ки дар забони тоҷикӣ низ айнан чунин ибора мавҷуд аст. Дар пайванд бо ибораи «**crack of dawn**» ибораҳои дигар чун: *butt crack of dawn, ass crack of dawn* низ истифода мешаванд, ки ба ҳамин маъно қорбаст мегардад: *this is high-speed travel, muriel. Not fun. I'm waking up at crack of dawn* [184, с. электронӣ].

Break of dawn «чоки рӯз». Дар забону фарҳанги англисӣ ибораи «*break of dawn*» ба маънои **бомдод**, оғози рӯз фаҳмида мешавад. Маънои таҳтуллафзии он низ «*чоки рӯз*» аст, чунончи, Боб Дайлан менависад:

*When your rooster crows at the **break o' dawn**
 Look out your windo' and i'll be gone
 You're the reason i'm a travelin' on
 But don't think twice, it's all right* [Bob Dylan, Don't think twice, it's all right, 1962].

Ҳамчунин, ба ҳамин лаҳзаи вақт ибораи «**break of day**» низ ҳамчун муродиф истифода мешавад: «*Well, with **break of day** she wakes and sits up in bed*» [90, с.89].

«*Wholesale buyers and curious onlookers pack Tokyo's Tsukiji Fish Market at the **break of day***» [106, с. 140].

Аз ин бар меояд, ки дар фарҳанги англисзабонҳо низ дамидани рӯз ё равшаниро дар осмон мушоҳида карда, онро ба сақф монанд мекунанд, ки аз шикофии он равшанӣ намудор мешавад. Ин як лаҳзаи вақт аст, ки он доим такрор мешавад ва мардумони олам онро ҳамчун соати муайян дар забони худ истифода мебаранд.

Cockcrow «бонги хурӯс». Ин ҳангом низ оғози рӯзро ифода мекунад, ки онро дар забони тоҷикӣ **бомдод** мегӯянд: «*The time of day at which the first crow of a cockerel is heard; dawn or daybreak; first light*» [184, с. электронӣ]. Аммо маънои таҳлуллафзии **cockcrow** «бонги/фарёди хурӯс» аст, ки айнан дар забони тоҷикӣ низ бо ҳамин маъно истифода мешавад, ки мо дар боло онро дида баромадем. Баромади вожаи «**cockcrow**»-ро аз англисии миёна «*cock crowe*» (инчунин, *cokkes crowe*), гунаи дигари он *cock + crow* ва англисии қадим *hancræd* («*cockcrow, dawn*», literally «*cock-crowing*»), аз *hana* «*хурӯс*» («cock, rooster») + *cræd* («*crowing*») [184, с. электронӣ] маънидод мекунанд. Мисол: «*I put the chief of police behind the bar, instructed him in his duties, and we four convivial spirits sprawled along the counter drinking ale and telling yarns till **cockcrow***» [114, с. 175].

Crepuscular «субҳи барвақт ё шоми бевақт». Вожаи мазкурро дар забони англисӣ ҳам барои ифодаи *субҳи барвақт* ва ҳам *ҳангоми шом*

истифода мекунанд. Чунин ном гирифтани ин лаҳзаи вақт дар забони англисӣ аз он сабаб аст, ки дар ин гоҳҳо (субҳи барвақт ва шомии торик) ҳайвоноту парандагон ва ҳашарот хеле серҳаракат мешавад. Чунончи: «*That's why cats are crepuscular — most active at dawn and dusk — because mice and rats forage for food during these hours when fewer of their natural enemies are around*» [95, с. 51].

Ҳамчунин, дар баробари вожаи **crepuscular** вожаи **crepuscule** низ истифода мешавад, ки маънои болозикро ифода мекунад. Бояд қайд кард, ки вожаи **crepuscular** сифат буда, вожаи **crepuscule** дар забони англисӣ ҳамчун исм ифода меёбад. Баромеди таърихии вожаҳои мазкур аз забони миёнаи фаронсавии **crepuscule** ва латинии **crepusculum** [184, с. электронӣ] сарчашма гирифта, дар давраҳои миёнаи ба забони англисӣ барои ифодаи вақти муайяни шабонарӯзӣ ворид шудааст. Вожаҳои англисии **blue hour**, **gloaming**, **twilight** ҳамчун муроди он баъзан истифода мегарданд: «*Van watched them with the same pleasurable awe he had experienced as a child, when, lost in the purple crepuscule of an Italian hotel garden, in an alley of cypresses, he supposed they were golden ghouls or the passing fancies of the garden*» [138, с. 54].

Daybreak «бомдод». Вожаи мазкур дар забони англисӣ аз ду ҷузъ: **day** «рӯз» + **break** «роғ, чок; шикоф, тарқиш» таркиб ёфта, таҳтуллафз маънои «чоки рӯз»-ро дошта, асосан ба маънои «бомдод, субҳи барвақт» истифода мешавад. Муродифҳои он ибораву вожаҳои **break of dawn**, **break of day**, **crack of dawn**, **sunrise** мебошанд.

Dayspring «субҳ». Дар фарҳангномаи англисӣ вожаи «**dayspring**» ба таври зер тафсир шудааст: «*The beginning of the day, or first appearance of light; the dawn; daybreak*» [184, с. электронӣ], яъне «Ибтидои рӯз ё аввали пайдоиши рӯшноӣ; субҳи барвақт.». Асосан ин вожа дар забони англисии миёна бо ибори «**dai spring**» хеле маъмул будааст, ки мардум онро ба маънои «субҳи барвақт» дарк мекардаанд. Чунончи: «*Because of*

*the tender mercy of our God, Whereby the **dayspring** from on high shall visit us* [173, с. 78].

Dewfall «субҳ / шом». Вожаи «**dewfall**» аз ду ҷузъ: **dew** «шабнам» + **fall** «афтидан» ташкил ёфтааст. Дар забони англисӣ вожаи мазкурро ба маънои ду лаҳзаи шабонарӯзӣ: «субҳ» ва «шом» истифода меkunанд. Сабаби ин лаҳзаи рӯзро чунин номидани мардуми англис дар он аст, ки ба андешаи онҳо дар субҳи барвақт ва шомӣ бевақт шабнам ба гулу сабза меафтад ва онҳо дар ин лаҳзаи рӯз шакл мегиранд. Бояд қайд кард, ки дар фарҳангҳои англисӣ вожаи **dewfall** ба таври гуногун тафсир шудааст. Чунинчи, дар фарҳанги «Wiktionary, the free dictionary» [2022] он чунин шарҳ дода шудааст: «1. The forming of dew. 2. The time when dew (Moisture in the air that settles on plants, etc in the morning or evening, resulting in drops) begins to form; or: Any moisture from the atmosphere condensed by cool bodies upon their surfaces)» [184, с. электронӣ]: *It was dark when they rose in the morning and dark when they filed into the kitchen to get their plates and spoons and still dark when they turned out in the dewfall and grainy mist of the yard* [184, с. электронӣ].

Дар фарҳанги дузабонаи «Большой современный англо-русский словарь с транскрипцией» [2009] бошад, он танҳо ба маънои «шом, бегоҳ» шарҳ дода шудааст: «**dew-fall** – афтидани шабнам; вақти афтидани шабнам; шом, бегоҳ» [74].

Dimmity «бомдод». Ин вожа низ ифодакунандаи вақти бомдод буда, дар фарҳангҳои муосири англисӣ он ба назар намерасад. Чунки баромади таърихии вожаи мазкур аз забони англисии миёна буда, он шакли дигаршудаи вожаи «**dimity**» [184, с. электронӣ] мебошад, ки дар забони муосири англисӣ дар шакли **dim** «норавшан, хира» [74] омада расидааст. Асосан, дар забони англисӣ ин вожа маънои «субҳи барвақт» – замонеро, ки ҳанӯз нимторик ва норавшан аст, ифода мекунад. Муродифҳои он вожаҳои: *crepusculum, mirkning, nightfall, dusk* мебошад: «*I have come so often after dusk, the whole feeling and tone of my thoughts*

are of *dimmit*, the hours between dusk and day, of the velvet dark when a raised hand before my face is no more than a paleness» [172, с. 174].

Diurnal «рӯзона». Ҳарчанд дар фарҳангномаҳои англисӣ ин вожа ба маънои «*рӯзона; ҳаррӯза, шабонарӯзӣ*» шарҳ дода шуда бошад ҳам, аммо як маънои он вақти муайяни лаҳзаи шабонарӯзиро нишон медиҳад, ки он аз оғози рӯз то вақти шомро дар бар мегирад. Яъне ин вақтест, ки паррандагон маҳз дар ҳамин вақт – аз дами рӯз то шом хеле фаъол мешаванд. Решаи калимаро аз вожви латинии «*diurnālis*» шарҳ додаанд, ки дар ин ҷо *diēs* «рӯз» мебошад.

First light // First thing «бомдод». Ибораи **first light** низ ифодакунандаи вақти бомдод буда, дар фарҳангномаҳои муосир ба таври зер тафсир шудааст: «1. The time when light first appears in the morning; dawn, especially the start of dawn; 2. (astronomy) The first use of a telescope or other instrument to capture an astronomical image» [184, с. электронӣ]. Муродифҳои он вожаҳои: *break of day, daybreak, dayspring, dawn, cockcrow* мебошанд. Ба ҳамин маъно дар забони англисӣ ибораи **first thing** «субҳи барвақт» низ ҳамчун сифат истифода мегардад: *I'll meet you first thing at the station.*

Gloaming «аввали рӯз // шом». Маънои луғавии вожаи **gloaming** «*нимторикӣ, вақти говгум*» [Ошибка! Источник ссылки не найден.] мебошад. Вожаи мазкур ифодакунандаи лаҳзаи аввали *бомдод* мебошад, ки шафақ медамад ва, ҳамчунин лаҳзаи *шом* – вақти *говгум*, ки нурҳои офтоб аллакай нопадид мешаванд. Муҳаққиқони таърихи забони англисӣ баромади таърихӣ ин вожаро аз англисии миёнаи **glom̄ing*, англисии қадими *glōmung*, ё *glōm* («twilight») шарҳ медиҳанд: «The vowel of the modern *gloaming* is anomalous, as Old English *glōmung* should normally become *gloom̄ing*. The explanation is probably that the *ō* was shortened in the compound *æfen-glōmung* (as the spelling seems to show was actually the case), and that from this compound there was evolved a new subject *glōmung*, which by normal phonetic development became Middle

English *glōming*, modern English *gloaming*» [184, с. электронӣ]. Чунончи, дар забони муосири англисӣ: *I clung to her nipples as she soared and swooped through the **gloaming**, scooping up insects, and I remember the shapes of things that she flew between, above, beneath* [133, page 174]; дар забони миёнаи англисӣ: *When the faint **glooming** in the sky / First lightened into day* [180, page 14].

In the cold light of day. Баъзан дар забони англисӣ ҷумлаи «*In the cold light of day*» истифода мегардад, ки он маънои «субҳи барвақт»-ро ифода мекунад. Яъне субҳи барвақт ҳарорати ҳаво хунук мешавад. Аз ин рӯ, дар тафаккури англисзабонҳо маҳз замин лаҳзаи вақт ба «бомдод» рост меояд, ки он ҳамчун ифодакунандаи вақти «бомдод» дар гуфтори англисзабонҳо истифода мешавад: *In the cold light of day, I felt I had overreacted.*

Low tide «аз бомдод то офтобрас». Ин лаҳзаи вақте аст, ки дар ин ҳангом оби дарёҳо поён мефуроянд. Ҳамин ҳодисаи табиатро ба назар гирифта, англисзабонҳо онро ҳамчун ифодакунандаи лаҳзаи вақт «аз бомдод то офтобрас» истифода мекунанд.

Matitudinal «оғози бомдод, субҳи барвақт». Вожаи мазкур ифодакунандаи ҳангоми *бомдод* буда, он аз вожаи «**matin**»-и забони фаронсавӣ реша гирифтааст. Дар забони фаронсавӣ калимаи *matin* («morning»), худ аз забони миёнаи фаронсавии *matutinal* ва латинии *mā tū tīnā lis* (ки маънои «Худои бомдод»-ро ифода мекунад) сарчашма гирифта, маънои «сахари барвақт»-ро дорад. Чунончи, дар ҷумлаи зер вожаи *matitudinal*-ро ба маънои субҳи барвақт мушоҳида менамоям: *Huyton College had the advantage of a school bus, which particularly when Hilary was a teenager, never being **matitudinal** by nature, she managed to miss each mornin...* [121, page 102].

Вожаи **matutinal**, ки шакли дигаргаштаи **matitudinal** дар забони муосири англисӣ маъмул мебошад. Дар фарҳангномаҳои англисӣ вожаи мазкур ҳамчун сифат ба таври зер тафсир шудааст: «*matutinal* – субҳ,

пагоҳирӯзӣ; оғозин; аввалин; барвақт» [74]. Чунончи: *Top 'o the mornin' to ye!' he called to Flory in a hearty **matutinal** voice, putting on an Irish accent* [138, page 174].

Midmorn «саҳари равшан». Вожаи мазкур ҳангоми саҳарро, ки рӯз равшан мешавад, ифода мекунад ва дар забони англисӣ онро аксар *миёнаи саҳар* меноманд. Маънои вожаи «midmorn» аз забони англисии *миёнаи midmorn, myd-morn, mydmorn, myd morne, mydmorne* реша гирифта, аз ду ҷузъ таркиб ёфтааст: *mid-* «*миёна*» + *morn* (*шакли ихтисоршудаи morning*) «*саҳар*». Вожаи *midmorning*-ро ҳамчун муродифи он истифода мекунанд. Дар фарҳангномаҳои дузабонаи муосири англисӣ вожаи **midmorn** ба назар намерасад, аммо дар фарҳанги муосири тафсирии англисӣ он ба таври зер тафсир шудааст: «**midmorn** – the middle of the morning» [184, с. электронӣ]. Ҳамчунин, вожаи **premorning** дар муқобили **midmorn** истифода шуда, маънои «пеш аз бомдод»-ро ифода мекунад, ки ҳанӯз лаҳзаи торикии шаб маънидод мешавад.

Morning «саҳар». Вожаи мазкур ифодакунандаи лаҳзаи вақти аз саҳар то чошти баланд мебошад, ки ба ин маъно дар фарҳанги муосири дузабонаи англисӣ он чунин тафсир шудааст: «**morning** - саҳар; шафақи рӯз; даври барвақтӣ; оғози чизе; пагоҳирӯзӣ». Дар фарҳанги тафсирии англисӣ ба маънои дигар чунин тафсир шудааст: «The early part of the day, especially from midnight to noon [from 13th c.]». Боиси қайд аст, ки вожаи **morning** дар забони англисӣ, ҳарчанд вақти саҳар бошад, аммо чанд лаҳзаи рӯзро дар тафаккури англисҳо ифода мекунад: 1) аз ними шаб то ними рӯз, соати 13:00. Чунончи, «I'll see you tomorrow morning; I'm working in the morning, so let's meet in the afternoon; 2) қисмати баъдинаи чизе аз соати 16:00; 3) аз саҳар то пешини баланд (соатҳои 18:00-19:00); 4) вақти аввали нӯшидани нӯшокии спиртӣ (аз соати 18:00). Ин вақт хоси англисзабонҳои Шотландия мебошад. Решаи вожаи

morning аз забони англисии миёнаи «**morwenyng**» (ки дар ин ҷо *morwen* + *-ing*) сарчашма мегирад.

Nocturnal «саҳари барвақт». Ин вожа ифодакунандаи лаҳзаи аввали бомдод мебошад, ки дар фарҳанги тасфирии забони англисӣ он ба маънои «субҳи барвақт» тафсир шудааст. Дар фарҳангномаҳои дузабонаи англисӣ вожаи мазкур ба маънои «шабона; як навъ оҳанги шабона» [74] шарҳ дода шудааст. Вожаи **nocturnal** аз забони фаронсавии миёна **nocturnal**, латинии **nocturnus** («nocturnal, nightly»), реша гирифтааст. Вожаи **nocturnus** дар забони латинӣ **nox** («night»), реша мегирад, ки он ба забонҳои хиндуаврупоии қадим рафта мерасад: латинии қадим ***nókʷts** («night»), юнонии **núx**, санскрит **nákti**, в славянии қадим ***nočь**. (ночь).

Solrise «офтобрас». Ин вақте мебошад, ки нурҳои офтоб дар уфуқ пайдо мешаванд. Вожаҳои *sunlight, sunrise, sunup; dawn* муродифи вожаи **solrise** мебошанд.

Sparrow-fart «бомдод». Дар забони англисӣ ибораи «**sparrow-fart**» ба маънои «субҳи барвақт, бомдодон» ифода мешавад: «A time very early in the day; dawn» [184, с. электронӣ]. Маънои таҳтуллафзии он «дастаи гунҷишкон» мебошад, ки дар ин ҷо **sparrow** «гунҷишк» + **fart** аз фаронсавӣ «даста, гурӯҳ». Мавофиқи таҳқиқоти забоншиносон ибораи **sparrow-fart** ба забони англисӣ соли 1828 ворид шуда, аз ҳамон вақт ин ҷониб ибораи мазкур дар ғуишҳои англисии Амрико, Британия, Австралия, Зеландияи Нав истифода мешавад. Муродиҳои вожаи мазкур: *dawn, cockcrow, crack of dawn, sunrise, sunup; dawn, morning* мебошанд. Бояд қайд кард, ки истифодаи ибораи «**sparrow-fart**» бо вожаи **cockcrow** «бонги хурӯс» мантиқан пайвандӣ дорад. Одатан парандагон саҳари барвақт овоз мебароранд ва дар тамоми забонҳо ин бедоршавии парандагон ҳамчун лаҳзаи муайяни вақт бо вожаҳои гуногун ифода меёбанд.

Twilight (равшании субҳгоҳӣ). Вожаест, ки ифодакунандаи лаҳзаҳои вақти субҳгоҳӣ ва бегоҳӣ буда, асосан: 1) вақти равшании байни бомдод ва офтобрас; 2. равшании байни офтобнишасту фарорасии шабро дар бар мегирад. Вожаи **twilight** аз англисии қадим *twēone lēoht* («twilight»)) ва англисии миёна дар шакли *twilight, twyelyghte*, ки аз ду ҷузъ: **twi-** («нима, такроп») + **light** «равшанӣ» таркиб ёфтааст, реша гирифта, маънои *нури дуюм* «second light», *ним рӯшноӣ* «half-light»-ро дорад. Дар фарҳангномаҳои тафсирии англисӣ вожаи **twilight** дар шакли зайл шарҳ дода шудааст: «1. The soft light in the sky seen before the rising and (especially) after the setting of the sun, occasioned by the illumination of the earth's atmosphere by the direct rays of the sun and their reflection on the earth.: *I could just make out her face in the twilight.* 2. The time when this light is visible; the period between daylight and darkness: *It was twilight by the time I got back home.* 3. Any faint light through which something is seen. 4. (astronomy) The time when the sun is less than 18° below the horizon. 5. (figurative, by extension) An in-between or fading condition through which something is perceived: *The twilight of one's life*» [184, с. электронӣ].

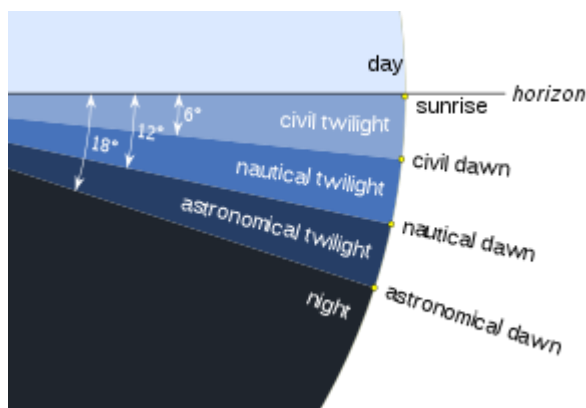
Бояд қайд кард, ки лаҳзаи вақти **twilight** дар забони англисӣ дорои лаҳзаҳои ҷудогонаи худ буда, бо вожаҳои **civil twilight, nautical twilight** ва **astronomical twilight** ифода меёбад.

Лаҳзаҳои вақти **twilight** аз назари илмӣ ба таври зер пешниҳод шудаанд:

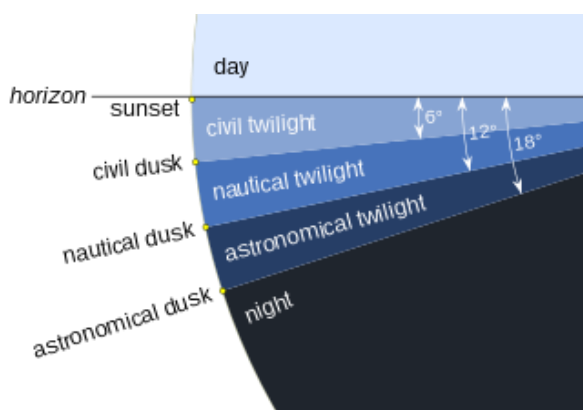

Twilight: 1) аз бомдод то офтобрас; 2) аз офтобнишаст то фарорасии шаб.

- 1) Лаҳзаи вақти торикии байни бомдод ва офтобрас: **civil dawn, nautical dawn, astronomical dawn.**

- 2) Лаҳзаи вақти торикии байни офтобнишасту фарорасии шаб: **civil dusk, nautical dusk, astronomical dusk.**

Хулоса, гоҳи аввали шабонрӯзӣ: аз бомдод то баромадани офтоб як лаҳзаи муайяни вақтро ифода намуда, дар забонҳои муқоисашаванда – тоҷикӣ ва англисӣ дорои вожаву ибораҳои ҷудогонаи худ мебошанд, ки онҳо дар иртибот ба фарҳангу расму анъанаи соҳибзабонон ба вуҷуд омадаанд. Ин вожаву ибораҳо ба як лаҳзаи вақт ва ё замони хеле мушаххас дахл дорад, ки дар тафаккури забонии соҳибзабонон инъикос меёбад. Гоҳи мазкур дар забони тоҷикӣ вожаву ибораҳои: бомдод, бом, бомдодон, сапеда, сапедадам, пагоҳ, саҳар, саҳаргоҳ, субҳ, субҳидам, дами рӯз, субҳи содиқ, субҳи козиб, аввали субҳ, оғози субҳ, дами субҳ,

субҳи нахуст, субҳгоҳ, субҳгоҳӣ, дамидани субҳ, чошнии субҳ, субҳи барвақт, чоки рӯз, бонги хурӯс-ро дар бар мегирад. Ҳамчунин, дар забони англисӣ гоҳи мазкур вожаву ибораҳои зеринро доро мебошад: **dawn** «бомдод», **crack of dawn** «чоки рӯз», **break of dawn** «чоки рӯз», **cockcrow** «бонги хурӯс», **crepuscular** «субҳи барвақт ё шомӣ бевақт», **daybreak** «бомдод», **dayspring** «субҳ», **dewfall** «субҳ / шом», **dimmy** «бомдод», **diurnal** «рӯзона», **first light // first thing** «бомдод», **gloaming** «аввали рӯз // шом», **in the cold light of day low tide** «аз бомдод то офтобрас», **matutinal** «оғози бомдод, субҳи барвақт», **midmorn** «сахари равшан», **morning** «сахар», **nocturnal** «сахари барвақт», **solrise** «офтобрас», **sparrow-fart** «бомдод», **twilight** «субҳидам».

Дар асоси муқоиса маълум мегардад, ки андешаи мардумони забонашон муқоисашаванда ба ҳам хеле наздик буда, дар тасвири гоҳи аввал (аз бомдод то тулуи офтоб) ва дар тақсими лаҳзаҳои он вожаву ибораҳоеро истифода намудаанд, ки таърихан дар забонҳои муқоисашаванда – тоҷикиву англисӣ мавҷуд будаанд ва ё бо мурури замон дар асоси расму анъанаҳо ба ин забонҳо ворид шудаанд. Чунончи, ибораи **бонги хурӯс** дар забони тоҷикӣ таърихи хеле қадимӣ дошта, дар тафаккури мардуми тоҷик он аз Авасто сарчашма мегирад. Дар Авасто хурӯс бо номи «пародарш» зикр шуда он ҳамчун «мурғи варҷованди изадӣ ва гумоштаи изад Сурӯш бар рӯи замин ва хешкориҳои ӯ дар бедор кардани мардумон дар сапедадамон» оварда шудааст. Яъне, чун хурӯс бонг мезанад, маънои дамидани субҳро дорад. Дар фарҳанги мардуми англис низ **cockcrow** «бонги хурӯс» оғози рӯзро ифода мекунад. Дар забони англисӣ, инчунин вожаи **matutinal** барои ифодаи «бомдод» истифода мешавад, ки он дар забони англисии қадим маънои «Худои бомдод»-ро ифода мекардааст.

Ё ин ки агар ибораҳои «**чоки рӯз**», «**чапши рӯз**» дар забони тоҷикӣ ба маънои *сапедадам* истифода шаванд, дар забони англисӣ низ

ибораҳои «**crack of dawn**», «**break of dawn**» ва вожаи «**daybreak**» ба маънои бомдод, оғози рӯз фаҳмида мешавад ва маънои таҳтуллафзии вожаҳои **crack** ва **break** айнан «*роғ, чок; шикоф, тарқиш*» мебошад. Аз ин маълум мегардад, ки халқҳои забонашон муқоисашаванда тасвири ягонаи ҷаҳон доранд.

Ҳамин тавр, истифода шудани номҳои парандагон, ҷирмҳои осмонӣ, персонажҳои афсонаҳо, инчунин сифатҳои муайян дар ифодаи лаҳзаи вақти аз бомдод то офтобрас дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ аз фарҳангу расму анъанайи ин мардумони забонашон муқоисашаванда маншаъ мегирад.

2.3. Лаҳзаи дуҷуми шабонрӯзӣ: аз баромади офтоб то ғуруби он дар забонҳои муқоисашаванда

2.3.1. Дар забони тоҷикӣ

Аз ғуруғи офтоб то ғуруби офтоб як гоҳи шабонрӯзӣ маҳсуб меёбад. Аммо дар тасаввури тоҷикон гоҳи мазкур ба чор қисм ҷудо мешавад: 1. *Аз тулуи офтоб то чошт*; 2. *Аз чошт то нисфирӯзӣ*; 3. *Аз нисфирӯзӣ то ғуруби офтоб*; 4. *Аз ғуруби офтоб то бегоҳу шом*-ро дар бар мегирад. Дар фасли тобистон, вақте ки партави офтоб дар сари кӯҳ ё паҳнои дашт падида омад, баъд аз муддати кӯтоҳе он ба ҳамворӣ мерасад, аммо дар фасли зимистон ин ҳолат оҳиста-оҳиста руҳ медиҳад. Ба ҳамаи ин нигоҳ накарда тоҷикон аз замони ғуруғи офтоб то нимрӯзро ба қисматҳо ҷудо намуда, онҳоро бо вожаҳои алоҳида, ки ҳамчун нишонаи муайянкунандаи вақт ба ҳисоб мераванд, номгузорӣ намудаанд. Дар забони тоҷикӣ ҳамин ҳангом бо вожаи ибораҳои *офтобрас, офтоббаро, расидани офтоб, баромадани офтоб, ғуруғи офтоб (хуршед), тулуи офтоб (хуршед), як найза баланд шудани офтоб, чошт, чоштгоҳ, наҳор, нисфирӯзӣ/нимрӯзӣ, ба қиём омадан (ё расидан)-и офтоб, пешин,*

гармгоҳ, расидани офтоб ба ҷойе, офтобнишаст, фуру рафтани, нишастани, паридани, ғуруби офтоб ва монанди инҳо ифода меёбанд.

Ҳар вожаю ибораи гоҳи мазкур дар тасвири мардум нақши муайни худро дороанд. Баҳромӣ дар асараш таъкид мекунад, ки: «Хотиррасон бояд кард, ки ҳамин лаҳзаи рӯзро дар забони авастой ба се қисмат ҷудо кардаанд: *hā wan* (аз тулуи офтоб то нимрӯз), *rapithwīn* (аз нимрӯз то аср) ва *uzairina* (аз аср то ғуруби хуршед)» [89, с. 1567].

Баромадани офтоб, дамидани офтоб, падид омадани офтоб. Ибораҳои *баромадани офтоб* ва *дамидани офтоб* дар тасвири забонии мардуми тоҷик хеле одӣ мебошанд. Чунин тасвир қариб дар ҳамаи забонҳои дунё мавҷуд аст. Этнолингвистшиноси рус марбут ба ҳамин масъала В.Е. Перехвалская таъкид мекунад: «Тасаввурот доир ба он ки Замин курашакл аст ва гирди Офтоб давр мезанад, далели дониши муқаррарӣ гаштааст. Аммо қолаби забонии ҷаҳон, чун гузашта, ба тасаввуроти муқаррарӣ (одатшуда) таъя мекунад: дар забон ифодаҳои *офтоб нишаст, офтоб ба уфуқ фуру рафт, дар осмон сайёраҳо тобон шуданд, ситора афтид – хоҳишатро гӯй* ва ғ. мустаҳкам шудаанд. Маълум мегардад, ки дар забон на дониши имрӯза инъикос меёбад, балки он чи ки мардумони даврони гузашта доир ба ҷаҳони атроф медонистанд ва ҳамоно тавр онҳо воқеиятро тасаввур мекарданд, ифода меёбад» [45, с. 302]. Матробиён С.Қ. низ ҳамин манзараро ба таври ҳар тасвир мекунад: «Дар тасвири муқаррарии забонии тоҷикон офтоб аз паси кӯҳҳо ё аз пушти паҳнои дашт аз ҷониби шарқ сар мебароварад ва ҳамин тавр ба ҷониби ғарб ҳаракат мекунад ва боз аз пушти кӯҳҳо ё паҳнои дашт менишинад, нопадид мегардад. *Баромадан* ва *дамидани офтоб*, ки дар забони имрӯзаи тоҷикӣ ифода меёбад, ҳанӯз даҳ аср пеш дар замони Фирдавсӣ низ истифода мешуд ва ҳамоно тасвир имрӯз низ дар тасвири забонии мардуми тоҷик дигар нашудааст» [38, с. 232]. Ҳангом ё гоҳе, ки ҳанӯз офтоб тулуъ накардааст, вале аз дур шуоҳи он аллакай намудор

ҳастанд, дар забони тоҷикӣ бо ибораи «**баромади офтоб**», яъне қариби вақти тулуи офтоб ифода меёбад [61, с. 144].

Чунончи:

«Чу *хуршеди* тобон *баромад* зи кӯх,

Бирафтанд гурдон ҳама ҳамгурӯх.» [192, с.282]

«Ҳама бош дар пеши пардасарой,

Чу *хуршеди* тобон *барояд* зи ҷой.» [193, с.303]

Дар баробари истифодаи вожаҳои тоҷикӣ барои баромадани офтоб дар забони адабии тоҷикӣ, хусусан, забони китобӣ аз вожаи арабии *тулуъ* низ истифода мешавад, ки вақти баромади офтобро ифода мекунад: «**тулуъ** – баромадани офтоб ё ситора; зоҳир ва намоён шудани чизе; **тулуъ кардан** баромадан, зоҳир шудан...» [59, с. 355]. Аммо дар «Шоҳнома» ин вожа боре ҳам истифода нашудааст.

Чошт, чоштгоҳ, наҳор. Аз баромади офтоб то нимрӯз дар забони тоҷикӣ бо вожаи *чошт* ифода меёбад, ки ҳиссаи асосии гоҳро ташкил медиҳад. Дар забони тоҷикӣ ҳамин ҳиссаи рӯзро бо вожаҳои *гармгоҳ, чошт, чоштгоҳ/чоштгаҳ, чоштгоҳи фаррох/калон, равшании чоштгоҳ, зуҳо* (аз арабӣ) ва *зуҳр* (аз арабӣ: *нисфи аввали рӯз*) низ ифода менамоянд. Дар фарҳанги тафсири он чунин шарҳ дода шудааст: «**чошт** – охири ҳиссаи якум аз чор ҳиссаи рӯз, ки вақти паҳн шудани офтоб аст» [62, с. 566]. Вақти ин лаҳзаи рӯз дар тасвири мардум «як **найза офтоб**» яъне ба андозаи як найза баланд шудани офтоб дар назар гирифта мешавад, ки дар он вақт офтоб паҳн мешавад ва ношто мекунад: «**қади найза баланд шудани офтоб** вақти ба гармӣ додан сар кардани офтоб» [61, с. 887]. Ҳамчунин, *чошт* вақти хӯрдани хӯроки пагоҳӣ, ноништа низ гуфта мешавад.

Баромади таърихии вожаи «*чошт*»-ро муҳаққиқон В. С. Расторгуева ва Ҷ. И. Эделман аз забони порсии миёна бо маънои «наҳории дуюм; хӯрок» (аз феъли чош (яъне, чашидан)-ро [48, с. 238]

шарҳ медиҳанд. Аммо дар забони тоҷикӣ ин вожа ба маънои «сахари бевақт» (замони аз соати 9 то 10-и сахар) ва дар форсии муосир «хӯроки наҳорӣ» истифода мешавад. Дар забони суғдӣ *frāk-čašnē* «вақти наҳорӣ, сахар» [48, с. 238] омадааст. Вожаи *чошт* дар «Фарҳанги решашинохтии забони форсӣ» ба маънои «ҳаволии субҳ ё наздики зухр» [213, с. 989] тафсир шудааст. Муаллифи фарҳанги мазкур таъкид мекунад, ки вожаи *чошт* «зоҳиран ба луғати *чашидан* марбут аст» [213, с. 990].

Дар баробари вожаи *чошт* вожаҳои *чоштгоҳ* ва *чоштгоҳӣ* дар забони тоҷикӣ маъмул мебошанд, ки ифодакунандаи замонанд. *Чоштгоҳ* агар ҳамчун муродифи *чошт* истифода шавад, инчунин ибораи *чоштгоҳи фаррох* ё *чоштгоҳи калон* низ мавҷуд аст, ки ба маънои қариби нимрӯз истифода мешавад: «чоштгоҳ – чошт; **чоштгоҳи калон** қарибии пешин» [62, с.566], [71, с. 8]. Вожаи *чоштгоҳӣ* мансуб ба *чоштгоҳ* мебошад.

Инчунин, дар забони тоҷикӣ вожаи арабии *наҳор* маъмул мебошад, ки дар фарҳангҳо он ба маънои фосилаи муайяни *рӯз* (аз пагоҳӣ то бегоҳӣ) ва *хӯроки нисфирӯзӣ* тафсир шудааст. Аз вожаи *наҳор* вожаи *наҳорӣ* сохта шудааст, ки ба маънои «чошт, ношто, ноништа, таҳтӯл; хӯрок, чизи хӯрданӣ, ғизо; **наҳорӣ кардан** хӯрок хӯрдан» истифода мешавад [61, с. 847].

Нимрӯзӣ, нисфирӯзӣ, гармгоҳ, пешин. Ин лаҳзаи рӯз, ки замони ба қиём расидани офтобро дар бар мегирад, дар забони тоҷикӣ бо вожаю ибораҳои *нимрӯз, нимрӯзӣ, нисфирӯз, нисфирӯзӣ, гармгоҳ, пешин, қиёми офтоб, ба қиём расидани офтоб, ба қиём омадани офтоб, аз болои сар омадан (рост шудан)-и офтоб* истифода мешаванд, ки дар лаҳзаҳои дигари рӯз корбурд намешаванд.

Чунонки Матробиён С.Қ. таъкид мекунад: «Лаҳзаҳои рӯзро дар баъзе забонҳои ҳиндуаврупоӣ ба ду қисм ҷудо мекунанд: 1) аз оғози субҳ то нимрӯз; 2) аз нимрӯз то бегоҳ. Чунончи, дар забони англисӣ мафҳуми *midday* (аз *mid* «миёна, нисф, нима» *day* «рӯз»))» [38, с. 232] ва дар забони

русӣ мафҳумҳои *полуденное время* ё *полдень* тасдиқи ҳамин андешаанд. Дар забони англисӣ вақти нисфирӯзӣ бо вожаву ибораҳои зерин истифода мешавад: *midday, noontime, meridian; noontime acme; apex; apogee; capsheaf; capstone; climax; comble; crescendo; crest; crown; culmen; culmination; ne plus ultra; noontide; peak; pinnacle; sublimity; summit; zenith* ва ғайра ифода мешавад. Ҳамчунин, барои ифода намудани лаҳзаи муайяни нисфирӯзӣ аз таркибҳои зерин истифода мебаранд: **apparent noon** «нисфирӯзи аён», **chronometer noon** «нисфирузии хронометр», **Greenwich** «Гринвич», **local noon** «нисфирӯзии маҳаллӣ», **lunar noon** «нисфирӯзӣ», **magnetic noon** «нисфирӯзии магнитӣ», **sidereal noon** «нисфирӯзии ситораҳо», **true noon** «нисфирӯзии ҳақиқӣ», **stroke of noon** «зарбаи нисфирӯзӣ», **at high noon** «дар нимаи баланд», **time before noon** «вақти пеш аз нисфирӯзӣ», **time after noon** «пас аз нисфирӯзӣ».

Ҳамин лаҳзаи рӯз дар забони тоҷикӣ ҳам бо вожаи *нимрӯз*, яъне *нисфи рӯз* ё *миёнаи рӯз* ва *ним* ё *нимаи рӯз* ифода меёбад. Ба ҳамин маъно вожаи иқтибосии *нисфуннаҳор* «миёнаи рӯз, ними рӯз, вақти пешин, зухр» низ истифода мешавад. Дар баробари вожаҳои мазкур дар забони тоҷикӣ ҳамчунин вожаи *нимрӯза* мустаъмал аст, ки ду ҳиссаи рӯзро ифода мекунад: а) аз саҳар то нимрӯзӣ (қисми аввали рӯз); б) аз нимрӯзӣ то бегоҳ (қисми дувуми рӯз). Муҳаққиқ Матробииён С.Қ. таъкид мекунад, ки: «Ин ҳангом дар забони авастой низ ба ду қисм ҷудо шудааст: *rapithwīn* (аз нимрӯз то аср) ва *uzairina* (аз аср то ғуруби хуршед). Вожаи авастоии *rapithwīn* дар шаклҳои *rapīθwīna* «нимрӯзина» ва *ra-pīθwā* «нимрӯз» низ ифода меёбад» [38, с. 248]

Дар луғатномаи «Фарҳанги вожаҳои Авасто» решаи вожаи «*ra-pīθwā*» (аз **arāt.pīθwā*-) ба маънои «вақте, ки гӯшт омода мешавад» [Ошибка! Источник ссылки не найден.91, с. 1509] тафсир мешавад. Вожаи *uzairina* аз *uzayara*- «марказ ё миёнаи рӯз», ки аз решаи *ayara*- гирифта шуда, номи Худои рӯзро ифода мекардааст [47, с. 148], [89, с. 158].

Ҳамин тавр, дар забони тоҷикӣ *расидани офтобро ба қиём*, яъне рост шудани офтоб дар болои сар (самтурраъс), ки дар нисфирӯзӣ ба амал меояд, аз нисф шудани рӯз медонистанд ва ба ҳар навъ онро бо вожаҳои ифодакунандаи мафҳуми «ними рӯз» истифода мебарданд.

Дар фарҳангҳо вожаҳои *нимрӯз*, *нимрӯзӣ* ва *нисфирӯзӣ* омада, ба таври зер шарҳ дода шудаанд: «*нимрӯз* – нисфи рӯз, нимаи рӯз; *нимрӯзӣ*, *зуҳр*, *пешин*» [61, с. 916], [58, с. 855], «*нимирӯзӣ / нимрӯзӣ*– вақти *зуҳр*, *пешин*» [61, с. 915; 916], «*нисфирӯзӣ* – вақти нисфи рӯз, дар нимаи рӯз, *зуҳр*, *пешин*» [61, с. 919].

Дар фарҳанги тоҷикон лаҳзаи нимрӯзиро дар гузашта тавассути сояи нишонаҳои гуногун дар рӯзҳои офтобӣ муайян мекарданд. Чунончи, дар адир ё подабонӣ аз сояи тоқӣ истифода бурда, тавассути он вақтро муайян мекарданд. Ҳамин гуна нишонаро одамон тавассути сояи тамоми ашё, ҳатто сояи худ низ назора мекунанд. Ш.М. Холов дар мақолаи худ ҳамин тарзи муайян намудани вақтро дар байни тоҷикони водии Сух мушоҳида мекунад: «Нисфи рӯз – офтоб дар қиём мебошад. Ин вақт бо гузоштани тоқӣ дар рӯйи замин ва нопадид будани сояи он муайян карда мешавад» [71, с. 8]. Бояд қайд кард, ки чунин тарзи муайян намудани вақт дар байни тамоми тоҷикон маъруф аст.

Вақти рост шудани офтоб дар болои сар ба нисфирӯзӣ баробар меояд, ки он дар забони тоҷикӣ бо ибораи *қиёми офтоб* ифода меёбад: «**қиём** – 2. рост шудани офтоб дар болои сар (самтурраъс), ки дар нисфирӯзӣ ба амал меояд: **ба қиём омадан** (ё **расидан**)-и **офтоб** офтоби ба қиём омада (ё расида), вақти ба қиём омадани офтоб, то ба қиём омадани офтоб» [61, 680].

Вожаи *гармгоҳ*-ро дар забони имрӯза қариб касе истифода намебарад. Вожаи мазкурро танҳо аз фарҳангномаҳову асарҳои классикӣ мехонем. Вожаи *гармгоҳ* пеш аз иқтибос шудани вожаҳои арабии *қиём* ва

зуҳр дар забони тоҷикӣ роиҷ будааст. Истифодаи онро мо дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ мебинем:

«Танаш зарду гӯшу даҳонаш сиёҳ,

Надидӣ кас ёро магар *гармгоҳ*.» [201, с. 117].

Вожаи *гармгоҳ* ба таври зер дар «Бурҳони қотеъ» шарҳ дода шудааст: «гармгоҳ – ба маънии миёни рӯз бошад, ки ҳаво дар ниҳояти гармист» [9, с. 19]. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» *гармгоҳ* чунин тафсир шудааст: «*гармгоҳ* – 2. вақти нимрӯзӣ, вақти гармии ҳаво дар нисфи рӯз, қиём, пешин: Ба ҷониби Тамрон ҳамерафтем ва он корвон чандин ҳазор шутур буд, рӯзе *гармгоҳ* ҳамерондем. *Низомии Арӯзӣ*» [58, с. 258].

Бояд таъкид кард, ки дар забони тоҷикӣ нисбат ба вожаҳои «нимрӯз, нимрӯзӣ, нисфирӯзӣ» вожаи *пешин* ё ибораи *вақти пешин* хеле серистемол мебошад. Вожаи *пешин* дар фарҳангҳо ба таври зер тафсир шудааст: «*пешин* – 1. пештара, гузашта, собиқ; қадим. 2. аввалин, якумин. 3. нимрӯзӣ, нисфирӯзӣ, вақти қиёми офтоб, зуҳр» [62, с. 56], «*пешин* – 1. аввал, якум, нахуст. 2. пештара, гузашта, собиқ, қадим; 3. нимрӯзӣ, нисфирӯзӣ, вақти қиёми офтоб, зуҳр» [62, с. 93]. Ибораи *вақти пешин* низ дар забони мардум хеле устувор аст, ки маънои аз ҷаҳон се яки гузаштани рӯзро ифода мекунад [71, с. 8].

Инчунин, вожаи *пешингоҳ* ҳамчун муроди *пешин* истифода шудааст: «*пешингоҳ* – айёми пешин» [10, с. 56], «*пешингоҳ* – вақти намози зуҳр ва намози зуҳрро пешин аз он гӯянд, ки Ҷабраил алайҳиссалом расулуллоҳ саллаллоҳ алайҳи ва олиҳи ва салламоро аввал аз ҳама намозҳо намози зуҳр таълим карда буд» [9, с. 173], «*пешингоҳ* – вақти пешин, ҳангоми нимрӯзӣ, вақти зуҳр» [59, с. 56], «*пешингоҳ* – вақти пешин, вақти зуҳр» [62, с. 93].

Баъд аз пешин, ғуруби офтоб. Пас аз нимрӯз ё нисфи рӯз ба сӯи ғуруб ҳаракат кардани офтобро дар забони тоҷикӣ бо ибораҳои *баъди пешин*, *баъд аз пешин*, *пас аз зуҳр* ва монанди ин ифода мекунад.

Вожаҳои *нишастан*, *паридан*, *фуру рафтан*, *расидани офтоб* ба ҷойе дар забони тоҷикӣ ҷиҳати лаҳзаи *ғуруби офтоб* истифода мешаванд.

Бинобар кишвари офтобӣ будани Тоҷикистон, дар фарҳанги мардуми тоҷик вақтро тавассути сояҳо муайян мекунад. Дар лаҳзаи *баъди пешин* ё *баъд аз пешин* сояи нишонҳо барои муайян намудани вақт оҳиста-оҳиста дароз мешавад. Чунончи, С. Қ. Матробиён таъкид мекунад: «Замоне, ки офтоб ба ғуруб хеле наздик мешавад, дар забони тоҷикӣ бо вожаҳои *аср* ё *офтобшин* зикр мешавад. Калимаи «аср» арабӣ буда, дар забони тоҷикӣ маънои «вақти байни пешину шом, вақти фурурагии офтоб, бегоҳ»-ро ифода мекунад» [38, с. 248].

Аср ин вақти баъд аз пешин аст, ки то замони нишастани офтобро дар бар мегирад. Баъд аз нишастани офтоб вақти бегоҳу шом оғоз мегардад.

Бояд зикр кард, ки дар фарҳангҳо, ибораи *расидани офтоб* ба маънои ба қиём ё самтурраъс омадани офтобро меғӯянд [ниг. 61, с. 206]. Он асосан вақти нисфирӯзиро ифода мекунад. Аммо дар мақоли «ба ғуруб наздик *расидани* офтоби *каср*» низ ба назар мерасад, ки он маънои ғуруби офтобро (ҳарчанд маънои маҷозӣ бошад ҳам) ифода мекунад [61, с. 390].

Ин лаҳзаи рӯз дар забони имрӯзаи мардум хеле машҳур аст. Мардум барои вақти ғуруби офтобро баён намудан, аз ибораҳои «*ба сари кӯҳ расидани офтоб*», «*ба болои кӯҳ расидани офтоб*» ва монанди инҳоро зикр мекунад.

2.3.2. Дар забони англисӣ

Дар фаҳмиши англисзабонҳо лаҳзаи дуҷуми вақт – аз баромади офтоб то ғуруби офтоб асосан ду лаҳзаи вақтро фаро мегирад: 1) ***morning*** аз нисфи шаб то нисфирӯзӣ ва 2) ***afternoon*** аз нисфирӯзӣ то бегоҳӣ. Вале вобаста ба тақсимоти боло лаҳзаи вақтро аз баромади офтоб то нишастани офтоб дар забони англисӣ дида мебароем. Гоҳи мазкур низ дар забони

англисӣ дорои вожаҳои зиёд буда, онҳо барои муайян намудани вақт истифода мешаванд.

Daytime «рӯзи равшан». Пеш аз ҳама, вожаи *daytime* дар забони англисӣ маънои «рӯзи равшан»-ро дошта, он ифодакунандаи лаҳзаи вақт аз баромади офтоб то ғуруби офтоб мебошад. Ҳатто яке аз маъноҳои вожаи *day* низ дар забони англисӣ «вақти баромади офтоб то нишасти он»-ро ифода мекунад. Чунончи: «*In the daytime the beds are made up but completely out of sight, giving the passenger a comfortable little private room; as the time for retiring comes, after preparing for rest in the same spacious conditions, he is able, practically at a touch, to pull the bed into position ready for use*» [112, page 324].

Afternoon «пешингоҳ». Дар фарҳангномаҳои англисӣ вожаи **afternoon** ба таври зер тафсир шудааст: «**Afternoon** I. – исм. 1. Лаҳзаи вақт аз нисфирӯзӣ то ғуруби офтоб; ё то соати 18:00 ё бегоҳ: «*We all sat in stuffy classrooms and had men in tweedy sportscoats ruin our afternoons*» [137, с. 156]; «*Here the stripped panelling was warmly gold and the pictures, mostly of the English school, were mellow and gentle in the afternoon light*» [86, с. 41]. 2. Нисбатан қисми охири чизе, хусусан бо натиҷаи анҷомёбӣ; 3. Шабнишинӣ ё чорабиние, ки то ғуруби офтоб ё то бегоҳ баргузор мегардад.

Afternoon (пешин) II. – зарф. Ҳангоми пешин. *I stayd at home till noone, and recd of Crowders for 3 loads of shilling 2l. 8s.; and afternoone I went with my wife to Wakefeild, where by ye way I spent at Toppitt 8d., and wee lay at Jackson's all night*» [Wiktionary, с. электронӣ].

Ҳамчунин, дар фарҳанги дигар ба маънои: «баъд аз нисфирӯзӣ, пешин» [Ошибка! Источник ссылки не найден.] шарҳ дода шудааст.

Баромади таърихии вожаи **afternoon** ба забони англисии давраи миёна рост меояд, ки дар шаклҳои *afternone*, *after-non* ташаккул ёфта аз ҷузҳои **after-** + **noon** таркиб ёфтааст: «Good **afternoon** everyone and thank you for coming to our special meeting today.

Аз тафсирҳои боло маълум мегардад, ки ин лаҳзаи вақт бо ҳангоми пешин ва ғуруби офтоб дар забони тоҷикӣ мувофиқат мекунад.

Arvo. Бояд қайд кард, ки дар забони англисӣ, хусусан дар шеваҳои Австралия ва Зеландияи Нав вожаи **arvo** ҳамчун муроди **afternoon** истифода мегардад. Муҳаққиқон решаи вожаи **arvo**-ро муштақ аз забонҳои ҳиндуэронии бостон медонанд. Чунончи: «*borrowed from a (likely Iranian) descendant of Proto-Indo-Iranian *hargʰús (compare Sanskrit अर्घ (argha, «worth, value»)), such as Alanic *arya-*» [184, с. электронӣ]

«*Rope and tomahawk, explained Col. «We put them here this arvo when I came down and whistled first time»* [180, page 46].

«*Yeah, he only works on a Saturday arvo,*» *Kelly told her. «I think the place is packed on that day, because girls come from everywhere just to get a glimpse of him. He's hot as»* [134, page 55].

Bankers' hours. Лаҳзаи вақте аст, ки аз соати 10:00 то 15:00-ро дар бар мегирад. Чунин тарзи вақтшуморӣ дар Амрико солҳои 1800-уми асри XIX пайдо шудааст. Сабаби чунин ном ниҳодани лаҳзаи вақти мазкур дар он аст, ки дар ҳамон давр дар Амрико бонкдорон аз соати 10 то соати 15 кор мекардаанд. Бинобар ин, ҳамин ҳангом дар забони англисӣ минбаъд бо тағйир ёфтани вақти кории бонкдорон ҳам боқӣ мемонад: *I don't see how anyone with a day job is supposed to deal with them when they keep only bankers' hours.*

Beer o'clock. Дар байни англисзабонҳо ибораи «**beer o'clock**» хеле маъмул мебошад. Ин ибора лаҳзаи муайяни вақтро нишон дода, ба соатҳои 17:00 ё 18:00 баробар мебошад. Яъне, одатан англисҳо ва умуман аврупоиҳо ва амрикоиҳо баъд аз анҷоми кор пиво нӯшида, истироҳат мекунанд. Аз ин сабаб дар забони англисӣ ибораи «**beer o'clock**» маъмул гашта, ишора ба вақти ғуруби офтоб ё бегоҳ мекунанд. *What time is it? It's beer o'clock.*

*Pack an esky with ice-cold bottles of Cooper's Green Label and head down to Holloways Beach, just north of Cairns, around **beer o'clock** on a Friday afternoon* [180, page 4].

*Calling at Stalybridge, I cast one eye at the refreshment rooms and one eye at my watch, but '**beer o'clock**' it isn't! Besides, I have a long way to travel!* [91, page 58].

Brillig. Лаҳзаи вақте аст, ки ба соати 16:00 мувофиқат мекунад. Ин замоне мебошад, ки кадбонуҳо барои тайёр намудани хӯроки шом оғоз мекунанд ва ё мардум барои рафтан ба шабнишинӣ омодагӣ мебинанд. Калимаи "**brillig**"-ро дар забони англисӣ Люис Кэррол (Lewis Carroll) ворид мекунад. Ӯ бори нахуст дар асри XIX дар шеърӣ худ ҳамин калимаро ба маънои «оғози хӯроки шом» истифода бурдааст. Минбаъд дар забони англисӣ он ҳамчун лаҳзаи вақти муайян истифода мешавад: *'Twas (it was) **brillig**, and the **slithy toves** / Did gyre and gimble in the wabe* [96, page 213].

Brunchtime (чошт). Лаҳзаи вақте аст, ки байни саҳару нисфирӯзӣ қарор дорад. Дар фарҳанги англисҳо ин лаҳзаи вақте аст, ки мардум хӯроки *чошт* (**brunch**) меҳӯранд. Дар асоси фарҳангномаи тафсирии англисӣ: «**brunchtime** – the time at which brunch is eaten. **Brunch** – a meal eaten later in the day than breakfast and earlier than lunch, and often consisting of typical foods from both of those meals» [184, с.электронӣ].

Вожаи **brunchtime** аз ду чузъ таркиб ёфтааст: **brunch** + **time**. Дар ин ҷо **brunch** решаи асосӣ буда, он аз қисмати аввали калимаҳои **breakfast** + **lunch** ташаккул ёфтааст. Вожаи **brunchtime** ҳамчун лаҳзаи муайяни вақт дар забони англисии бритониҳо аз соли 1895 дар забони амрикоӣҳо аз соли 1930 мустаъмал шудааст: *The English replaced the lentils with cooked or smoked fish, added herbs and cream sauce, and turned peasant fare into an elegant brunchtime delicacy* [180, page 145].

In a restaurant that never closes, in a ship with three shifts, it's always brunchtime. Or dinnertime [114, page 34].

lunchtime (нисфирӯзӣ). Лаҳзаи вақте, ки ба нисфирӯзӣ мувофиқат мекунад. **Lunch** дар забони англисӣ маънои хӯрокеро, ки нисфирӯзӣ истеъмол мекунад, ифода мекунад. Аз ин рӯ, дар забони англисӣ ин лаҳзаи вақт бо номи **lunchtime** маъмул мебошад.

Canonical hours. Ин лаҳзаи вақт асосан лаҳзаи ибодат дар расму оини масеҳӣ буда, он барои руҳониёни бетаҷриба муайян карда шудааст. Барои руҳониёни бетаҷриба пас аз ҳар се соат вақти ибодат ҷудо шудааст, ки ин вақҳо муайян буда, дар забони англисӣ чунин номида мешавнд:

- *matins ё office of readings* (хониш, ибодати шабона), баробар ба нимаи шаб ё бомдод;

- *lauds* (бомдодӣ) – аз саҳари барвақт, тахминан соати 5:00 - 6:00;

- *prime* – ба соати 6:00 саҳар мувофиқ аст;

- *terce* (сеюм) – соати 9:00 саҳар;

- *sext* (шашум) – соати 12:00 (нисфирӯзӣ);

- *none* (нӯҳум) – соати 15:00 (пешин);

- *vespers* (беғоҳона) – соати 17:00–18:00 (беғоҳ ё шом);

- *compline* (ибодати шабона) –соати 20:00 – 21:00.

Дар забони англисӣ бо зикри номи кадоме аз ин лаҳзаҳои **canonical hours** мардум дарк мекунад, ки сухан дар бораи кадом соат рафта истодааст. Ҳамон тавр, ки дар забони тоҷикӣ низ бо зикри номи лаҳаи намоз дар тафаккури одамон соати он аллакай маълум мегардад. Чунончи, намози хуфтан ё намози пешин.

European morning. Лаҳзаи вақте аст, ки пагоҳии бевақтро ифода мекунад. Ин лаҳзаи вақт дар муқобили *Anglo-Indian habit of early rising* гуфта мешавад. Баъзан дар забони англисӣ барои ифодаи ин лаҳза ибораи муродифии он *europa morning* ҳам истифода мешавад.

Foreday (чошт). Лаҳзаи вақтест, ки баробар бо **чошти** забони тоҷикӣ мебошад. Дар фарҳангномаҳои тафсирии англисӣ ин лаҳзаи вақт ба таври зер тафсир шудааст: «1. Past or former days; 2. (dialectal) The

earlier part of the day; the morning or early afternoon» [184, с. электронӣ]. Вожаи **foreday** дар забони англисии муосир аз англисии миёнаи **foredais** муштақ шуда, аз ду ҷуз: *fore-* + *day* таркиб ёфтааст. Вожаи мазкур ифодакунандаи *рӯзи гузашта*, саҳар ва *чошт* буда, аз ин *рӯ* он вобаста ба муродифҳояш чунин истифода мешавад: (past days): *foretime, yestertide; the past*; (morning): *forenoon, morn; morning*; (early afternoon): *undermeal, undertide; afternoon*.

Forenoon (чошт). Лаҳзаи вақт аз нимаи аввали *рӯз*, аз баромади офтоб то нисфирӯзиро фаро мегирад. Решаи калимаи **forenoon** аз англисии миёнаи **forenone** буда, аз ҷузъҳои *fore-* + *noon* ташаккул ёфтааст: «*It was run in by Ranochan of Polmadie on the forenoon slow to Carlisle and the afternoon slow back to the North*» [111, page 87].

High noon (нисфирӯзӣ). Ин лаҳзаи вақт ба нисфирӯзӣ, соати 12:00 мувофиқат мекунад. Ба ҳамин маъно он дар фарҳангномаҳои чунин тафсир шудааст: «1. For high noon versus twelve o'clock high, see twelve o'clock; 2. (idiomatic) Exactly noon; midday (when the sun is at its highest): *The same streets that are inviting and quiet at **high noon** may be intimidating at night*. 3. (idiomatic, figuratively) The zenith or apex of one's life or of a certain activity or era. 4. (idiomatic) A time, set out in advance, at which an important decision is to be made or a nemesis is to be confronted» [184, с. электронӣ]. Муродифҳои ибораи мазкур дар забони англисӣ вожаҳои зерин мебошанд: *noontime, noontide, nones; midday, noonish*

«*[...] whereas, ten years since, there were thousands who could not endure my lightest word of rebuke to the South, they can now easily swallow John Brown whole, and his rifle into the bargain. In firing his gun, he has merely told us what time of day it is. It is **high noon**, thank God!*» [116, page 213].

Midafternoon (нисфирӯзӣ). Лаҳзаи вақте мебошад, ки дар забони тоҷикӣ онро «баъд аз нисфирӯзӣ (аз соати 2 то 4)» меноманд: «*I'll be busy*

until midafternoon, but you can try my office around 3» [184, с. электронӣ].

Муродифи он дар забони англисӣ вожаи **none** мебошад.

Midday // Noon (нисфирӯзӣ). Ин лаҳзаи вақт ба соати 12 рӯз мувофиқат мекунад. Дар фарҳангномаҳои англисӣ ба таври зер тафсир шудааст: «**Midday** – noon; twelve o'clock during the day» [184, с. электронӣ]. Вожаҳои *nones, noontide* муродифҳои он маҳсуб мешаванд.

The list of potential victories you could achieve with your reset is long, and it includes a fawcillion wins that have nothing to do with the scale: Fewer blemishes. Thicker hair. Less joint pain. Reduced cravings. No midday energy slump [120, page 32].

Nones. Лаҳзаи вақт баъд аз нисфирӯзист, ки тахминан ба соати 15:00 мувофиқат мекунад. Вожаи мазкур аз вожаи **nōnus** («*ninth*»)-и забони латинии қадим реша гирифта, дар забони миёнаи латинӣ **nōna** («*ninth hour*») ва миёнаи англисӣ он дар шакли ҷамъ ҳамчун **nones** маъмул будааст. Дар фарҳангномаи англисӣ он ба маъноҳои зерин шарҳ дода шудааст:

- 1) (таърихан) нӯҳ соат пас аз бомдод, ки ба соати 15:00 рост меояд;
- 2) (динӣ) вақти ибодат, ки ба соати 13:00 мувофиқат мекунад;
- 3) шакли алтернативии нисфирӯзӣ, шаш соат пас аз бомдод,
- 5) муроди **lunch**: хӯроке, ки дар вақти нисфирӯзӣ меҳӯранд [184, с. электронӣ].

Noon (нисфирӯзӣ). Баромади таърихии вожаи **noon** низ аз миёнаи англисии **noen, none, non**, ки аз забони қадимии англисӣ **nōn** («*the ninth hour*»), аз латинии **nōna** («*ninth hour*») шакл гирифтааст, реша мегирад. Ин вожа ҳамчун лаҳзаи вақти муаян буда, ҳангоми нисфирӯзиро ифода мекунад. Вале он метавонад лаҳзаҳои дигарро низ ифода кунад, ки дар фарҳангномаҳо чунин тафсир шудааст: «1. The time of day when the Sun seems to reach its highest point in the sky; solar noon. 2. (now rare) The corresponding time in the middle of the night; midnight. 3. (obsolete) The

ninth hour of the day counted from sunrise; around three o'clock in the afternoon. 4. (figurative) The highest point; culmination» [184, с. электронӣ].

Ҳамчунин, вожаҳои *noontime* (вақти нисфирӯзӣ); *nones*; *midday*, *nones*, *noontide*, *twelve*; *midnight*, *noon of night*; *capstone* метавонанд муродифҳои вожаи **noon** бошанд.

Rush hour. Лаҳзаи вақте мебошад, ки соати ба кор рафтан ва аз кор омаданро ифода мекунад. Дар ин соатҳо тамбашавии роҳҳо ба вучуд меояд: «(idiomatic) The times of the day when traffic jams are commonplace, due mainly to people commuting to or from work: *It takes 30 minutes to drive there, but maybe 2 hours during the rush hour*» [184, с. электронӣ].

Sunrise // Sunup (тулуи офтоб). Лаҳзаи вақти баромади офтоб: *It was the sunrise of her spirit*. Дар фарҳангномаҳои англисӣ ин лаҳзаи вақт чунин тафсир шудааст: «1. The time of day when the sun appears above the eastern horizon. 2. The change in color of the sky at sunup» [184, с. электронӣ]. Баъзан вожаҳои *dawn* ва *daybreak* ҳамчун муродифи вожаҳои *sunrise* ва *sunup* истифода мешаванд.

Teatime (соати чойнӯшӣ). Ин лаҳзаи вақте аст, ки ба соати 16:00 рост меояд. Дар фарҳанги англисҳои бритони **teatime** ҳамчун вақти анъанавӣ буда, дар ин соат, ки наздик ба бегоҳ мешавад, чой менӯшанд: *In the end, it was the Sunday afternoons he couldn't cope with, and that terrible listlessness which starts to set in at about 2:55, when you know that you've had all the baths you can usefully have that day, that however hard you stare at any given paragraph in the papers you will never actually read it, or use the revolutionary new pruning technique it describes, and that as you stare at the clock the hands will move relentlessly on to four o'clock, and you will enter the long dark teatime of the soul* [83, page 234].

Undermeal (нисфирӯзӣ). Лаҳзаи вақт, ки асосан аз чошт то нисфирӯзиро дар бар мегирад. Бинобар ин, дар фарҳангҳои тафсирии англисӣ вобаста ба вақти рӯз ба чанд маъно чунин тафсир шудааст: «1. (obsolete) Synonym of *undern*: originally terce and the morning, later (UK,

dialectal, obsolete) noon and the early afternoon; 2. (obsolete) Synonym of *siesta*: an afternoon nap. 3. (obsolete) An afternoon meal or snack» [184, с. электронӣ **Ошибка! Источник ссылки не найден.**]. **Undern (нисфирӯзӣ)**. Ин лаҳзаи вақте аст, ки асосан ба вақти нисфирӯзӣ мувофиқат меунад. Дар фарҳангномаҳои англисӣ чанд лаҳзаи вақтеро, ки зери ин вожа дар асрҳои гуногун фаҳмида мешавад, зикр намудаанд. Чунончи: «1. (obsolete) Synonym of *terce*: the third hour of daylight (about 9 am). [10th–15th c.]; 2. (obsolete) Synonym of *noon*: the sixth hour of daylight (12 pm). [14th–15th c.]; 3. (UK, dialectal) Synonym of *afternoon*. [from 15th c.]; 4. (UK, dialectal) Synonym of *evening*. [from 15th c.]; 5. (UK, dialectal) A light meal, particularly in the afternoon. [from 17th c.]» [184, с. электронӣ].

Undertide (чошт). Ин лаҳзаи вақт ба соатҳои 9:00 то 10:00 мувофиқат мекунад. Дар анъанаи англисҳо ин лаҳзаи вақтро **terce** низ меноманд, ки он се соат пас аз бомдод меояд. Дар фарҳангҳои тафсири зикр мешавад, ки ин лаҳзаи вақт сахари бевақт ва пеш аз нисфирӯзӣ ҳисоб мешавад.

Хулоса, таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки гоҳи дувуми шабонрӯзӣ: аз баромади офтоб то ғуруби офтоб дар забонҳои муқоисашаванда дорони вожаву ибораҳои махсуси худ буда, дар тафаккури забони ҳарду мардум ифодаҳои муайяно инъикос менамоянд. Дар забони тоҷикӣ барои ифода намудани ҳамин ҳангом вожаҳои *офтобрас*, *офтоббаро*, *расидани офтоб*, *баромадани офтоб*, *фурӯғи офтоб (хуршед)*, *тулуи офтоб (хуршед)*, *як найза баланд шудани офтоб*, *чошт*, *чоштгоҳ*, *наҳор*, *нисфирӯзӣ*, *нимрӯзӣ*, *ба қиём омадан (ё расидан)-и офтоб*, *пешин*, *гармгоҳ*, *офтобнишаст*, *нишастан*, *паридан*, *фурӯ рафтани офтоб*, *ғуруби офтоб*, *расидани офтоб ба ҷойе* ва ғайра истифода мешаванд. Дар забони англисӣ ҳам вожаву ибораҳои муайяни барои ифодаи ин ҳангом корбурд мегарданд. Чунончи, **sunrise // sunup** «тулуи офтоб», **canonical hours** «соати ибодат», **brunchtime** «чошт», **daytime** «рӯзи равшан», **european morning** «пагоҳирӯзии аврупоӣ», **undertide** «чошт», **foreday** «чошт»,

afternoon «пешин», **arvo** «пешин», **bankers' hours** «соати бонкдорон» (10:00-15:00), **midday** // **midnoon** «нисфирӯзӣ» (12:00), **lunchtime** «нисфирӯзӣ», **high noon** «нисфирӯзӣ», **undermeal** // **undern** «нисфирӯзӣ», **midafternoon** «нисфирӯзӣ» (14:00 - 16:00), **noon** «нисфирӯзӣ», **nones** (15:00), **teatime** «соати чойнӯшӣ», **rush hour** «соати тамбашавӣ», **beer o'clock** (17:00 ÷ 18:00), **brillig** «оғози хӯроки шом»,.

Бояд қайд кард, ки дар забони англисӣ нисбат ба забони тоҷикӣ, вожаву ибораҳои зиёде барои ифодаи гоҳи аз баромади офтоб то ғуруби офтоб истифода мешавад. Масалан, танҳо барои ифодаи лаҳзаи нисфирӯзӣ вожаву ибораҳои зерин дар забони мардуми англис ба кор мераванд: *midday, noontime, meridian; noontime acme; apex; apogee; capsheaf; capstone; climax; comble; crescendo; crest; crown; culmen; culmination; ne plus ultra; noontide; peak; pinnacle; sublimity; summit; zenith, apparent noon* «нисфирӯзи аён», *chronometer noon* «нисфирӯзии хронометр», *Greenwich* «Гринвич», *local noon* «нисфирӯзии маҳаллӣ», *lunar noon* «нисфирӯзӣ», *magnetic noon* «нисфирӯзии магнитӣ», *sidereal noon* «нисфирӯзии ситораҳо», *true noon* «нисфирӯзии ҳақиқӣ», *stroke of noon* «зарбаи нисфирӯзӣ», *at high noon* «дар нимаи баланд», *time before noon* «вақти пеш аз нисфирӯзӣ», *time after noon* «пас аз нисфирӯзӣ».

Мушоҳидаи лингвистӣ нишон медиҳад, ки дар забони тоҷикӣ барои ифодаи замони офтобрас то офтобнишин вожаву ибораҳои корбурд шудаанд, ки дар таркибашон вожаҳои «офтоб», «гармо (-и офтоб)», қиём (-и офтоб) ва монанди инҳо бештар истифода мешаванд. Ин алоқамандӣ шаҳодат аз вобастагӣ ва дилбастагии саҳти мардум бо офтоб мебошад. Вале дар забони англисӣ ба ҷузъ аз вожаҳои **sunrise** ва **sunup**, ки «тулуи офтоб»-ро ифода мекунанд, дигар вожаву ибораҳои марбут ба лаҳзаи вақти аз офтобрас то офтобнишаст дар таркиби худ вожаи **sun** «офтоб»-ро надоранд. Баръакс, дар таркиби вожаву ибораҳои

марбут ба ин марҳилаи вақт бештар вожаҳои алоқаманд ба хӯрок ва хӯрокхӯрӣ истифода мешаванд.

2.4. Лаҳзаи сеюми шабонрӯзӣ: аз нишасти офтоб то фарорасии шаб дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ

2.4.1. Дар забони тоҷикӣ

Гоҳи сеюми шабонрӯзиро аз нишасти офтоб то фарорасии шаб ташкил медиҳад. Ин гоҳ дар забони тоҷикӣ бо вожаҳои *беғоҳ*, *беғоҳирӯзӣ*, *беғоҳон*, *говгум*, *нимториқӣ*, *намози шом (намошом)*, *шом*, *шомгоҳ*, *шомгоҳон* ва монанди ин ифода меёбад. Дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ барои ифодаи гоҳи мазкур асосан вожаҳои *беғоҳ*, *беғоҳон*, *шом*, *шомгоҳон* ва монанди инҳо истифода шудааст.

Беғоҳ/ беғоҳ/ беғоҳӣ. Вожаи *беғоҳ* дар фарҳангҳо ба таври гуногун тафсир шудааст. Аз ҷумла, дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» зикр мегардад, ки «беғоҳ ин охири рӯз аст», «пеш аз фурӯ рафтани офтоб аст» ва «аввали шаб аст» [61, с. 166]. Тафсири монанд дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ба ҷашм мерасад: «охири рӯз», «аввали шаб», «вақти шом» [58, с. 169]. Мусаллам аст, ки сарчашмаи тавзеҳҳои мураттибони фарҳангномаҳои мазкур фарҳангномаи «Бурҳони қотеъ» буда, дар он оварда шудааст: «беғоҳ – ба маънии шом аст, ки дар баробари субҳ бошад; ва ғайри вақт; ва дирангро низ гӯянд» [9, с. 207]. Муҳаққиқон бар ин назаранд, ки «вожаи *гоҳ* ҳамчун ҷузъи пасин дар таркиби калимаҳои мураккаб ба монанди *субҳгоҳ*, *саҳаргоҳ*, *шомгоҳ*, *шабонгоҳ* истифода мешавад. Аммо дар таркиби вожаҳои *пагоҳ* ва *беғоҳ* гоҳ ҳамчун ҷузъи асосӣ қор фармуда мешавад. Вожаи *беғоҳ* аз форсии бостон *bē «берун, хориҷ» ва gātu/gāu «вақт, давр; ҳаракат, қадам» реша гирифта, маънои берун аз вақт (бевақт)-ро ифода мекунад. Дар тасаввури тоҷикон *гоҳ* ё *вақти* асосӣ аз замони дамидани субҳ (равшанӣ) то нишастани офтоб маҳсуб меёбад» [38, с. 258]. Вақте ки офоб нишаст то фарорасии шаб як

фурсати хеле кутӯҳе ҳаст барои ғуну гирд кардани тамоми корҳо, ки онро бе вақт ё бе гоҳ меномиданд. Аз ин рӯ, бегоҳ ин на «пеш аз фурӯ рафтани офтоб аст» [61, с. 166], балки баъд аз нишастаи офтоб то оғози шаб аст, ки шарҳи «Бурҳони қотеъ» дар ин маврид хеле дуруст аст. Дар забони тоҷикӣ вожаи *бевақт* низ ба маънои «бемаҳал, бемавқеъ», яъне берун аз вақтро ифода мекунад. Муаллифи «Бурҳони қотеъ» вожаи *бегоҳро* муродифи *шом* маънидод кардааст.

Ҳамчунин, *бегоҳ* бо вожаҳои *бегоҳирузӣ* ва *бегоҳон* низ ифода меёбад, ки ба ҳамон маънои *бегоҳ* далолат мекунад.

Шом, шомгоҳ, шомгоҳон. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» калимаи *шом* ба маънои «вақти ғуруб, ҳангоми фурӯ рафтани офтоб, аввали сар шудани торикии шаб» [59, с. 596] ва дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» «аввали шаб, ҳангоми акнун торик шудани ҳаво, вақти говгум; хӯроке, ки бегоҳӣ хӯрда мешавад» [61, с. 651] тафсир шудааст. Дар робита ба тафсирҳои мазкур байни вожаи *бегоҳ* ва *шом* ҳеҷ тафовути замонӣ дида намешавад. Вожаи *шом* дар «Луғатномаи Деҳхудо», ки аз дигар фарҳангномаҳо иқтибос овардааст, ба таври зерин шарҳ дода шудааст: «шабонгоҳ; охири рӯз («Баҳори Аҷам»); аввали шаб, ки торик аст («Фарҳанги Низом»); шабонгоҳ, яъне вақти мағриб («Муайяд-ал-фузало»); ишоъ ва замоне, ки торикии шаб бар рӯз кунад то ҳангоми хуфтан («Низоми Алотабой»); Ишоъ, аввали торикии шабонгоҳ, ки мобайни мағиб ва аътима бошад ё аз заволи офтоб то тулуи фарҷ («Мунтаҳии алораб»)» [212, с. 758] ва монанди ин тафсир шудааст.

Аз тафсирҳои фарҳангномаҳои мазкур маълум мегардад, ки вақти *шом* – ин вақте аст наздик ба торикиӣ, яъне аввали шаб ва онро бегоҳ наметавон гуфт.

Муҳаққиқон баромади таърихӣ калимаи «шом»-ро, аз авастии хšāfniya-, хšafniya-: «шом; хӯроки шом» меҳисобанд [215, с. 1832]. Дар тасаввури ниёғони тоҷикон гоҳи *шом* як лаҳзаи бисёр ҳасос маҳсуб

меёбад. С. Матробиён ҷанбаи таърихии гоҳи мазкурро таҳлил намуда бар ин назар аст, ки «шом ин вақте аст, ки рӯз ба шаб иваз мешаванд ва гӯё тамоми корҳои зишт дар шаб анҷом мешаванд. Аз ин рӯ, дар ин гоҳ (*ависрутримгоҳ* (дар Австо) бештар ба ниёиш менишастанд ва изади Ависрутримро, ки «нигаҳбони зиндагӣ» медонистанд, месутуданд» [39, с. 105].

Дар фарҳанги тоҷикон имрӯз низ ин ҳангомро тибқи тасаввуроти гузашта шум ва нопок шуморида, дар робита ба он урфу одатҳои гуногун пайдо шудаанд. Аз ҷумла, мардум бар он бовар доранд, ки агар шомгоҳ занони ҳомиладор ё кӯдакон танҳо аз хона берун бароянд ба онҳо офате мерасад, «дев ба онҳо соя мекунад ё онҳоро бугӣ мекунад» [32, с. 64].

Бинобар ин, мардум ба хайру шодӣ сипарӣ намудани шому шабро ба якдигар ба таври «шом//шаб (ат) ба хайр» таманно мекунанд: «Шом(ат) ба хайр» - ин каломро вақти шом тариқи тафоул бо ҳам гӯянд аз олами шаб ба хайр («Онандроҷ», «Баҳори Аҷам»), киноя аз видоъ ва раҳмат ва бад-ин маънӣ аз олами шаб хуш аст» [212, с. 758 -759].

Дар забони тоҷикӣ дар баробари вожаи *шом* калимаҳои *шомгоҳ*, *шомгоҳон* низ истифода мегардад, ки ҳамаи ин вожаҳо ҳамон як вақт ё лаҳзаи муайяно мефаҳмонанд. Аммо вожаҳои мазкур дар «Шоҳнома» гоҳе ҳам истифода нашудаанд. Вожаҳои *бегоҳ* ва *шомро* Матробиён С.Қ. дар асараш таҳлил карда, зикр мекунад: «Вожаҳои *бегоҳ* ва *шом* дар забони тоҷикӣ вожаҳои асли буда, аз даврони гузашта то имрӯз мавриди истифода қарор доранд. Дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ вожаҳои мазкур побарҷо буда, ҳеҷ калимаи иқтибосӣ иваз то ҳанӯз онҳоро иваз накардааст. Дар радифи онҳо вожаҳои *говгум* ва *намозшом* (*намози дигар*) низ истифода мешавад, ки бештар хоси лаҳҷаҳо мебошанд» [38, с. 213].

Ҳарчанд, дар адабиёти китобӣ вожаи *ғосиқ* ба маънои «аср, вақти говгум, торикии пас аз ғуруби шафақ» истифода шудааст.

Говгум. Муродифи дигари вожаи *шом* вожаи *говгум* аст. Вожаи мазкур дар фарҳангномаҳо дар шакли «говгун» низ дода шудааст. Говгун «вақти торикшавӣ, говгум» [57, с. 273], говгум «нимторикии бегоҳирӯзӣ, ки дида шинохтани чизҳо душвор мегардад, шомгоҳ» [58, с. 328], [61, с. 157]. *Говгум* аслан аз ду реша таркиб ёфтааст: *гов* (номи ҳайвон) ва *гум* (нопадид, бедарак, ғоиб, мафқуд, нонамоён). Муҳаққиқи тоҷик Матробиён С. Қ. таъкид мекунад, ки «лаҳзаи вақтро мардум аз он сабаб говгум меноманд, ки бо тира шудани ҳаво ва ҳатто чизҳои калон ба монанди гов, ки як ҳайвони азимчусса аст, ба чашм нонамоён мегардад ва фарқи ҷисмҳои калон аз байн меравад. Говгум як тасвири бисёр олии мардум аст, ки барои ифодаи замон дар забон инъикос меёбад ва маънои маҷозии он як маънои воқеӣ дар гоҳшуморӣ пайдо кардааст» [39, с. 106].

2.4.2. Дар забони англисӣ

Дар забони англисӣ ва дар фарҳанги мардуми англис *вақти бегоҳ* замонро мефаҳманд, ки аз ғуруби офтоб то торикии лаҳзаи рӯзро фаро мегирад. Аммо дар баъзе сарчашмаҳо ба он ишора меравад, ки дар фарҳанги мардуми англис лаҳзаи вақти бегоҳ, шом (**evening**) аз соати 18:00 то соати 23:59-ро дар бар мегирад [184, с. электронӣ].

Аз ин рӯ, ин лаҳзаи шабонарӯзӣ дар забони англисӣ бо вожаҳои зиёд ифода меёбад. Чунончи: *evening, eve; even; eventide, dusk; gloaming; nightfall; owl-light; sundown; sunset; twilight, soiree, equalizing, equaling, equalling, equating, equalising, equalling, evening, flattening, flushing, laying, leveling, levelling, levelling, planing, smoothening, smoothing, squaring* ва ғайра, ки дар зер вожаҳои мазкурро мавриди таҳлил қарор медиҳем.

Evening (бегоҳ). Ин лаҳзаи вақтро фарҳангномаҳои тафсири вақти байни *пешин (afternoon)* ва *шаб (night)* ё нимаи *шаб (midnight)* шарҳ додаанд: «1. The time of day between afternoon and night: *Toward evening,*

there was heavy rain. 2. The time of the day between the approximate time of midwinter dusk and midnight (compare afternoon); the period after the end of regular office working hours. 3. (figuratively) A concluding time period; a point in time near the end of something; the beginning of the end of something: *It was the evening of the Roman Empire*» [184, с. электронӣ].

Дар асоси таҳқиқоти муҳаққиқон вожаи **evening** аз вожаи забони англисии қадим **ǣfnung**, аз **ǣfnian** <**ǣfen** (аз германии шарқии қадим ***ābanþ**, аз германии қадим ***ēbanþs**) реша гирифтааст. Вожаҳои **eve**, **eventide**, **forenight** ҳамчун муроди **evening** истифода мешаванд.

Ҳамчунин, вожаҳои **even**, **eventide** (аз англисии миёна *eventyde*, англисии қадим *ǣfentīd*, муштақ аз *ǣfen* («evening») + *tīd* («time») ва **evetime** (аз *eve* + *time*) ба маънои **evening** истифода мешаванд. Чунончи: *We'll meet at even, when the sun is set, The mist rises from the lake at eventide, May ye beautifully rime / Your evetime song, ye singers* [188, page 343]

Eve. Дар фарҳангномаҳои англисӣ вожаи **eve** дар се маъно шарҳ дода шудааст: 1. Бегоҳ ё шаби арафаи идҳои Christmas Eve. 2. Бегоҳ, шаб. 3. Лаҳзаи вақте, ки ҳодисае бояд рух диҳад. Муҳаққиқон зикр мекунанд, ки дар Аврупои асримиёнагӣ рӯзҳо аз нимаи шаб то нимаи шаби дигар, балки аз ғуруби офтоб то ғуруби офтоб шуморида мешуданд. Бинобар ин, аз ғуруби офтоб то нимаи шабро дар рӯзҳои ид **eve** «арафа» мегуфтанд. Вожаи **eve** вожаи «**ǣfen**»-и забони англисии қадим реша мегирад. Вожаҳои *een*, *eventide*, *forenight*-ро ҳамчун муродиф истифода мебаранд.

Evenfall «говгум». Лаҳзаи вақтест, ки ҳангоми нимторикиро ифода мекунад. Дар забони тоҷикӣ ин лаҳза бо вожаи «говгум» зикр мешавад. Вожаи **evenfall** аз ду ҷузъ: **even** («evening») + **fall** таркиб ёфтааст ва бо вожаҳои *dusk*, *twilight*, *crepusculum*, *mirkning*, *nightfall* муродиф мебошад: *Arriving at Brinkley in the quiet evenfall and putting the old machine away in*

the garage, I noticed that Aunt Dahlia's car was there and gathered from this that the aged relative was around and about once more [167, page 91].

Forenight (нимторик). Лаҳзаи вақт барои ифодаи ҳангоми нимториқӣ, ки дар забони тоҷикӣ бо вожаи «говгум» истифода мешавад. **Forenight** аз вожаи *fore-niht* (англисии миёна) ва *foranniht* (англисии қадим) реша мегирад. Дар фарҳангҳо ба таври зер тафсир шудааст: «The evening time, between twilight and bedtime: *Then I minded the tales my father used to tell me in the winter forenigh of Wicked Wat Fergus of Craignesslin, how he used to rise from his bed and blow his horn and ride off to the Whig-hunting* [138 1934, с. 83]. Вожаҳои *eve, eventide, undern; evening* муродифи вожаи **forenight** мебошанд.

Dusk (нимториқӣ). Ин лаҳзаи вақт пас аз бегоҳ ва пеш аз фарорасии шаб мебошад, ки бо вожаи «нимториқӣ» метавон онро ифода кард: «The time after the sun has set but when the sky is still lit by sunlight; the evening twilight period» [184, с. электронӣ]. Этимологияи вожаи **dusk** аз англисии миёна *dosk, dusk(e)* («*dusky*»), англисии қадим *дох* («*dark, swarthy*»), германии қадим **duskaz* («*dark, smoky*»), хундуавропоии қадим **d^hwes-*, муштақ аз **d^hewh₂-* («*smoke, mist, haze*»), санскритии *dhūsara*, («*dust-colored*»), эронии қадим *donn* («*dark*») [184, с. электронӣ] маншаъ мегирад. Бо вожаҳои *evenfall, nightfall, smokefall, vespers* муродиф мешавад.

Ҳамчунин бар пояи вожаи **dusk** вожаи **duckish** низ дар забони англисӣ барои ифодаи ҳангоми нимториқӣ истифода мешавад: «*[...] robins, hitch sparrows, whitethroats, chickadees, all kinds of them singing their hearts out. They would keep at that until the sun came up and then slack off. And then again at duckish, if it was a civil evening, you'd hear them [...]*» [132, page 80].

Dinnertime (вақти хӯроки шом). Лаҳзаи вақт, ки ба бегоҳ рост меояд. Вожаи мазкур аз **dinner + time** гирифта шудааст, ки дар ин ҷо **dinner** «хӯроки шом» буда, маҳз ишора ба замоне аст, ки дар ин вақт

мардум хӯроки бегоҳирӯзӣ меҳӯранд. Аммо дар луғатҳо ба маънои дигар истифода шудани вожаи мазкур низ қайд мегардад: «The time when dinner takes place. The usage varies between eras and regions, because the circadian rhythm of meals varies by culture. Dated references to dinner, dinnertime, and the dinner pail cannot be assumed to refer to an evening meal; for example, what some U.S. factory workers in the past called their dinner pail was what would today be called a lunchpail or lunchbox» [184, с. электронӣ].

Дар шеваи англисии бритониҳо **dinnertime** ҳамчун вақти хӯроки шом фаҳмида мешавад: «*By the thirteenth century mustard was a staple of Paris saucemakers, who peddled the product on the street every evening around dinnertime*» [173, page 204].

Dimpsey (нимториқӣ). Ин лаҳзаи вақте аст, ки дар тафаккури англисзабонҳо байни бегоҳу нимториқӣ қарор дорад: «The time in the evening just before dusk» [184, с. электронӣ]: «*There was the river: woodland paths skirting in the evening a world of silver and grey, across which bats sketched zigzag flights. Very nice in the dimpsey light, but stuffy in the daytime*» [154, с. 213].

Cockshut (шом). Лаҳзаи вақте аст, ки паррандаҳо дар лонаи худ барои шабгузаронӣ ҷо мешаванд. Дар тафаккури забони англисҳо ҳамин лаҳзаи вақтро **cockshut** «баستاني мурғхона» меноманд. Вожаи **cockshut** аз забони миёнаи англисӣ **cockshote** ташаккул ёфта, аз ду ҷузъ **cock** «мурғхона» + **shut** «бастан» таркиб ёфтааст. Дар луғатҳои тафсирии англисӣ он ба ду маъно шарҳ дода шудааст «1. A kind of net for catching woodcock. (obsolete). 2. Twilight, when poultry would be shut in for the night» [184, с. электронӣ]. Муродиҳои он *crepusculum, mirkning, nightfall* мебошанд: «*Much about cock-shut time, from troop to troop // Went through the army, cheering up the soldiers*» [167, с. 321].

Ҳамчунин, дар забони англисӣ дар радифи вожаи **cockshut** ибораи «*cockshut time*» низ ба вуҷуд омадааст, ки он ҳам ифодакунандаи ҳамин

лаҳзаи вақт мебошад ва дар луғатҳо ба маънои «1. (UK, dated) Evening twilight; nightfall» [184, с. электронӣ] шарҳ дода шудааст.

Crepuscular // Crepuscule «шоми бевақт». Ин лаҳзаи вақте аст, ки дар забони англисӣ ҳам *субҳи барвақт* ва ҳам *ҳангоми шом-ро* ифода мекунад. Вожаи **crepuscular** аз забони миёнаи фаронсавӣ *crepuscule* ва латинии қадим *crepusculum* реша мегирад. Дар ин лаҳзаи вақт ҳайвоноту паррандагон ва ҳашарот хеле серҳаракат мешаванд (яъне, ҳам субҳи барвақт ва ҳам шоми торик), аз ин рӯ, дар забони англисӣ чунин номида мешавад. Яъне, вақти бегоҳ (шом) барои ҷой гирифтани ва ором шудан ва вақти саҳар барои аз пайи хӯрок рафтан.

Ҳамчунин, дар забони англисӣ вожаи **crepuscule** ба ҳамин маъно истифода шуда, муродифҳои *blue hour*, *gloaming*, *twilight* ва монанди инҳоро доро мебошад: «*Van watched them with the same pleasurable awe he had experienced as a child, when, lost in the purple **crepuscule** of an Italian hotel garden, in an alley of cypresses, he supposed they were golden ghouls or the passing fancies of the garden*» [138, с. 54].

Blue hour «соати кабуд». Ибораи **blue hour** ифодакунандаи лаҳзаи вақте аст, ки пас аз ғуруби офтоб то нопадид шудани шуоҳи офтоб дар осмонро фаро мегирад. Дар ин лаҳзаи вақт нури офтоб дар осмон ранги кабудчатобро мегирад, ки вобаста ба ҳамин ҳодисаи табиат англисҳо ин лаҳзаи вақтро «**blue hour**», яъне «соати кабуд» меноманд: «*The period of twilight when the Sun is approximately 4-8° below the horizon and the sky is within a range of blue colors*» [184, с. электронӣ].

Дар баробари ибораи «**blue hour**» дар забони англисӣ, ҳамчунин, ибораи «**golden hour**» низ истифода мешавад. Ин лаҳзаи вақт, ҳангоми ба уфуқ наздик шудани офтобро ифода мекунад. Яъне, вақте ки офтоб ба уфуқ наздик мешавад, нурҳои он дар осмон ранги зардчатобро мегиранд. Чунин ҳолат баъд аз тулуи офтоб ва пеш аз ғуруби офтоб рӯй медиҳад.

Бинобар ин, дар тафаккури забонии англисҳо ин лаҳзаи вақт бо ибораи **golden hour** «соати тиллоӣ» ифода мешавад.

Gloaming (аввали шаб ё рӯз). Лаҳзаи вақтест, ки аввали фарорасии шаб ва ё оғози рӯзро ифода мекунад. Бояд қайд кард, ки лаҳзаи фарорасии шаб, ки нимторик мешавад, баробар аст ба лаҳзаи вақти бомдод, ки дар дохили торикӣ равшанӣ намудор мегардад ва онҳам ҳолати нимторикӣ мебошад. Аз ин рӯ, ҳарду ҳамин ҳолати монандро англисзабонҳо **gloaming** «нимторикӣ» номидаанд. Дар луғати тафсирии англисӣ ба таври зер шарҳ дода шудааст: «**Gloaming** – twilight, as at early morning (dawn) or (especially) early evening; dusk: «*I clung to her nipples as she soared and swooped through the **gloaming**, scooping up insects, and I remember the shapes of things that she flew between, above, beneath*» [134, page 234]; «*When the faint **glooming** in the sky / First lightened into day*» [180, page 215]».

Last thing (охири рӯз). Лаҳзаи вақтест, ки ба бегоҳ ва шом мувофиқат мекунад. Дар тафаккурри забонии тоҷикон ин лаҳзаи вақт «охири рӯз» ифода меёбад. Дар луғат ба таври зер тафсир шудааст: «(idiomatic) late in the day»: *Denis Daviss agrees that practice session timing had a lot to do with it; this was a particular issue at Monaco due to the fact that the circuit was on public roads, so sessions were held first thing in the morning and last thing at night*» [140, page 32].

Mealtime (вақти хурукхурӣ). Дар фарҳанги англисҳо дар гузашта чунин одат будааст, ки хӯроки шомро ҳама аҳли оила якҷоя таомул мекардаанд ва ҳамин ватқро **mealtime** «вақти хӯрокхӯрӣ» меномидаанд. Бешак, ин анъана хоси фарҳанги тоҷикон низ мебошад, аммо мутаассифона чун хӯроки субҳ «субҳона» ё «чошт» номе надорад. Он танҳо ифодакунандаи лаҳзаи вақт барои хӯрдани хӯроки шом мебошад.

Вожаи **mealtime** аз забони миёнаи англисӣ *meeltime*, англисии қадим *mællīma* («mealtime»), ташаккул ёфта аз ду ҷузъ: **meal** + **time** таркиб ёфтааст. Шарҳи муфассали ин лаҳзаи вақт дар забони англисӣ чунин

оварда шудааст: «The appointed time at which a meal is served or eaten: *Since mealtime has been the traditional setting for family interaction, Tending the Family Tree is structured to simulate that setting. We suggest that the sessions be scheduled during mealtime when the group can eat, discuss, and worship together*» [139, 2, columns 1–2].

Midevening (миёнаи шом). Лаҳзаи вақте, ки миёнаи бегоҳро ифода мекунад. Дар луғати англисӣ низ айнан ба ҳамин маъно тафсир шудааст: «**Midevening** – the middle of the evening» [74].

Mirkning (охири шом). Лаҳзаи фарорасии торикӣ, ки охири шом ва аввали шабро дар бар мегирад. Маънои луғавии вожаи **mirkning** «*торикӣ, оғози торикӣ*» мебошад ва ҳамчун мафҳуми ифодакунандаи лаҳзаи вақт чунин тафсир шудааст: «Late twilight, dusk; darkening of evening» [184, с. электронӣ].

Predarkness (бегоҳ). Лаҳзаи вақте, ки баробар ба лаҳзаи бегоҳи забони тоҷикӣ мебошад. Маънои луғавии вожаи **predarkness** «пеш аз торикӣ» мебошад ва дар луғат низ бо ҳамин маъно тафсир шудааст: «The period of time before darkness falls» [184, с. электронӣ].

Sundown (офтобнишаст). Лаҳзаи вақте, ки пас аз ғуруби офтоб оғоз мешавад. Дар забони тоҷикӣ бо мафҳумҳои *вақти ғуруб, офтобнишаст* ва монанди ин ифода меёбад. Муродифи **sundown** дар забони англисӣ *sunset dusk, mirkning, nightfall; dusk* мебошад: «*We'll meet by the pier at sundown*».

Sunset (офтобнишаст). Ин лаҳзаи вақт низ асосан ҳангоми бегоҳро ифода мекунад. Дар забони англисӣ вожаи **sunset** ба ҷуз аз ифода намудани лаҳзаи вақти бегоҳ, инчунин он ба чанд маъно истифода мешавад, ки дар луғатҳои тафсирии англисӣ шарҳ дода шудааст: Чунончи: «1. The moment each evening when the sun disappears below the western horizon: *at sunset*.

*Twas sunset: when the sun will part
There comes a sullenness of heart*

To him who still would look upon

The glory of the summer sun» [97, с. 187]; 2. The changes in color of the sky before and after sunset. 3. (figuratively) The final period of the life of a person or thing: *one's sunset years*. 4. (attributively) A set termination date: *The tax increase legislation included a sunset clause requiring renewal to prevent the tax increase from expiring*. 5. The region where the sun sets; the west» [184, с. электронӣ].

Wine o'clock (соати истироҳат). Ин лаҳзаи вақт дар тафаккури забонии англисзабонҳо тахминан аз соати 17:00 (ё шояд як соат пештар) оғоз мешавад ва то бевақтии шаб идома меёбад. Дар гуфтори мардум он ҳамчун ифодакунандаи вақти бегоҳ таҷассум меёбад: «The time of the first glass of wine (or alcoholic beverage) of the day» [184, с. электронӣ]. Бояд қайд кард, ки ибораи **wine o'clock** ҳамзамон бо ибораҳои *beer o'clock, drinks o'clock* ифодакунандаи ҳамон як лаҳзаи вақт мебошанд, ки ҳангоми бегоҳирӯзиро ифода мекунад: «Then I'd spend Saturday a bundle of hangover nerves, waiting for Saturday **wine o'clock** to make it disappear» [121, page 321].

Хулоса, аз таҳлилиҳо бармеояд, ки гоҳи сеюми шабонрӯзӣ: аз нишасти офтоб то фарорасии шаб, ҳарчанд марҳилаи камтари вақт бошад ҳам, аммо дар забонҳои муқоисашаванда – тоҷикӣ ва англисӣ дорои вожагони махсусе мебошанд, ки онҳо ишора танҳо ба ҳамин лаҳзаи вақт мекунад. Муайян гардид, ки дар забони тоҷикӣ вожаву ибораҳои: *бегоҳ, бегоҳирӯзӣ, бегоҳон, говгум, нимториқӣ, намози шом (намошом), шом, шомгоҳ, шомгоҳон* ифодакунандаи лаҳзаи вақти аз нишасти офтоб то фарорасии шаб мебошанд. Ба мавриди истифодаи вожаҳои мазкур агар тавачҷуҳ намоем, вожаҳои «бегоҳ» ва «шом» меҳвари асосии ифодаи ин лаҳзаи вақт мебошанд, ки ҳарду вожа сирф тоҷикӣ буда, маънои «*вақт, замон*»-ро ифода мекунад.

Дар забони англисӣ бошад, ифодакунандаи лаҳзаи аз нишасти офтоб то фарорасии шабро вожаву ибораҳои **sundown** (офтобнишаст),

sunset (офтобнишаст), **evening** (беғоҳ), **eve** /*even/eventide*, (арафа), **forenight** (нимторик), **dusk** (нимторикӣ), **dinnertime** (вақти хӯроки шом), **dimpsey** (нимторикӣ), **crepuscular** // **crepuscule** (шоми бевақт), **blue hour** (соати кабуд), **golden hour** (соати тиллоӣ), **gloaming** (аввали шаб ё рӯз), **last thing** (охири рӯз), **mealtime** (вақти хуруқхурӣ), **mirkning** (охири шом), **predarkness** (беғоҳ), **wine o'clock** (вақти истироҳат), **owl-light; twilight, soiree, equalizing, equaling, equalling, equating, equalising, equalling, flattening, flushing, laying, leveling, levelling, levelling, planing, smoothening, smoothing, squaring** ва ғайра ташкил медиҳанд. Агар ба маънои вожаҳои марбут ба гоҳи сеюми шабонрӯзӣ: аз нишастии офтоб то фарорасии шаб дар забони англисӣ диққат диҳем, маълум мегардад, ки аксари вожаҳо таъкид аз вақти хӯроки беғоҳирӯзӣ ва баъдан дараҷаи фарорасии торикӣ доранд.

2.5. Лаҳзаҳои чоруми шабонрӯзӣ: аз аввали шаб то бомдод дар забонҳои муқоисашаванда

2.5.1. Дар забони тоҷикӣ

Мусаллам аст, ки лаҳзаҳои ҳиссаҳои рӯз ба воситаи офтоб муайян карда мешаванд. Дар шаб бошад, лаҳзаҳои муайяни вақт тавассути ҳаракати моҳу ситорагон ва сайёраҳо ҳисоб карда мешавад. Лаҳзаҳои аз аввали шаб то бомдод дар тасвири мардум дорои қисматҳои алоҳидаи худ мебошад, ки дар забони тоҷикӣ бо номҳои алоҳида маъмуланд. Чунончи, *аввали шаб, бевақтии шаб, нисфи шаб, нимаи шаб, шабонгаҳ//шабонгоҳ, шабоҳанг, поси шаб, вақти хоби ширин, шабгир* ва монанди инҳо.

Решаи вожаи *шаб* аз *х̣шар* «шаб»-и забони форсии қадим маншаъ гирифта, дар забони авастӣ дар шакли *х̣шар* ва форсии миёна *šar/šab* «шаб» мавриди истифода қарор доштааст.

Вожаи *шаб* дар фарҳангномаҳои муосир чунин шарҳ дода шудааст: «муддати муайян аз фуру рафтани офтоб то баромадани он» [59, с. 553],

«муддати фосилае аз ғуруби офтоб то тулуи субҳи содиқ» [212, с. 943], «муддати муайян аз фуру рафтани Офтоб то баромадани он, ки ҳаво торик мешавад...» [62, с. 614].

Аввали шаб дар бештар фарҳангҳо *шом* низ номида мешавад. Вожаи мазкурро С. Матробиён ба таври зер тафсир кардааст: «Торикии аввале, ки фаро мерасад дар тасвири мардум аввали шаб мебошад. Тибқи ҳамин тасвир шабро ба аввал, мобайн (нима, нисф ё дили шаб) ва охири шаб чудо мекунад. Барои муайян намудани ин лаҳзаҳои шабонгоҳ бештар аз ситораву сайёраҳо истифода мебаранд, ҳарчанд вобаста ба фаслҳои сол ҷойи замони ҳаракати онҳо дигар мешавад. Масалан, дар «Ғиёс-ул-луғот» зикр мешавад, ки *Парвин* «шаш ситораи кӯчак, ки бо ҳам муҷтамеанд ва он дар айёми зимистон аз аввали шаб намоён бошанд» [39, с. 110]. Ҳаракати ин ситора дар шаб ба ҳаракати офтоб дар рӯз монанд аст, ки аз рӯйи он вақтҳои гуногуни шаб муайян карда мешаванд.

Ҳама ором гирифтанду шаб аз нима гузашт,

В-он чи дар хоб нашуд, чашми ману Парвин аст. *Саъдӣ*

Инчунин, ситораи Ҳафтододарон (Дубби Акбар), ки дар кӯҳистон дар фасли зимистон ду маротиба тулуъ мекунад. Яке, аввали шаб, ки зуд фуру меравад ва баъдан нимишаб аз ҷониби шарқ дувум бор намудор мешаванд, ки бо ҳамин вақти аз ними шаб гузаштан ё дигар лаҳзаҳои шабро муайян мекунад. Ҳамчунин, сайраи Муштарӣ ва Ноҳид (Зухра), Тарозу низ ситораву сайёраҳоеанд, ки тавассути онҳо лаҳзаҳои вақт дар шабонгоҳон муайян карда мешавад.

Матробиён С. Қ. таъкид мекунад, ки: «Ниёғони тоҷикон ситораҳо ва сайёраҳоро ниёиш мекарданд ва ба онҳо арҷ мегузоштанд, ки намунаи барҷастаи он дар Авасто нигошта шудааст» [39, с. 110]. Дар робита ба ҳамин устураҳои зиёде доир ба ситораву сайёраҳо ба вучуд омадаанд, ки

то имрӯз дар байни мардуми тоҷик побарҷоанд ва инъикоси худро дар забон ёфтаанд.

Вожаҳое *аввали шаб, бевақтии шаб, нисфи шаб, нимаи шаб, шабонгаҳ//шабонгоҳ, поси шаб, вақти хоби ширин, шабгир* дар тасвири мардуми тоҷик барои ифодаи миёнаи шаб истифода мешаванд. Вожаву ибораҳое, ки роҷеъ ба ин лаҳзаи вақт дар забони тоҷикӣ ба вучуд омадаанд, ба таври алоҳида маълумот медиҳем:

Аввали шаб, бевақтии шаб. *Аввали шаб* ва *бевақтии шаб* лаҳзаи вақте мебошад, ки тахминан ба соатҳои 9 то 11-и шаб рост меоянд. Аммо барои дақиқии вақт *аввали шаб* замонро мегӯянд, ки пас аз шом, яъне оғози торикӣ фаро мерасад. Вале *бевақтии шаб* асосан байни *аввали шаб* ва *нисфи шаб* қарор мегирад ва шунаванда дарк мекунад, ки сухан доир ба соатҳои 9 то 11-и шаб меравад.

Поси шаб. Маврид ба зикр аст, ки дар фарҳангҳои тафсирии шабро аз чор ҳисса (пос) иборат дониста, муддати як посро се соат шуморидаанд: «пос – як ҳисса аз ҳашт ҳиссаи шабонарӯз, як ҳисса аз чор ҳиссаи шаб (се соат)» [62, 87]; «пос – як ҳисса аз ҳашт ҳиссаи шабонарӯз, ҳиссае аз шаб» [62, 87].

Аммо дар аксар асарҳои классикӣ танҳо се поси шаб зикр мешавад. Аз ҷумла дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ низ танҳо аз се поси шаб зикр мешавад.

Нисфи шаб, ними шаб, нимаи шаб, нимашаб. Ибораҳои *нисфи шаб, ними шаб, нимаи шаб, нимашаб* ва монанди инҳо ибораҳое мебошанд, ки асосан ба поси дувуми шаб, яъне аз соати 1:00 то 3:00-ро мутааллиқанд. Дар тасвири мардуми тоҷик нимаи шаб ё баробаршаб маҳз ҳамин вақте, ки дар боло ишора гардид, инъикос меёбад. Вожаи *нимашаб* дар фарҳангномаҳо дар шакли *нимшаб* ба таври зер тафсир шудааст: «*нимшаб* - 1. нимаи шаб, нисфи шаб. 2. маҷ. бевақт, дер (баъд аз фаро расидани шаб)» [62, 918].

Охири шаб, шабгир, шабоҳанг, шабгиргоҳ. Аз соати 4 аллакай *охири шаб* ё *шабгир* маҳсуб меёбад, ки дар ин лаҳзаҳои вақт овози мурғи саҳар ба гӯш мерасад ва равшанӣ дар осмон меамад.

Вожаи **шабгир** ифодакунандаи ду лаҳзаи вақт аст: 1) саҳаргоҳ, ҳангоми саҳар, субҳи барвақт; **гоҳи шабгир** вақти саҳар, вақти бомдод ва 2) шабона, ҳангоми шаб (*то саҳар*) [62, с. 615], [59, с. 554].

Вожаи **шабоҳанг** низ ифодакунандаи гоҳи муайяни вақт аст, ки он ба замони баромади ситораи қутбӣ (ситораи корвонкаш) мувофиқат мекунад. Дар фарҳангҳо вожаи мазкур ба таври зер шарҳ дода шудааст: «шабоҳанг – 1. мурғи саҳар, мурғи саҳархон; булбул. 2. ситораи субҳ, ситораи корвонкаш (Сирус). 3. *мач.* шаб, шабонгоҳ» [62, с. 615] ва «ситораи Сирус, ки онро ситораи корвонкаш низ мегӯянд; 2. *мач.* шабонгоҳ, шаб» [59, с. 554].

2.5.2. Дар забони англисӣ

Дар тафаккури андешаи англисзабонҳо лаҳзаи вақти шаб (**night**) аз аввали шаб то бомдодро ташкил медиҳад, ки ин вобаста ба фаслҳои сол аз фарорасии торикӣ то оғози равшаниро дар бар мегирад. Албатта, дар тасаввури мардуми тоҷик низ ҳамин таври ҳисоби шаб аст. Дар забони англисӣ вобаста ба ин лаҳзаи вақт барои муайян намудани вақти нисбатан дақиқтар вожаҳои ҷудогонае мавҷуданд, ки дар зер онҳоро мавриди таҳлил қаро медиҳем.

Night (шаб). Лаҳзаи вақте аст, ки тамоми вақти торикиро фаро мегирад ва он пас аз шом фаро расида то бомдод идома меёбад. Аммо дар тафаккури англисзабонҳо шаб танҳо ба ҳамин як маъно, ки дар боло зикр шуд, қорбурд намешавад, балки он чанд маънои дигар дорад, ки марҳилаҳои гуногуни вақти торикиро дар бар мегирад. Чунончи: 1) шаб вақте аст, ки офтоб аз уфуқ боло рафта, осмон дар ҳоли торикист; 2) вақтест, ки аз торикӣ фаро мерасад то бо бомдод ба охир мерасад; 3) вақтест, ки 30 дақиқа пеш аз офтобнишаст ва 30 дақиқа пеш аз офтобаро

ба охир мерасад ва монанди ин: «1. The time when the Sun is below the horizon when the sky is dark: *Most animals are awake at day and sleep at **night***. 2. (astronomy, countable) The period of darkness beginning at the end of evening astronomical twilight when the sun is 18 degrees below the horizon, and ending at the beginning of morning astronomical twilight. 3. (law, countable) A period of time often defined in the legal system as beginning 30 minutes after sunset, and ending 30 minutes before sunrise. 4. (countable) An evening or night spent at a particular activity: *a **night** on the town*. 5.(countable) A day, or at least a night: *I stayed my friend's house for three **nights***. 6. (uncountable) Nightfall: *from noon till **night***. 7. (uncountable) Darkness (due to it being nighttime): *The cat disappeared into the **night***. 8.(uncountable) A dark blue colour, midnight blue, night. 9. (sports, colloquial) A night's worth of competitions, generally one game» [184, с. электронӣ].

Муҳаққиқон баромади таърихӣ вожаи **night**-ро ба таври зер маънидод кардаанд: вожаи **night** аз забони англисии миёна *nichte, night, nyght, niȝt, naht*; ва забони англисии қадим *niht* реша гирифтааст. Вожаи мазкур дар забони германии шарқӣ қадим **naht* («night»), дар германии қадим, **nahts* («night») буда, аз забони ҳиндуаврупоии қадим **nókʷts* («night») сарчашма мегирад. Аз ин рӯ, дар забони юнонӣ *νύχτα (nýchta)*, дар забони лотинӣ *nox* дар забони русӣ *ночь (ноч')*, дар забони санскрит *naktá, nákti* [184, с. электронӣ] ва дар забони порсии қадим *xšar*, дар забони тоҷикӣ *шаб* ва дар забони вахонӣ *naghd* истифода мешавад [37, с.45].

Азбаски *шаб* дар асоси тафсири ғавқ тамоми вақти торикиро фаро мегирад, бинобар ин дар забони англисӣ муродифҳои зеринро доро мебошад: *evening; nighttime; sleep; dark, dusk, nightfall, sundown, sunset; blackness, darkness, gloom, obscurity, shadow* ва монанди инҳо.

Nightfall (аввали *шаб*). Ин лаҳзаи вақт асосан ба ҳангоми пас аз шом тааллуқ дорад. Бинобар ин, дар фарҳанги англисҳо ин лаҳзаи вақт

«вақти пӯшидашавии рӯз» номида мешавад. «1. The close of the day; the coming of night; 2. Nocturnal emission» [184, с. электронӣ].

Nighttime (вақти шаб). Лаҳзаи вақтест, ки чун вожаи «**night**» ба тамоми ҳангоми шаб тааллуқ дорад: «The hours of darkness between sunset and sunrise; the night» [184, с. электронӣ].

Bedtime (вақти хоб). Лаҳзаи вақтест, ки ба ҳангоми аввали шаб то нимаи шабро фаро мегирад. Бояд қайд кард, ки ин лаҳзаи вақт дар тафаккури тоҷикзабонҳо ва англисзабонон як хел тасвир мешавад. Дар луғатҳои англисӣ ба таври зер тафсир шудааст: «The time or hour at which one retires to bed in order to sleep» [184, с. электронӣ]: «*I read every evening, sometimes late into the night, with the help of kerosene lamps, often secretly, past my bedtime*» [Ошибка! Источник ссылки не найден., page 55]; «*Irregular bedtimes may disrupt healthy brain development in young children, according to a study of intelligence and sleeping habits*» [140, с. 34].

Zero dark thirty // 0-dark-thirty (ними шаб). **Zero dark thirty** ибораест, ки ҳамчун сленги ҳарбӣ барои ифодаи лаҳзаи вақт ҳангоми шаб истифода мешавад. Ин лаҳзаи вақт ним соат баъд аз оғози нимшаб, яъне 00:30-ро ифода мекунад. Аммо баъзан ин ибора метавонад аз соати 00:01 то 05:00-ро, ки осмони торик ва тира аст, низ ифода кунад: «*In the very early morning--0-dark-30--the veterans have the Wall entirely to themselves, which is the main reason that we go at that hour*» [180, с. 64].

0-dark-hundred. Ин ибора низ сленги ҳарбӣ буда, асосан лаҳзаи вақти торикро дар пас аз нимаи шаб то дами рӯз ифода мекунад: «*Which is precisely why I'd volunteered as point man on this little jaunt, prowling and growling up the unlit stairwell of a Cairo slum at 0-dark-hundred to catch my quarry napping on his bedroll*» [Ошибка! Источник ссылки не найден., page 94]; «*It's late, and we have to get up at 0-dark-hundred to got to Paris in the AM*» [134, с. 290]. Дар баробари ифодаи ибораҳои **0-dark-hundred**, **0-dark-thirty** ба ҳамин маъно ибораҳои *stupid o'clock*, *wee small hours* низ истифода мешавад.

Dark (аввали шаб). Ин лаҳзаи вақт ба ҳангоми оғози шаб баробар аст, зеро бо фарорасии шаб осмон торик мешавад ва ҷирмҳои осмонӣ намудор мегарданд. Дар тафаккури англисҳо ҳамин лаҳзаи вақт аввали шаб доништа мешавад. Дар фарҳангномаҳои тафсирии забони англисӣ маънои зикршуда ва дигар маъноҳои вожаи **dark** ба таври зайл шарҳ дода шудааст: «**Noun: dark** – 1. A complete or (more often) partial absence of light: *Dark surrounds us completely.* 2. (uncountable) Ignorance. *We kept him in the dark. The lawyer was left in the dark as to why the jury was dismissed.* 3. (uncountable) Nightfall. *It was after dark before we got to playing baseball.* 4. A dark shade or dark passage in a painting, engraving, etc.; **Adjective: dark** – (comparative darker, superlative darkest) 1. Having an absolute or (more often) relative lack of light» [184, с. электронӣ].

Midnight (миёнаи шаб). Ин лаҳзаи вақт ба ними шаб мувофиқат мекунад. Дар тафаккури англисҳо ними шаб аз соати 12:00-и шаб (00:00) оғоз меёбад, дар ҳоле ки дар тафаккури тоҷикон нимашаб аз соати 1:00 то 4:00-ро фаро мегирад. Далели андешаи англисзабонҳо луғатҳои англисӣ мебошанд, ки вожаи мазкурро ба ҳамин маъно тафсир кардаанд: «1. The middle of the night: the sixth temporal hour, equidistant between sunset and sunrise: *Thanks to its sonar, the narwhal can remain active even at midnight, unhindered by the darkness.* 2. Twelve o'clock at night exactly» [184, с. электронӣ].

Premidnight (пеш аз нимашаб). Лаҳзаи вақтест, ки ба пеш аз ними шаб меояд. Вожаи **premidnight** аз ду ҷузъ: **pre-** + **midnight** таркиб ёфтааст.

Dead of night (ними шаб). Маънои таҳтуллафзии ибораи фразеологии **dead of night** «марги шаб» мебошад. Дар забони англисӣ ин ибора асосан маънои «ними шаб»-ро ифода мекунад, ки ба андешаи англисзабонҳо дар миёнаи шаб ҳама ҷоро хомӯшӣ ва торикии амиқ фаро мегирад ва он ба мурда монанд мешавад. Бояд зикр кард, ки дар забони англисӣ бештар барои ифодаи ин лаҳзаи вақт ибораи «*in the dead of night*» ва баъзан ибораи «*at dead of night*» (чун «*at midnight*»). Ҳамчунин,

муродифҳо он: *deep of night; midnight* дар забони англисӣ васеъ истифода мешаванд: «*Write loyal cantons of contemnèd love / And sing them loud even in the dead of night*» [167, с. 378]; «*I was feeling just as I had felt in the old Malvern House epoch when I used to sneak down to [the schoolmaster]'s study at dead of night in quest of the biscuits he kept there in a tin on his desk, and there came back to me the memory of the occasion when, not letting a twig snap beneath my feet, I had entered his sanctum in pyjamas and a dressing-gown, to find him seated in his chair, tucking into the biscuits himself*» [114, с. 125]; «*Blackbird singing in the dead of night / Take these broken wings and learn to fly*» [136, с. 53].

Chatzot (нимашаб). Ин вожа низ ифодакунандаи лаҳзаи вақти нимашаб мебошад. Вожаи **chatzot** асосан аз забони ибрӣ ба тафаккури забонии англисҳо ворид шудааст. Дар асоси тақвими яҳудҳо **chatzot** ба вақти дақиқи нимашаб баробар буда, онро аз нишасти офтоб то баромадани офтоб ҳисоб мекунад. Яъне дар фасли баҳор агар офтоб соати 18:00 ғуруб ва соати 7:00 тулуъ кунад, пас соати 00:30 ними шаб ҳисоб мешавад. Сабаби чунин ном ниҳодани нимашаб дар он аст, ки дар оини яҳудиҳо дар ин соат ибодат мекарданд ва сурудҳои динӣ дар бораи «гиря барои вайроншавии Маъбад» месароиданд. Дар забони англисӣ вожаи **chatzot** ба ҳамин сабаб аз забони ибрӣ иқтибос шуда, маҳз ба маънои «нимашаб» истифода мешавад: «*The time exactly halfway between sunset and sunrise; midnight: A wind would blow every night at **chatzos** and cause King David's harp to play, and this would wake him up and he would study torah*» [184, с. электронӣ].

Crepusculum (вақти шом). Лаҳзаи вақтест, ки ба ҳангоми охири рӯз ва аввали шаб мувофиқат мекунад. Вожаи **crepusculum** ба забони англисӣ аз забони латинӣ иқтибос шуда, маънои «вақти шом»-ро ифода мекунад. Дар забони тоҷикӣ барои ифодаи ин лаҳзаи вақт вожаи «говгум» истифода мешавад. Дар ин ҳангом аллакай ситораҳо дар осмон намудор мешаванд: «*In Medieval use (e.g., Bede), sometimes conceived as a particular*

period of evening lasting from sunset to vespers, the darker period of twilight when Venus and the stars began to appear.) [Earthshine] should appear more splendid and be visible after the crepusculum in the dark of night» [184, с. электронӣ]. Муродифҳои он: *crepuscule; twilight; dusk, cockshut, mirkning, nightfall; dusk*. Вожаи **crepusculum** дар забони англисӣ асосан дар забони адабӣ, шеър ва илмӣ ба назар мерасад.

Noon of night (ними шаб). Дар забони англисӣ барои ифодаи лаҳзаи вақти *нимаи шаб*, ки баробар ба соати 12-и шаб аст, вожаи **noon of night** низ истифода мешавад. Дар ибораи мазкур вожаи **noon** маънои «нисфирӯзӣ»-ро ифода мекунад. Аммо ҳангоми бо вожаи «**night**» якҷо истифода намудан он маънои «ними шаб, соати 12» касб мекунад.

Postmidnight «пас аз нимашаб». Лаҳзаи вақте аст, ки охири шаб ва аввали рӯзро ифода мекунад. Дар луғати тафсирии англисӣ низ ба ҳамин маъно чунин шарҳ дода шудааст: "After midnight, but before dawn» ва муродифҳои он вожаву ибораҳои: *wee hour (attributive); early morning, predawn* зикр шудаанд.

Predawn «пеш аз бомдод». Лаҳзаи вақте мебошад, ки пеш аз бомдод меояд ва ин вожа ҳам ҳамон лаҳзаеро мефаҳмонад, ки вожаи «**postmidnight**» ифода мекунад: «1. The period immediately preceding dawn. 2. Before dawn» [184, с. электронӣ].

Small hours (қариби оғози рӯз). Лаҳзаи вақте аст, ки аз ними шаб гузаштааст ва дар тафаккури забонии англисҳо он ба оғози рӯз наздик мебошад. Яъне дар ин лаҳзаи вақт мардум ҳанӯз хобанд, ки асосан он ба соати 2:00 то 4:00-и шаб тааллуқ дорад. Ҳарчанд маънои таҳтуллафзии ибораи **small hours** «соатҳои хурд» бошад, вале он мафҳуми: «The very early morning, just after midnight, when most people are asleep»-ро дорад. Ибораи «**small hours**» аслан маҷозӣ буда, барои тавсифи он соатҳое истифода мешавад, ки рӯз аллакай ба охир расидааст, аммо шаб ба анҷом нарасидааст: *I was still awake in the **small hours**, working on my project; We talked until the **small hours** of the morning.*

Муродифҳои он метавонанд вожаву ибораҳои зерин бошанд: *very early morning, wee hours, wee small hours, ungodly hours; early morning*.

Wee hours // Wee small hours (сахари барвақт). Ибораҳои мазкур низ лаҳзаи вақтеро ифода мекунанд, ки ба соатҳои 2:00 то 4:00-и шаб мувофиқат мекунад. Дар тафаккури англисҳо он сахари барвақт ифода меёбад, ки мардум ҳанӯз дар ин вақт дар хоб мебошанд: «1. (colloquial) The very early morning; the early morning hours; the nighttime hours following midnight, when most people are asleep: *He worked into the wee small hours to get everything perfect for the opening day*» [184, с. электронӣ].

Witching hour (соати қинҳо). Ин лаҳзаи вақте аст, ки асосан ба соатҳои 3:00 то 3:59-и шаб мутааллиқ аст. Сабаби чунин ном гирифтани ин лаҳзаи вақт дар он аст, ки ба андешаи англисзабонҳо дар ин соат қину ачинаҳо серҳаракат мешаванд. Ибораи **witching hour** дар забони англисӣ тавассути «Ҳамлет»-и В. Шекспир мардумӣ мешавад. Дар фарҳангномаи тафсири ба таври зер ибораи **witching hour** шарҳ дода мешавад: «1. (chiefly literary or poetic) Often preceded by the: midnight, when witches and other supernatural beings were thought to be active, and to which bad luck was ascribed; also (generally), the middle of the night, when unfortunate things are thought more likely to occur; the dead of night: *I wanted to get home before the witching hour*. 2. (occult, less common) The hour between 3:00 and 3:59 a.m., associated with demons. [from late 20th c.] [184, с. электронӣ].

Stupid o'clock (наздик ба бомдод). Мафҳуми ин ибора лаҳзаи вақти пеш аз бомдод, тахминан соатҳои 3:00 то 4:00-ро ифода мекунад: «1. (informal, humorous) A time of day, usually during the night or early in the morning, considered unreasonable or when one is prone to poor judgment». Дар забони англисӣ ин ибораро, ҳарчанд ҳамчун лаҳзаи вақт медонанд, аммо ҳамеша онро ҳамчун шӯхӣ истифода мебаранд. Яъне, ин вақт ҳоло вақти хоб аст, на вақти кор ё хондану мулоҳиза кардан. Чунончи: *I had to*

wake up at stupid o'clock for an early flight. She was still texting me at stupid o'clock last night! Why are you calling me at stupid o'clock?

Вожаву ибораҳои: *crack of dawn, oh dark thirty, wee small hours, silly o'clock; early morning* метавонанд муродифҳои ибораи **stupid o'clock** бошанд.

Waketime (вақти аз хоб бедор шудан). Ин лаҳзаи вақт соати муайянро наметавонад ифода намояд. Вожаи **waketime** вақти аз хоб бедор шудани шахсро мефаҳмонад, ки он шояд оғози бомдод бошад, ё шояд вақти офтобрас ва он метавонад вақти оғози кори он шахс бошад. Чунончи: *My usual waketime is around 7 AM. Waketime was early today, I had a lot to do!* Ҳамчунин, вожаи **waketime** як ҷанбаи фарҳангӣ низ дошта он вақтеро ифода мекунад, ки мардум ба хотири бузургдошти идҳо барвақт бедор мешаванд: Дар луғатҳо ба таври зайл тафсир шудааст: «1. The time when one wakes» [184, с. электронӣ].

Twilight. Вожаест, ки барои ифодаи ду лаҳзаи вақт истифода мегардад: 1) равшании байни офтобнишасту фарорасиши шаб; 2) равшании байни бомдод ва офтобрас. Яъне вожаи мазкур ифодакунандаи лаҳзаи вақти саҳар ва шом мебошад. Дар фарҳанги дузабонаи англисӣ он танҳо ба як маъно тафсир шудааст: «**twilight** – нимториқӣ, вақти говгум» [74]. Тибқи маълумоти сарчашмаҳои этимологӣ вожаи **twilight** аз вожаи забони англисии миёнаи **twyelyghte** ташаккул ёфта аз ду ҷузъ: **twi-** («дутогӣ, миёна») + **light** «равшанӣ» таркиб ёфтааст, ки маънои «равшании дуҷум; нимравшанӣ»-ро ифода мекунад. Вобаста ба шарҳи фарҳангномаҳо вожаи **twilight** ба таври зер тафсир шудааст: «1. The soft light in the sky seen before the rising and (especially) after the setting of the sun, occasioned by the illumination of the earth's atmosphere by the direct rays of the sun and their reflection on the earth: *I could just make out her face in the twilight*; 2. The time when this light is visible; the period between daylight and darkness: *It was twilight by the time I got back home*; 3. Any faint light through which something is seen.; 4.

(astronomy) The time when the sun is less than 18° below the horizon; 5. (figurative, by extension) An in-between or fading condition through which something is perceived: *The twilight of one's life*» [184, с. электронӣ].

Хулоса, дар фарҳанги англисҳо лаҳзаи вақти аз аввали шаб то бомдод бо вожаҳои «**early night, late night, midnight, nightfall, night watch, sweet sleep time**» ифода меёбанд, ки онҳо низ дар навбати худ, ба лаҳзаҳои ҷудогона тақсим мешаванд.

Дар фарҳанги тоҷикон шабро гузаштагон ба се пос ҷудо кардаанд. Поси аввали шаб ба вақти хуфтан (тахминан соатҳои 9-10) рост меояд, «поси дувуми шабро дили шаб меғунд, ки ба соатҳои 2-3 мувофиқат менамояд ва поси охири шаб – пос сеюм, ки он вақти баромади ситораи қутбӣ аст ва ба соатҳои 4-4,5 рост меояд» [38, с. 213].

Хулоса, дар гоҳи чоруми шабонрӯзӣ: аз аввали шаб то бомдод, ки асосан ҳоким моҳу ситораҳо мебошанд, дар ҳарду забони муқоисашаванда – тоҷикӣ ва англисӣ соҳибзабонон вожаву ибораҳои зиёд истифода меkunанд, ки муайянкунандаи ҳамин лаҳзаи вақт мебошанд. Чунончи, дар забони тоҷикӣ барои ифодаи ин лаҳзаи вақт вожаву ибораҳои зерин мустаъмал мебошанд: **аввали шаб, бевақтии шаб, нисфи шаб, нимаи шаб, нимашаб шабонгаҳ//шабонгоҳ, шабоҳанг, поси шаб, вақти хоби ширин, охири шаб, шабгир, шабоҳанг, шабгиргоҳ.**

Дар забони англисӣ барои муайян намудани ин лаҳзаи вақт вожаву ибораҳои зерин мавриди истифода қарор доранд: **dark** (аввали шаб), **crepusculum** (вақти баъд аз шом), **nightfall** (аввали шаб), **night** (шаб), **nighttime** (вақти шаб), **bedtime** (вақти хоб), **premidnight** (пеш аз нимашаб), **zero dark thirty // 0-dark-thirty** (ними шаб), **midnight** (миёнаи шаб), **dead of night** (ними шаб), **chatzot** (нимашаб), **noon of night** (ними шаб), **postmidnight** «пас аз нимашаб», **predawn** «пеш аз бомдод», **small hours** (қариби оғози рӯз), **wee hours // wee small hours** (саҳари барвақт), **witching**

hour (соати чинҳо), **stupid o'clock** (наздик ба бомдод), **waketime** (вақти аз хоб бедор шудан).

Бар асоси истифодаи вожаҳо муайян мегардад, ки дар ҳарду забони муқоисашаванда – тоҷикӣ ва англисӣ таваҷҷуҳи мардум бештар ба шаб, нимаи он ва торикӣ буда, дар таркиби вожаҳои марбут ба ин лаҳзаи вақт вожаи «шаб» бештар истифода мешавад. Метавон гуфт, ки дар забони тоҷикӣ дар робита ба баромаду ғуруби моҳу ситораҳо низ ин лаҳзаи вақт вожаву ибораҳои махсус дорад. Масалан, вақти баромади ситораи корвонкаш (яъне, ситораи қутб), ситораи корвонкуш (яъне, сайёраи муштарӣ), ки ними шаб пайдо мешавад ва хеле равшан буда, ба ситораи қутб монанд мешавад. Аммо дар забони англисӣ, ҳамчунин вожаҳои мавҷуданд, ки онҳо ифодакунандаи соатҳои махсус буда, аз расму анъанаҳои мардуми англисзабон сарчашма мегиранд. Чунончи: **small hours** (қариби оғози рӯз), **wee hours // wee small hours** (сахари барвақт), **witching hour** (соати чинҳо), **stupid o'clock** (наздик ба бомдод), **waketime** (вақти аз хоб бедор шудан).

Хулосаи боби 2

Таҳлилҳои боло нишон доданд, ки лаҳзаҳои вақт дар тасаввуроти мардумони тоҷику англис ба ҳамдигар хеле монанд буда, воҳидҳои асосии ҳисоби онҳоро дар гузашта вожаву ибораҳои махсус ташкил медодаанд, ки онҳо то имрӯз дар забонҳои ин мардумон боқӣ мондаанд.

Дар фарҳанги мардуми тоҷик ва англис тарзи ҳисоби қисматҳои рӯз аз якдигар фарқ мекунад. Маълум гардид, ки дар забони тоҷикӣ оғози замони лаҳзаҳои шабонарӯзӣ бо вожаҳои **бомдод, бом, субҳ, саҳар, пагоҳ** (аз оғози рӯз то баромади офтоб); **чошт** (аз баромади офтоб то соати 11); **нисфирӯзӣ, нимрӯз, пешин** (соати 12-и рӯз); **беғоҳ, шом** (аз ғуруби офтоб то оғози шаб); **шаб** (аз замони торик шудани ҳаво то бомдод) **ними шаб/нимшаб, баробаршаб** (соати 2-и шаб) ва монанди инҳо ифода ёфта,

ҳар яки ин лаҳзаҳо метавонанд муродифҳои худро дошта бошанд. Дар забони англисӣ низ оғози замони лаҳзаҳои шабонрӯзӣ бо вожаҳои *dawn*; *morning* (аз саҳар то нисфирӯзӣ), *midday*, *noon* (соати 12:00); *afternoon* (баъд аз нисфирӯзӣ то бегоҳ); *evening* (аз соати 18:00 то 00:00); *midnight* (соати 00:00) ифода ёфта, дар навбати худ онҳо метавонанд ба лаҳзаҳои хурдтар тақсим шуда, нишондиҳандаи лаҳзаҳои махсуси шабонарӯзӣ бошанд. Ҳамин тавр, таҳлилҳо нишон доданд, ки:

1) Воҳиди ҳисоби шабонарӯзӣ дар забону фарҳанги мардуми тоҷик ва англис инъикоскунандаи тахайюлоти ниёғони соҳибзабонон махсуб меёбанд.

2) Гоҳи аввали шабонрӯзӣ: аз бомдод то баромадани офтоб як лаҳзаи муайяни вақтро ифода намуда, дар забонҳои муқоисашаванда – тоҷикӣ ва англисӣ дорои вожаву ибораҳои ҷудогонаи худ мебошанд, ки онҳо дар иртибот ба фарҳангу расму анъанаи соҳибзабонон ба вуҷуд омадаанд: *бомдод* – *dawn*, *чоки рӯз* – *crack of dawn*; *break of dawn*; *бонги хурӯс* – *cockcrow*, *саҳар* – *morning*; *субҳидам* – *twilight*.

3) Дар асоси муқоиса маълум мегардад, ки андешаи мардумони забонашон муқоисашаванда ба ҳам хеле наздик буда, дар тасвири гоҳи аввал (аз бомдод то тулуи офтоб) ва дар тақсими лаҳзаҳои он вожаву ибораҳоеро истифода намудаанд, ки таърихан дар забонҳои муқоисашаванда – тоҷикиву англисӣ мавҷуд будаанд ва ё бо мурури замон дар асоси расму анъанаҳо ба ин забонҳо ворид шудаанд. Чунончи, ибораи *бонги хурӯс* дар забони тоҷикӣ *cockcrow* дар забони англисӣ.

4) Истифода шудани номҳои парандагон, ҷирмҳои осмонӣ, персонажҳои афсонаҳо, инчунин сифатҳои муайян дар ифодаи лаҳзаи вақти аз бомдод то офтобрас дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ аз фарҳангу расму анъанаи ин мардумони забонашон муқоисашаванда маншаъ мегирад.

5) Гоҳи дувуми шабонрӯзӣ: аз баромади офтоб то ғуруби офтоб дар забонҳои муқоисашаванда дорои вожаву ибораҳои махсуси худ буда, дар тафаккури забони ҳарду мардум ифодаҳои муайянро инъикос менамоянд. Дар забони тоҷикӣ барои ифода намудани ҳамин ҳангом вожаҳои ибораҳои *офтобрас*, *офтоббаро*, *расидани офтоб*, *баромадани офтоб* ва ғайра дар забони англисӣ **sunrise** // **sunup** «тулуи офтоб», **canonical hours** «соати ибодат», **brunchtime** «чошт», **daytime** «рӯзи равшан», **foreday** «чошт», **afternoon** «пешин» ва ғайра истифода мешавад.

6) Дар забони англисӣ нисбат ба забони тоҷикӣ, вожаву ибораҳои зиёде барои ифодаи гоҳи аз баромади офтоб то ғуруби офтоб истифода мешавад. Масалан, танҳо барои ифодаи лаҳзаи нисфирӯзӣ вожаву ибораҳои зерин дар забони мардуми англис ба кор мераванд: *midday*, *noontime*, *meridian*; *noontime acme*; *apex*; *apogee*; *capsheaf*; *capstone*; *climax*; *comble*; *crescendo*; *crest*; *crown*; *culmen*; *culmination*; *ne plus ultra*; *noontide*; *peak*; *pinnacle*; *sublimity*; *summit*; *zenith*, *apparent noon* ва ғайра.

7) Мушоҳидаи лингвистӣ нишон медиҳад, ки дар забони тоҷикӣ барои ифодаи замони офтобрас то офтобнишин вожаву ибораҳое, корбурд шудаанд, ки дар таркибашон вожаҳои «офтоб», «гармо (-и офтоб)», қиём (-и офтоб) ва монанди инҳо бештар истифода мешаванд. Ин алоқамандӣ шаҳодат аз вобастагӣ ва дилбастагии саҳти мардум бо офтоб мебошад. Вале дар забони англисӣ ба ҷузъ аз вожаҳои **sunrise** ва **sunup**, ки «тулуи офтоб»-ро ифода мекунанд, дигар вожаву ибораҳои марбут ба лаҳзаи вақти аз офтобрас то офтобнишаст дар таркиби худ вожаи **sun** «офтоб»-ро надоранд. Баръакс, дар таркиби вожаву ибораҳои марбут ба ин марҳилаи вақт бештар вожаҳои алоқаманд ба хӯрок ва хӯрокхӯрӣ истифода мешаванд.

8) Гоҳи сеюми шабонрӯзӣ: аз нишасти офтоб то фарорасии шаб, дар забони тоҷикӣ вожаву ибораҳоеро фаро мегирад, ки меҳвари асосии

ифодаи ин лаҳзаи вақт мебошанд ва бештар маънои «*вақт, замон*»-ро ифода мекунанд. Дар забони англисӣ бошад, ифодакунандаи лаҳзаи аз нишасти офтоб то фарорасии шабро вожаву ибораҳои ташкил медиҳанд, ки таъкид аз вақти хӯроки бегоҳирӯзӣ ва баъан дараҷаи фарорасии торикӣ доранд.

9) Дар гоҳи чоруми шабонрӯзӣ: аз аввали шаб то бомдод, ки асосан ҳоким моҳу ситораҳо мебошанд, дар ҳарду забони муқоисашаванда – тоҷикӣ ва англисӣ соҳибзабонон вожаву ибораҳои зиёд истифода мекунанд, ки муайянкунандаи ҳамин лаҳзаи вақт мебошанд. Чунончи, дар забони тоҷикӣ: **аввали шаб, бевақтии шаб, нисфи шаб, нимаи шаб, нимашаб шабонгах//шабонгоҳ, шабоҳанг, поси шаб, вақти хоби ширин, охири шаб, шабгир, шабоҳанг, шабгиргоҳ**. Дар забони англисӣ: **dark, crepusculum, nightfall, night, nighttime, bedtime, premidnight, zero dark thirty // 0-dark-thirty, midnight, dead of night, chatzot, noon of night, postmidnight, predawn, small hours, wee hours // wee small hours, witching hour, stupid o'clock, waketime**. Бар асоси истифодаи вожаҳо муайян мегардад, ки дар ҳарду забони муқоисашаванда – тоҷикӣ ва англисӣ таваҷҷуҳи мардум бештар ба шаб, нимаи он ва торикӣ буда, дар таркиби вожаҳои марбут ба ин лаҳзаи вақт вожаи «шаб» бештар истифода мешавад.

БОБИ 3. ВИЖАГИҲОИ МУҚОИСАИ ЛИНГВОФАРҲАНГИИ ЛАҲЗАҲОИ ШАБОНАРӮЗӢ ДАР МИСОЛИ «ШОҲНОМА»-И АБУЛҚОСИМ ФИРДАВСӢ ВА ТАРҶУМАҲОИ ОН

3.1. Тасвири вожаҳои умумиистеъмоли шабонрӯзӣ дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ва тарҷумаи англисии онҳо

«Шоҳнома»-и Фирдавсӣ бузургтарин асар дар таърихи адабиёти форсу тоҷик маҳсуб меёбад, ки 10 аср пеш таълиф ёфта, то имрӯз асаре бо чунин фарогирии фарохи ҷанбаҳои гуногуни таъриху фарҳанги даврони қадим ҷойи онро иваз накардааст. Яке аз масъалаҳое, ки ба ҳаёту рӯзгори мардум вобастагии зич дорад, ҳисоби вақту соати шабонарӯзӣ мебошад. Бешубҳа, ин масъала дар «Шоҳнома» дар рафти нақли ҳодисаю саргузаштҳои қаҳрамонони асар зикр ёфтааст. Мусаллам аст, ки дар даврони қадим низ инсоният вақту соати рӯзмарраи худро ҳисоб мекард, аммо барои ҳисоби ҳар як лаҳзаи рӯз ченаки аниқ мавҷуд набудааст. Бинобар ин бо тарзҳои гуногун ин амал амалӣ мешудааст. Хусусан, вожаву ибораҳои махсусе дар забон мавҷуданд, ки лаҳза ё гоҳи шабонарӯзӣ тавассути онҳо ифода меёфтанд. Ҳамин шакли муайян намудани вақт то имрӯз низ мавриди истифода қарор дорад.

Бинобар ин, дар боби мазкур лаҳзаҳои шабонарӯзӣ, ки дар «Шоҳнома» ҳамчун бахши зиндагии мардум тасвир ёфтаанд, дар муқоиса бо тарҷумаҳои он ба забони англисӣ мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор мегирад.

Намунаи олии таҷассуми гоҳҳои шабонрӯзӣ асари безаволи Абулқосим Фирдавсӣ – «Шоҳнома» мебошад, ки дар он хеле барҷаста ифода ёфтаанд. «Шоҳнома», ки оинаи ҳаёту рӯзгори мардуми даврони гузашта маҳсуб меёбад, аз ин асари безавол доир ба фарҳанги

гоҳшумории мардуми ориёнаҷод метавон иттилои фаровон ба даст овард.

Гардиши *рӯзу шаб*, ки як шабонарӯзро ташкил медиҳад, аз гоҳҳо (лаҳзаҳо)-и ҷудогона иборат буда, онҳо дар «Шоҳнома» тасвири худро ёфтаанд.

Вожаи «**шабонарӯз**», агар дар забони муосири тоҷикӣ дар ҳамин шакл, яъне бо миёнованди «а» вожаҳои *шабон* ва *рӯз* бо ҳам пайванд шудаанд, ҳамеша истифода шавад, вале дар «Шоҳнома» танҳо бо вожаи «**шабонрӯз**» бе истифодаи миёнованди «а» ифода ёфтааст. Чунин шакли истифодаи ин вожаро дар осори Рӯдакӣ низ мушоҳида метавон кард. Аз ин бар меояд, ки дар вожаи мазкур дар замони Рӯдакию Фирдавӣ миёнованди «а» на ихтисор шудааст, чунон ки дар «Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ» омадааст: «шабонрӯз – шакли кутӯҳшудаи шабонарӯз» [60, с.281], балки дар забони муосири тоҷикӣ ба вожаи «шабонарӯз» миёнованди «а» илова шудааст. Ҳамин тавр, дар саросари «Шоҳнома» вожаи *шабонрӯз* истифода шудааст. Чунончи:

«**Шабонрӯз** модар зи май хуфта буд,
Зи май хуфтаву дил зи ҳуш рафта буд.» [192, с. 371].
«Будӣ даҳ **шабонрӯз** бар пушти зин,
Кашида ба бадхоҳ-бар теғи кин.» [196, с. 198].

Ҳамчунин, калимаҳои ҷуфтистеъмоли «*рӯзу шаб*», «*шабу рӯз*» ва «*рӯзу шабон*», ки маъноҳои «пайваста, доим, ҳамеша»-ро низ доранд, асосан, ба маънои «**шабонарӯз**» истифода мешаванд. Ин навъи калимаҳо дар «Шоҳнома» ба ҳарду маъно хеле зиёд қорбурд шудаанд. Чунончи,

- ба маънои *шабонарӯз*

Шабу рӯз як моҳашон ҷанг буд,
Сипахро ба диҷ-дар алаф танг буд [198, с. 424].
Шабу рӯз гардонсипеҳр офарид,
Чу кайвону баҳрому меҳр офарид [198, с. 416].

Ду манзил ҳама кард Рустам яке,
Наёсуд **рӯзу шабон** андаке [195, с. 84].

- ба маънои *пайваста*

Сароянда бошу физоянда бош,
Шабу рӯз бо ромишу ханда бош [198, с. 406].
Набояд, ки **рӯзу шабон** бигнавӣ,
Магар назди Туси сипаҳбад шавӣ [195, с. 77].

Дар тарҷумаҳои англисии «Шоҳнома» вожаҳои ҷуфтистеъмоли *рӯзу шаб*, *рӯзу шабон*, *шабонрӯз* аз ҷониби мутарҷимон дар шакли ***day and night*** дар саросари матн тарҷума шудааст:

Zahhak had «Faridiin» upon his lips
*Both **day and night**, his lofty stature bent* [202, с. 154].
«Чунон буд, ки Заҳҳок худ **рӯзу шаб**
Ба ёди Фаридун кушодӣ ду лаб» [192, с. 93].

*Bewail you **day and night**, for from Narwan*
To Chin are warlike, vengeful cavaliers [202, с. 223].
«Агар бар шумо дому дад **рӯзу шаб**
Ҳама гирядӣ, нестӣ бас аҷаб,
Ки аз бешаи Норван то ба Чин
Саворони ҷанганду мардони кин» [192, с. 129].

By virtue of thy Grace I reached Tiiran,
*Arrayed the host and fought by **day and night***
Thrice fiercely in two days. I heard that Tiir
Designed a night-attack and wanting power [202, с. 223].
«Расидам ба фаррат ба Туронзамин,
Сипаҳ баркашидему ҷустем кин.
Се ҷанги гарон карда шуд дар ду **рӯз**,
Чи дар шаб, чи бо хури гетифурӯз». [192, с. 179].

*I cannot tear my thoughts from him. His love
Possesseth me, heart, mind, and wits; I muse
Upon his features **day and night**; and now
Means must be found to free me from my woe* [202, с. 261].

«Пур аз меҳри Зол аст равшан дилам,
Ба хоб-андар андеша з-ӯ нагсилам.
Дилу ҷону ҳушам пур аз меҳри ӯст,
Шабу рӯзам андешаи чеҳри ӯст» [192, с. 262].

*I cannot tear my thoughts from him. His love
Possesseth me, heart, mind, and wits; I muse
Upon his features day and night; and now
Means must be found to free me from my woe* [202, с. 322].

«Шигифт андар ӯ монда буд марду зан,
Ки нашнийд кас баччаи пилтан.
Шабонрӯз модар зи май хуфта буд,
Зи май хуфтаву дил зи ҳуш рафта буд» [192, с. 371].

*Enjoined: " So cherish him that not a breath
May hurt him. I have prayed by **day and night**
In secret to Almighty God to show me
A son born of thy seed and of my type* [202, с. 323].

«Ниёиш ҳаме кардам андар ниҳон
Шабу рӯз бо кирдгори ҷаҳон,
Ки рӯзе бубинад ҷаҳонбини ман
Зи тухми ту пуре бар оини ман» [192, с. 374].

*With minds instructed and with tearful cheeks,
Then Sam went on while Zal marched to Si'stan*

*And there in lion Rustam's company
Spent **day and night** in bout and revelry* [202, с. 327].

«В-аз он рӯй Золи сипаҳбад зи роҳ

Сӯи Систон бурд боз он сипоҳ.

Шабу рӯз бо Рустами шермард

Ҳаме кард шодӣ, ҳаме бода х(в)ард» [192, с. 382].

Дар баробари вожаи «**шабонрӯз**» вожаҳои *замон*, *гоҳ*, *ҳангом*, *ғоят*, *дам*, ки ифодакунандаи мафҳуми замон мебошанд, дар «Шоҳнома» ба таври васеъ истифода шудаанд. Барои ифодаи лаҳзаҳои шабонарӯзӣ бештар вожаҳои *гоҳ*, *ҳангом*, *дам*, *ғоят* ва *замон* истифода шудаанд. Албатта, истифодаи ин вожаҳо решаи таърихӣ худро дорад, ки Фирдавсӣ онҳоро дар замони худ истифода кардааст. Доир ба мафҳумҳои асосии *замон* ва *гоҳ* дар забони форсии миёна забоншиноси тоҷик Д. Саймиддинов тафсилоти бештар додааст [51, с. 101 – 103, 195].

Аз таҳлили муҳаққиқ маълум мегардад, ки вожаи *замон* нисбат ба вожаи *гоҳ* дар баёни замон маъноӣ фарохтарро касб мекунад. Муаллиф чунин менигорад: «Дар баёни замон *gāh* «гоҳ» маъноӣ маҳдудтарро баён мекунад, ки инро метавон аз ин чанд мисол дарёфт кард: дар мавриди лаҳзаҳои ҷудогонаи шабу рӯз: *nēmšab gāh* «нимшаб, нимашаб», *nēmroz gāh* «нимрӯз, ҳангоми зуҳр» [51, с. 101].

Дар «Шоҳнома», ки ба гуфти Фирдавсӣ: «Набишта ман ин номаи паҳлавӣ, Ба пеши ту орам, магар нағнавӣ» [192, с. 37], низ вожаҳои забони форсии миёна бо ҳамон тасвири куҳан ифода ёфтаанд. Бинобар он, ҳамин тафовути вожаҳои «**гоҳ**» ва «**замон**» дар «Шоҳнома» баръало намоён буда, вожаи «**гоҳ**» ва шакли дигари он «**гаҳ**» бештар ифодакунандаи як лаҳзаи муайяни вақт буда, бо вожаҳои ишоравии *ҳамин*, *ҳамон*, *он*, *ин* ва лаҳзаҳои муайяни вақт: *бонги хурус*, *саҳар*, *нимрӯз* ва ғайра ифода меёбад. Чунончи:

Забон кард гӯё ба нафрини Тус

Шаби тира то **гоҳи бонги хурӯс** [194 с. 428].
 «Бишуд то ба даргоҳи Афросиёб
 Ба ҳангоми осоишу **гоҳи хоб**» [195, с. 457].
 Зи боло чу хуршеди гетифурӯз
 Бигаштӣ, сипаҳбад **гаҳи нимрӯз** [196, с. 108].
 Гузашта зи шаб нимае бештар,
 Валекин набуд низ **гоҳи саҳар** [198, с. 132].
 Чу хуршеди тобон зи гунбад бигашт,
Гаҳи бори бегона андаргузашт, [198, с. 187].
 Баромад бар ин низ **якчанд гоҳ**,
 Шабистони Эраҷ ниғаҳ кард шоҳ [192, с. 175].
 Биёмад **ҳамон гоҳ** солори бор,
 Фиристодаро бурд зӣ шаҳрёр [192, с. 188].
 «**Ҳамон гоҳ** Симурғ баршуд ба кӯҳ,
 Бимонда бар ӯ чашми Сому гурӯҳ» [192, с. 241].
 «**Пас он гоҳ** нома бари Золи Зар
 Ниҳоду бад-ӯ дод панди падар» [192, с. 375].
Ба гоҳи басечидани марг май
 Чу пероҳани шаър бошад ба дай [200, с. 318].

Инъикоси маъноии вожаи *гоҳ* дар «Фарҳанги этимологии забонҳои эронӣ»-и В.С. Расторгева, Ҷ. Эделман [48, с. 269] ва мақолаи [Ошибка! Источник ссылки не найден.] ба таври хеле муфасссал дода шудааст. Таъкид ба ёдоварист, ки вожаи *гоҳ* аз решаи порсии қадим *gātu- / *gāuu- «1.ҷой, макон; 2. вақт (-и ҳаракат; қадам), давраҳои ҳаракати вақт» [48, с. 269] гирифта шудааст. Дар таркиби вожаҳои *пагоҳ* ва *бегоҳ* ҳамчун ифодакунандаи тасвири забонии қадимии тоҷикон таҷассум меёбад. *Пагоҳ*, яъне аввал, оғоз, боло рафтани вақт (рӯз) ва *бегоҳ* поён, ба анҷом расидан, нест шудани вақт (рӯз). Доир ба вожаҳои *пагоҳ* ва *бегоҳ* дар поён муфасссал гуфта мешавад.

Вожаи *замон* ҳам бо вожаҳои *ин*, *он*, *ҳар*, *як* ва монанди инҳо дар «Шоҳнома» хеле зиёд истифода шудааст, ки дар фарқ аз вожаи *гоҳ* маънои он фарохтару доираи фарогириаш бештар ифода меёбад, вале он бо вожаҳои ифодакунандаи гоҳҳои шабонарӯзӣ умуман истифода нашудааст. Хусусан, ба маъноҳои *вақт*, *ҳангом*, *айём*, *давр*, *аҳд*, ки дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» [48, с. 506] низ чунин шарҳ дода шудааст, корбурд мегардад.

«Чу донистияш, чора кун *он замон*,
Ба хира матарс аз бади бадгумон» [192, с. 83].
«Зи ту бар ман омад ситам бештар,
Занӣ *ҳар замон* бар дилам нештар» [192, с. 95].
«Маро буд ҳаждаҳ писар дар ҷаҳон,
Аз эшон яке мондааст *ин замон*» [192, с. 95].
«Ба поини кӯҳ шоҳ хуфта ба ноз,
Шуда *як замон* аз шаби дерёз» [192, с. 103].
«Даравгар *замон* асту мо чун гиё,
Ҳам онаш набера, ҳам онаш ниё» [192, с. 351].
«Ҳамоно *замон* омадастам фароз
В-аз ин бор бурдан наёбам ҷавоз» [192, с. 367].
«Якero ба бистар сар ояд *замон*,
Ҳаме рафт бояд сабук бар карон» [192, с. 418].
«Ба ҷое тавон мурд, к-ояд *замон*,
Биёяд *замон* безамон як *замон*» [192, с. 419].

Дар тарҷумаҳои англисӣ вожаи *замон* ба таври гуногун тарҷума шудааст. Чунончи, байти аввал:

«Чу донистияш, чора кун *он замон*,
Ба хира матарс аз бади бадгумон» [192, с. 83].

Ба таври зер тарҷума шудааст:

See if the hand that threateneth thy life
Is that of fairy, div, or man.

This known. Act vigorously; quail **not before** thy foes."

The lady's" counsel pleased the Shah [202, с. 148].

Ҳамчуни, вожаи *ҳангом* ба маънои «бахше аз вақт, замон; мавсим» [61, с.494] дар забони имрӯзаи тоҷикӣ истифода мешавад. Вोजаи *ҳангом* дар забони порсии қадим *han-gāma(n)- «як бахши замон, гоҳ» ифода ёфта, аз решаи *gā- (*gātu, gāvu) «гоҳ» гирифта шудааст (муфасссал ниг. [48, с. 269]). Дар «Шоҳнома» вожаи *ҳангом* дар баробари ба маъноҳои *даврон, айём, замон, вақт* истифода шудан, инчунин, ҳамчун вожаи ишоракунандаи як гоҳи шабонрӯзӣ корбурд мешавад. Чунончи:

«Чу огаҳ шуд аз кори Дастони Сом,

Зи Кобул биёмад ба **ҳангоми бом**» [192, с. 255].

«Ба шабгир **ҳангоми бонги хурӯс**

Зи даргоҳ бархост овои кӯс» [192, с. 403].

Биёмад шаби тира **ҳангоми хоб**,

Ҳаме ронд лашкар ба кирдори об [192, с. 59].

«Ҳам он ҷо расидем **ҳангоми рӯз**,

Чу барзад сар аз чарх гетифурӯз» [196, с. 310]

Фиристода омад ба **ҳангоми шом**,

Ба духти гиромӣ бидод ин паём [198, с. 339].

Чунин гуфт: «**Ҳангоми пешин намоз**

Набудӣ чунин пеши оташ дароз [200, с. 209].

Аз мисолҳои боло маълум мегардад, ки вожаи *ҳангом* бо гоҳҳои муайяни «*бом (яъне, бомдод)*», «*бонги хурӯс*», «*хоб*», «*рӯз*», «*шом*», «*пешин*» ифода ёфта, таркибҳои «**ҳангоми бом**», «**ҳангоми бонги хурӯс**», «**ҳангоми хоб**», «**ҳангоми рӯз**», «**ҳангоми шом**» ва «**ҳангоми пешин намоз**» як вақти муайяни шабонрӯзиро нишон медиҳанд.

Дар тарҷумаҳои англисӣ таркиби «*ҳангоми рӯз*» бо вожаи *daylight* «*рӯзона*» ифода шуда, вожаҳои сапедадамон ва шабу рӯз бо вожаҳои *dawn day and night* тарҷума шудаанд:

*Of Rustam came about the dawn? And said:-
«We gat intelligence upon the waste,
And thereupon we hasted. Rustam held
Upon his way alike by **day and night**?
Insisting on the march with all dispatch.
We reached the place by **daylight** as the sun
The lustre of the word, rose in the sky»* [205, с. 193].

«Ба мужда зи Рустам ҳам андар замон
Ҳаюне биёмад сапедадамон,
Ки мо дар биёбон хабар ёфтем,
Бад-он огаҳӣ тез биштофтем.
Шабӯ рӯз Рустам яке доштӣ,
Ба тундӣ ҳаме роҳ бугзоштӣ.
Ҳам он ҷо расидем Ҳангоми рӯз,
Чу барзад сар аз чарх гетифурӯз» [196, с. 310].

Бояд қайд кард, ки баъзан мутарҷимон дар тарҷумаи тасвирҳои бадеии шоир ва зикри лаҳзаҳои шабонрӯзӣ, аз нозукиҳои лексии забонҳо истифода карда, муодилиҳои онҳоро хеле дуруст баён намудаанд. Чунончи:

«Чу нома бари Сомӣ Найрам расид,
Яке бодӣ сард аз ҷигар баркашид.
Ба шабгир Ҳангоми бонги хурӯс
Зи даргоҳ бархост овои кӯс.
Яке лашкаре ронд аз Гургсор,
Ки дарёи сабз андар ӯ гашт хор» [192, с. 403]

Дар матни тарҷума байти дуоим ишора ба «бонги хурӯс» аст, ки он дар қабати лексии забони тоҷикӣ ҷойи махсус дошта, ҳамзамон дарак аз тасаввуроти хеле қадимаи мардуми тоҷик медиҳад. Мутарҷимон ҳамин нозукиро дар забони англисӣ низ пайха намуда, огоҳона ва хеле бамаврид ибораи мазкурро бо вожаи «**cockcrow**» тарҷума намудаанд:

Whenas the letter came Sam sighed. **At cockcrow**
The sound of tymbals rose within the court,
And from the Kargastirs he marched a host
Such that the green sea had been lost therein [202, с. 340].

Дар баробари вожаҳои *замон* ва *гоҳ*, инчунин вожаҳои арабии *дам* ва *вақт* низ ба маънои *замон*, *гоҳ* истифода мешаванд. Тафсири вожаҳои *дам* ва *вақт* дар асоси «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» ба таври зер дода шудаанд: «**дам** — ... 6. вақт, замон, ҳангом, гоҳ... **дами субҳ** аввали субҳ, саҳаргоҳ, субҳидам...» [61, 403], «**вақт** — 1. гоҳ, ҳангом, ҳиссае аз замон, соатҳои муайяни шабу рӯз: *вақти говгум, вақти пешин, вақти шом, вақти ғуруби офтоб ...*» [61, 261]. Бояд қайд кард, ки вожаи арабии *вақт* дар забони тоҷикӣ мавриди истифодаи дигар вожаҳои ҳаммуриди тоҷикиасли худро хеле маҳдуд сохтааст ва имрӯз он чи дар забони адабӣ ва чи шиғоҳӣ мавқеи хеле устуворе касб намудааст.

Аммо дар «Шоҳнома» вожаи «**вақт**» на беш аз 10 маротиба истифода шудааст, ки он ҳам танҳо ба маънои маҳдуди ишора ба гоҳи муайяни шабонрӯз ва фасли сол корбурд шудааст.

Бад-ин гуна он рӯз то **вақти шом**
Ҳамепухт Ковус савдои хом [193, с. 59].
Ду рухсори зебош мисли қамар,
Ду чашмаш ситора ба **вақти саҳар** [194, с. 13].
Чу руста дарахт аз бари кӯҳсор,
Чу беша наистон ба **вақти баҳор** [197, с. 139].
Ки он дастаи гул ба **вақти баҳор**,
Ба мастӣ ҳама дошӣ дар канор [200, с. 255].

Вожаи «дам» низ барои ифодаи гоҳи муайяни шабонарӯзӣ умуман истифода нашуда, балки бештар ба маънои *лаҳза(е)* корбурд шудааст, ки ин вожа ифодакунандаи гоҳи шабонарӯзӣ маҳсуб намеёбад. Чунончи:

Куҷо шоҳ-Ковусу гарданкашон,

Ки бинанд **ин дам** туро 3-ин нишон?! [194, с. 106].

«Ки гетӣ яке нағз бозигар аст,

Ки **ҳар дам** варо бозии дигар аст» [192, с. 433].

«Кӣ бошад ба ном он савори далер,

Ки **ҳар дам** ҳаме бархурӯшад чу шер?» [193, с. 279].

Ба **як дам** шуд ӯ аз ҷаҳон дар ниҳон,

Сар омад бар он хубчеҳра ҷаҳон [201, с. 118].

Рӯз дар тасвири тоҷикон ин замони равшан шудан, яъне аз дами (дамидани) субҳ то фаро расидани шом ё аз оғози саҳар, аз бомдод оғоз меёбад ва он то фаро расидани шом ё вақти говгум, яъне то пурра нопадид шудани шуои офтоб мебошад. Дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» рӯзро «фосилаи байни баромадан ва нишастани Офтоб» шарҳ додаанд, ки бо чунин тафсир наметавон мувофиқ шуд [62, с. 177].

Дар «Шоҳнома» рӯз чунин тасвир ёфтааст:

Дигар рӯз чун гунбади лочвард

Бароварду бинмуд ёкути зард [192, с. 72].

Дар ин ҷо аз пайдо шудани «ёкути зард», яъне шуои офтоб, ки аз уфуқ намудор мешавад ва он шафақ номида мешавад, оғози рӯз ҳисоб карда шудааст.

«Чу пайдо шавад чоки **рӯзи сапед**,

Ду баҳра бипаймояд аз рӯз шед» [193, с. 198].

Дар ин байт ибораи «**чоки рӯзи сапед**» маънои оғози рӯзро дорад, ки он ишора ба ҳамон бомдод аст, ки як гоҳи шабонарӯз маҳсуб мешавад. Бо ҳамин маъно мисраъҳои дигари шеърӣ низ ифода ёфтаанд:

Чу барзад сар аз кӯҳ тобанда шед,

Баромад **сару тоҷи рӯзи сапед** [194, с. 468].

Яке разм карданд то **чоки рӯз**,

Чу пайдо шуд аз кӯҳ гетиғуруз [195, с. 69].

«Ҳам он ҷо расидем **ҳангоми рӯз**,

Чу барзад сар аз чарх гетифурӯз» [196, с. 310].

«Бад-ин орзу дорам акнун умед

Шаби тира то **гоҳи рӯзи сапед**» [196, с. 454].

Кунун май гусорем то **чоки рӯз**,

Чу рахшон шавад тоҷи гетифирӯз [199, с. 177].

Бояд қайд кард, ки дар «Шоҳнома» баъзан «чехраи кушод» ба маънои «рухи рӯз» ва монанди ин ифода шудааст. Чунин тарзи ифода баъзан мутарҷимонро ба ғалат бурда, онҳо ибораи мазкурро ба маънои аслии рӯз тарҷума кардаанд. Чунончи, дар байтҳои поёни тарҷумашуда ибораи «рухи рӯзгун зери шаб» ба маънои «сапедадамон ё бомдод» ба таври «*субҳи зери шаб*» тарҷума шудааст:

Sindukht did reverence, bending to the ground;

Then with her lips all smiles and face that showed

The dawn beneath the night went to her daughter

With this good news: "The warrior-leopard's claws [202, с. 287].

«Чу бишнид Синдухт, сар пеши ӯй

Фурӯ бурду бар хок бинҳод рӯй.

Бари духтар омад пур аз ханда лаб,

Кушода **рухи рӯзгун зери шаб**» [192, с. 307].

Шаб дар тасвири тоҷикон ин замони торик шудани ҳаво то дамидани субҳ мебошад. Ин вожа низ дар луғатномаи ФТЗТ ба таври «аз фурӯ рафтани Офтоб то баромадани он» шарҳ дода шудааст, ки чунин тафсир низ ба тасвири тоҷикон мувофиқат намекунад [62, с. 614].

Дар «Шоҳнома» шаб чунин тасвир мешавад:

«**Шаб** омад, сӯи боғ бинҳод рӯй

Сари тозиён меҳтари номчӯй» [192, с. 70].

«Чу шаб тиратар гашт, аз он ҷойгоҳ

Хиромон биёмад яке некхоҳ» [192, с. 102].

«Ба шодӣ сар омад **шаби дерёз**,

Чу хуршеди рахшанда бикшод роз» [192, с. 430].

Вобаста ба ҳамин тасвирҳое, ки мардуми тоҷик доранд, мо як гоҳи шабонрӯзӣ – гоҳи **аввали шабонрӯзиро** дар «Шоҳнома» ба таври алоҳида мавриди таҳқиқ қарор медиҳем.

3.2. Инъикоси лаҳзаи вақти аз бомдод то баромадани офтоб

Ин гоҳи шабонрӯзӣ бо вожаҳои *бомдод, бом, бомдодон, сапеда, сапедадам, саҳар, субҳ* ва ибораҳои «*чоки рӯз*», «*бонги хурӯс*», «*хурӯши хурӯс*» дар «Шоҳнома» ифода ёфтааст.

Дар «Шоҳнома» вожаи *бомдод* ҳам дар шакли ҷудогона ва ҳам бо нишондодҳои замони «*то бомдод; аз бомдод, бомдодон (яъне, ҳангоми бомдод); ҳар бомдод, бомдоди пагоҳ*» ифода ёфтааст.

«Нахуфту наёсуд то **бомдод**,

Ба андеша бар дил наёмад-ш ёд» [192, с. 330].

«Чу шуд **бомдодон** равон Кундрав,

Бурун омад аз пеши солори нав» [192, с. 113].

«Чу хуршед сар сӯи Ховар ниҳод,

Шаб аз тирагӣ тоҷ бар сар ниҳод.

Нахуфту наёсуд то **бомдод**,

Ба андеша бар дил наёмад-ш ёд.

«Чу он ҷомаи шаър бифканд шаб,

Сапеда бихандиду бикшод лаб» [192, с. 330].

Сиёвуш чунин гуфт, к-«**Аз бомдод**

Биёям, кунам ҳар чӣ шаҳ кард ёд [193, с. 358].

Парастанда фағфур ҳар **бомдод**

Ҳама шоҳро нав ба нав ҳадя дод [196, с. 385].

Зи Чин рӯй яксар ба Эрон ниҳод,

Ба рӯзи сипандормуз, **бомдод** [201, с. 131].

Ба сӣ рӯз дар моҳ ҳар **бомдод**

Яке фарш будӣ ба дигар ниҳод [201, с. 218].

Бибуд он шабу **бомдоди пагоҳ**,
Гаронмоягон баргирифтанд роҳ [201, с. 359].
Наярзад, ки ҳар **бомдоди пагоҳ**
Ба харвор динор хоҳӣ зи шоҳ». [201, с. 113].

Дар баробари вожаи **бомдод** шакли қадимии он «**бом**» низ дар «Шоҳнома» истифода шудааст. Чунончи:

«Чу огаҳ шуд аз кори Дастони Сом,
Зи Кобул биёмад ба **ҳангоми бом**» [192, с. 255].
«Яке мурғ дорад бар эшон куном,
Нишемаш ба шом он бувад, ин ба **бом**» [192, с. 347].

Дар тарҷумаи англисӣ вожаи «бомдод» бо вожаи **dawn** тарҷума шудааст. Ин вожа дар забони англисӣ маъмул буда, ба маъноҳои **бомдод**, **шафақи офтоб**, **саҳар**, **саҳаргоҳон** истифода мешавад. Он дар фарҳанги англисҳо ҳам ҳамон замонро ифода мекунад, ки тоҷикон дар назар доранд:

*Kundrav at dawn left the new prince in haste
And on a swift steed sought Zahhak. Arrived
He told the things that he had seen and heard:
" O king of chiefs! the token of thy fall* [202, с. 165].

«Чу шуд **бомдодон** равон Кундрав,
Бурун омад аз пеши солори нав.
Нишаст аз бари бораи роҳчӯй,
Сӯи шоҳ Заҳҳок бинҳод рӯй.
Биёмад, чу пеши сипаҳбад расид.
Мар ўро бигуфт, он чи диду шунид.
Бад-ӯ гуфт, к-«Эй шоҳи гарданкашон,
Зи баргаштани корат омад нишон» [192, с. 111].

*Paid yearly tribute. Hearing that Sam's son
Had come, he left Kabul at dawn with treasure* [202, с. 256].

«Чу огаҳ шуд аз кори Дастони Сом,
Зи Кобул биёмад ба ҳангоми бом» [192, с. 255].

Сапеда, сапедадам, сапедадамон. Дар «Луғатномаи Деҳхудо» вожаи *сапедадам* бо овардани тафсирҳо аз фарҳангҳои классикӣ шарҳ дода шудааст: «**сапедадам** – саҳаргоҳ ва дами субҳи содиқ (Бурҳон); гоҳи тулуи субҳи содиқ ва дамидани сапеда (Онандроҷ); субҳи содиқ (Ғиёс); саҳар (Шарафнома); фалақ, муғраб (Мунтаҳӣ Алораб); **сапедадамон** – ба вақти сапедадам, ба вақти сапедаи субҳ» [212, с. 206].

Дар «Шоҳнома» вожаҳои *сапеда, сапедадам* ва *сапедадамон* ҳамчун вожаҳои ифодакунандаи гоҳи шабонрӯзӣ корбурд шуда, дамидани субҳ ё омадани *сапеда (сапедадам, сапедадамон)*-ро бо тасвирҳои «миёни шаби тира хамид», «ҷомаи шаър бифканд шаб», «домани тирашаб нопадид шуд», «аз дидагаҳ дидабон дидан», «гоҳи бонги хурӯс», «фурӯғи ситора нопадид шудан», «аз кӯҳсор баромадани сапеда» ва ғайра нишон дода мешавад. Чунончи:

Сапеда чу аз ҷои худ бардамид,
Миёни шаби тира - андар хамид [192, с. 198].

Чунин то **сапеда** баромад зи ҷой,
Табира баромад зи пардасарой [192, с. 282].

Чу он ҷомаи шаър бифканд шаб,
Сапеда бихандиду бикшод лаб; [192, с. 330].

Сапеда чу аз кӯҳсар бардамид,
Шуд он домани тирашаб нопадид [196, с. 69].

«Ҳама гуфт ҳар кас, ки ин Рустам аст,
Ва ё офтоби **сапедадам** аст?» [193, с. 213].

Сапедадамон гурзҳо баркашем
В-аз ин дашт яксар сар андаркашем [195, с. 196].

Сапедадамон ӯ ба ҷое расид,
Ки аз дидагаҳ дидабонаш бидид [196, с. 80].

Сапедадамон гоҳи *бонги хурӯс*

Зи даргоҳ бархост овози кӯс [196, с. 305].

Боиси тазаккур аст, ки исми **сапеда** дар «Шоҳнома» аксар вақт бо феъли **дамидан** омада, ҳамон маънои дамидани субҳро ифода мекунад. Яъне, дар забони имрӯзаи тоҷикӣ ҷойи калимаи «**сапеда**»-ро калимаҳои *субҳ* ва *сабоҳи* арабӣ ишғол намудаанд:

Чу аз кӯҳсорон **сапеда** дамид,
Фурӯғи ситора бибуд нопадид [197, с. 187].
Сапеда ҳамонгаҳ зи кӯҳ бардамид,
Миёни шаби тира-андар хамид [197, с. 447].
Бибуд он шабу хӯрду гуфтушунид,
Сапеда чу аз кӯҳ сар бардамид [198, с. 443].
Чунин то **сапедадамон** бардамид,
Шаби тирагун доман андаркашид [200, с. 341].
Чу шаб домани тира андаркашид,
Сапеда зи кӯҳи сияҳ бардамид [201, с. 114].

Дар тарҷума вожаҳои **сапеда** ва **сапедадамон** низ бо вожаи **dawn** ифода ёфтаанд:

*Now when **the dawn** is breaking and the sun
Half risen gird upon your valiant loins* [202, с. 219].

Сапеда чу аз ҷои худ бардамид,
Миёни шаби тира - андар хамид [192, с. 198].

*Now when the veil was lifted from the sun,
As **morning dawned** and slumber passed away,* [202, с. 199].

«Чу бардошт парда зи пеш офтоб,
Сапеда баромад, биполуд хоб» [192, с. 167].

*When **dawn brake** fore upon the mountain-tops
The outposts saw no soldiers on the plain* [205, с. 183].

«**Сапеда** чу аз кӯҳсар бардамид,

Талоя сипахро ба ҳомун надид» [196, с. 295].

Дар байти зер «**чу шаб рӯз шуд**» маънои *охири шаб* ва *оғози рӯзро* метавонад пурра ифода намояд. Аммо азбаски дар забони тоҷикӣ барои ифодаи ин лаҳзаи вақт калимаҳои алоҳидае, чун *шабгир*, *бомдод*, *сапеда* ва монади инҳо мавҷуд аст, бинобар ин таркиби «шаб рӯз шудан» ба маънои умумӣ низ корбаст мешавад.

Дар тарҷума бошад, ҳамин таркиб, яъне «**чу шаб рӯз шуд**» ба маънои *бомдод*, *сапедадамон* зикр шудааст. Чунончи:

The world freed from his foes. The night passed quickly

In revelry and praises of the chieftain.

At dawn the Shah held audience. Sam drew near

And having done obeisance sought to speak [202, с. 292].

«Ба бигмоз кӯтоҳ карданд шаб,

Ба ёди сипаҳбад кушода ду лаб.

Чу шаб рӯз шуд, пардаи боргоҳ

Кушоданду доданд зӣ шоҳ роҳ» [192, с. 316].

Сапедадамон ва *бомдод* баъзан дар тарҷума бо таркиби «**at day**» низ тарҷума шудааст, ки дар забони англисӣ таркиби мазкур маънои *бомдод*, *саҳари барвақт*-ро ифода мекунад.

Пагоҳ. Дар «Шоҳнома» низ *пагоҳ* гоҳи шабонрӯзист, ки аз *бомдод* то фуруғи офтобро дар бар мегирад. Он метавонад *бомдод* ё *сапедадам* номида шавад ва ё метавонад ҳангоми тулуи офтобро ифода кунад. Аз ин рӯ, дар «Шоҳнома» ибораҳои «*рӯзе пагоҳ*», «*фардо пагоҳ*» ва монанди инҳо хеле зиёд истифода шудааст.

Дар фарҳанги англисзабонон низ «пагоҳ» бо вожаи *dawn* ифода ёфта, ин вожа аз оғози рӯз то вақти баромади офтобро дар бар мегирад. Мутарҷимони «Шоҳнома» низ вожаи «пагоҳ»-ро бо вожаи *dawn* тарҷума намудаанд. Мисоли инро дар тарҷумаи байтҳои «Шоҳнома» дар зер дида мебароем:

«Чунон буд, ки Меҳроб рӯзе пагоҳ
Хиромон биёмад аз он боргоҳ» [192, с. 260].

*It came to pass that at the **dawn** one day
Mihrab walked stately from the audience-chamber,* [202, с. 259].

Чу як ҳафта бугзашт, ҳаштум пагоҳ
Фиристода омад ба наздики шоҳ [193, с. 146].
*Mean while father grieved and sought a curte
So **eight days** afterward he sent **at dawn*** [203, с. 146].

Ба ҳаштум биёмад Сиёвуш пагоҳ
Або гурд Пирон ба наздики шоҳ [194, с. 19].
*The **eighth day** Siyawush with brave Piran
Approached the king **at dawn** for leave to go.* [203, с. 277].

Дигар рӯз Гарсеваз омад пагоҳ,
Биёвард бо ҳадя пайғоми шоҳ [194, с. 47].
Ба танҳо бирафтам зи хайма пагоҳ,
Ба лашкар ба ҳар ҷой кардам нигоҳ [195, с. 132].
Ба нахчир шуд шоҳ рӯзе пагоҳ,
Хирадманд Шопур бо ӯ ба роҳ [198, с. 353].
Чу аз хоб бедор гардӣ пагоҳ,
Ҳаме тохт бояд ба оини шоҳ» [199, с. 149].

Дар байти зер, агар шоир *пагоҳи рӯзеро* дар назар дошта бошад, ки дар ин ҷо пагоҳ, ки ба маънои барвақт, бомдод омадааст ва маълум аст, мутарҷим онро аз тарҷума баровардааст. Мутарҷим таваҷҷуҳи асосӣ ба вожаи *рӯзе* додааст, ки дар ин байт он дар шакли номуайяни ифода ёфтааст. Бинобар ин, ибораи *рӯзе пагоҳ-ро* «one day» тарҷума кардааст.

Чунон буд, ки Иблис *рӯзе пагоҳ*,
Биёмад ба сони яке некхоҳ [192, с. 67].
One day Iblis approached him as a friend

And led his wits astray. The youth gave ear [202, с. 136].

Ҳамчунин, вожаи **пагоҳ** ба маънои «рӯзи дигар, фардо» низ омадааст, ки дар ин ҳолат он бо вожаи **бомдод** дар шакли ибораи «бомдоди пагоҳ», яъне «бомдоди рӯзи дигар» якҷоя корбурд шудааст:

Бихуфт он шабу **бомдоди пагоҳ**

Биёмад сӯи дашти нахчиргоҳ [199, с. 162].

Азбаски вожаҳои **бомдод** ва **пагоҳ** бо ҳам муродифанд ва як лаҳзаи рӯзро ифода мекунанд, бинобар ин дар тарҷума танҳо «**at dawn**» омадааст, ки ҳар ду калимаро ифода мекунад:

*He passed **the night** and went **at dawn** to hunt.*

Troops fared o'er all the roads and trackless wastes [208, с. 67].

Дар байти зер **бомдоди пагоҳ**-ро бо таркиби *дамидани субҳ* «**morning dawned**» тарҷума кардаанд, ки ҳамоно ифодакунандаи вақти бомдод ва сапедадам аст:

Бибуд он шабу **бомдоди пагоҳ**

Сӯи беша рафтанд шоҳу сипоҳ [199, с. 177].

*He stayed that night and, when the **morning dawned***

Approached the forest with his men, whereat [208, с. 77].

Бибошед то **бомдоди пагоҳ**,

Намоям шуморо сӯи дод роҳ» [199, с. 338].

Дар байтҳои зер низ мутарҷимон лаҳзаи **бомдоди пагоҳ**-ро танҳо бо вожаи **dawn** «пагоҳ» ифода намудаанд.

Бибошед то **бомдоди пагоҳ**,

Намоям шуморо сӯи дод роҳ» [199, с. 338].

*When till **the dawn**, and I will show you how*

To right yourselves» They want away, returning [208, с.201].

Чунон буд, ки як рӯз Маздак **пагоҳ**

Зи хона биёмад ба наздики шоҳ [199, с. 342].

*It happened that Mazdak **at dawn** one day*

Want from his house and come before the Shah [208, с. 205].

Вале дар ин ҷо баҳси дигаре низ бархостан эҳтимол аст, ки чаро шоир «бомдоди фардо» гоҳе ҳам истифода накардааст. Яъне, агар «пагоҳ» ба маънои «фардо» мебуд, шоир эҳтимолӣ истифодаи ибораи «бомдоди фардо» ё «бомдоди имрӯз»-ро дошт. Аз ин бармеояд, ки маънои *пагоҳ* фарохтар аз *бомдод* аст. Агар бомдод як гоҳи дамидани субҳро фаҳмонад, пагоҳ маънои аз бомдод то фарорасии офтобро мефаҳмонад.

Бад-ӯ гуфт Баҳром, к-«**акнун пагоҳ**

Чу омад Мақотура динорхоҳ [201, с. 112].

Саҳаргоҳ/саҳаргаҳ. Дар «Шоҳнома» вожаи *субҳ* танҳо ду маротиба ба назар расид, ки он низ дар поварақи китоб дарҷ гардидааст. Эҳтимол меравад, ки ин мисраъҳо низ моли «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ нестанд:

Фарозандаи тоқи фирӯзафом,

Барорандаи *субҳ* з-айвони шом [193, с. 30]. (дар поварақ)

Ба ёди ту нӯшам ҳама рӯз чом,

Ба меҳри ту кӯшам ҳама *субҳу* шом [193, с. 266]. (дар поварақ)

Дар «Шоҳнома» дар тавофут аз калимаи *субҳ* вожаи *саҳар* бештар (ҳамагӣ 10 маротиба) истифода шудааст. Он ҳам бошад бештар вақт дар шакли вожаи мураккаби «*саҳаргаҳ/саҳаргоҳ*» бо иловаи вожаи «*гоҳ/гаҳ*» корбурд шудааст. Чунончи:

Саҳаргаҳ бад-он дашти Турон шавем,

Зи нахчиру аз тохтан нағнавем [193, с. 186].

Саҳаргаҳ чу аз хоб бархостанд,

Бар он орзу рафтан оростанд [193, с. 187].

Се дигар **саҳаргаҳ** биёвард май,

Наёмад варо ёди Ковуси кай [193, с. 255].

Ду рухсори зебош мисли қамар,

Ду чашмаш ситора ба вақти **саҳар**. [194, с. 17].
 «**Саҳаргаҳ** саворе биёмад чу гард,
 Суханҳои Пирон ҳама ёд кард» [196, с. 243].
 «Кунун мо зи дил тарс берун кунем,
Саҳаргаҳ бар эшон шабехун кунем» [196, с. 360].
Саҳаргаҳ маро чашм биғнуд дӯш,
 Зи Яздон биёмад хучаста суруш [196, с. 463].
 Ниғаҳ кун **саҳаргоҳ**, то бишнавай
 Зи булбул сухан гуфтани паҳлавӣ [197, с. 320].
Саҳаргаҳ хурӯш омад аз карраной,
 Ҳам аз кӯси рӯину ҳиндидарой [198, с. 26].
 Гузашта зи шаб нимае бештар,
 Валекин набуд низ гоҳи **саҳар** [198, с. 132].

Гоҳи «**саҳаргоҳ/саҳаргоҳ**», ки дар «Шоҳнома» низ на он қадар зиёд омадааст, дар тарҷумаҳо он асосан бо вожаи **dawn** ифода ёфтааст. Вале дар баъзе ҳолат мутарҷимон онро ба маънои рӯзи дигар бо вожаи **next day** низ тарҷума кардаанд. Чунончи:

*Then Rustam answered: «Be it as thou wilt,
 And prosper thou. Seek we Turan at dawn
 To hunt and harry in the deserts there»
 They all agreed and, when they rouse next day,
 Made ready eagerly, and setting forth* [203, с. 108].

Саҳаргаҳ бад-он дашти Турон шавем,
 Зи нахчиру аз тоҳтан нағнавем.»
 Бибуданд яксар бар ин як сухун,
 Касе рои дигар наяфканд бун.
Саҳаргаҳ чу аз хоб бархостанд,
 Бар он орзу рафтан оростанд [193, с. 186-188].

And others not akin. 'Twas his desire

*To reinforce Īrún, but with the **dawn***
A cavalier came swift as dust with tidings
About him, and the wounded straggled in [205, с. 151].

Саҳарграҳ саворе биёмад чу гард,
Суҳанҳои Пирон ҳама ёд кард [196, с. 243].

Дар тарҷумаи зер мутарҷим «сари моҳ»-ро ба маънои «**one day at dawn**» (яъне оғози рӯз, субҳидам, бомдод) тарҷума кардааст, ки он бо матни асл мувофиқат намекунад.

«**Сари моҳи** нав ҳурмуз аз меҳрмоҳ
Бад-он тахти фархунда бугзид роҳ.
Бисозид Сому бурун шуд ба дар,
Яке манзиле Зол шуд бо падар.
Чунин гуфт мар Золро, к-«Эй писар,
Нигар, то набошӣ ҷуз аз додгар» [192, с. 358].
*Sam, when the month was o'er, **one day at dawn***
Returned to his own throne. He said to Zal:
" My son! be just and loyal to the Shahs,
Preferring wisdom over wealth, refraining [202, с. 326].

Бонги хурӯс. Дар «Шоҳнома» ибораҳои «**бонги хурӯс**» ва «**хурӯши хурӯс**» хеле зиёд истифода шудааст, ки лаҳзаҳои фарорасии гоҳи *бомдод* ё *сапедадамро* ифода мекунанд:

Забон кард гӯё ба нафрини Тус
Шаби тира то гоҳи **бонги хурӯс** [194, с. 426].
Сипедадамон гоҳи **бонги хурӯс**
Бубастанд бар кӯҳаи пил кӯс [195, с. 433].
Ба шабгир ҳангоми **бонги хурӯс**
Зи даргоҳ бархост овои кӯс [192, с. 403].
Чунин гуфт мӯбад, ки як рӯз Тус,
Бад-он гаҳ, ки хезад **хурӯши хурӯс** [193, с. 343].
Ба шабгир **гоҳи** хурӯши **хурӯс**

Зи ҳар сӯ ҳама хост овози кӯс [196, с. 14].

Чу пинҳон шуд он чодари обнӯс,

Ба гӯш омад аз дур **бонги хурӯс** [200, с. 411].

Шаби тира, ҳангоми **бонги хурӯс**

Аз он дашт бархост овои кӯс [201, с. 373].

Дар фарҳанги англисҳо низ ҳангоми «бонги хурӯс»-ро ҳамчун гоҳи бомдод ва сапедадам мешуморанд. Барои ифодаи ин ҳангом дар забони англисӣ вожаву таркибҳои «*cockcrow; the time at which cocks first crow; the early morning; the first light of day*» истифода мегардад.

Дар тарҷумаи «Шоҳнома» низ ҳамин фарҳанг ва ифодаҳои забонии он ба назар гирифта шуда, мутарҷимон вожаи **cockcrow**-ро бештар истифода кардаанд. Чунончи:

«Чу нома бари Соми Найрам расид,

Яке боди сард аз ҷигар баркашид.

Ба шабгир ҳангоми **бонги хурӯс**

Зи даргоҳ бархост овои кӯс» [192, с. 403].

Whenas the letter came Sam sighed. At cockcrow

The sound of tymbals rose within the court, [202, с. 340].

Чунин гуфт мӯбад, ки як рӯз Тус,

Бад-он гаҳ, ки хезад **хурӯши хурӯс** [193, с. 343].

Thus said an archimage: One morning Tus

In merry pin left the Shah's gate at cockcrow [203, с. 193].

Забон кард гӯё ба нафрини Тус

Шаби тира то гоҳи **бонги хурӯс** [193, с. 426].

That night he uttered malisons on Tus

Till cock-crow. Summoning a prudent scribe, [203, с. 84].

Ба шабгир гоҳи **хурӯши хурӯс**

Зи ҳар сӯ ҳама хост овози кӯс [196, с. 14].

On morn at cock-crow rose the tymbals' din

On all sides, and the chiefs of provinces [205, с. 14].

Соягустард, соя афкандани офтоб. Вожаи «соягустард» дар фарҳангҳои муосир зикр нашудааст. Дар «Шоҳнома» шоир вожаи *сояустардро* дар таркиби ибораҳои «соягустарди хур» ва «соягустарди шед» ба маънои саҳар, замони то шафақи офтоб падидор шудан, истифода намудааст. Таркиби «соя афкандани офтоб» низ ҳамин маъноро дорад.

Зи шабгир то соягустарда хур,

Ҳама ин бар он, он бар ин кард зӯр [193, с. 308].

Зи шабгир то соягустарди шед

Ду хунӣ бар он сон ба биму умед [196, с. 73].

Дар байтҳои зер мисраи «зи шабгир то соя афканд хур» як вақти муайян, яъне аз оғози рӯз то баромади офтобро ифода мекунад. Дар ин ҷо «шабгир» ба маънои бомдод ё сапепадам омадааст.

Дар тарҷумаҳо «соягустард» ва «соя афкандани офтоб» бо таркиби «*from dawn till shadows lengthened*» тарҷума шудааст, ки маънои байт дар ин маврид коста нашуда, баръакс тарзи ифодаи бадеии он ҳифз шудааст:

From dawn till shadows lengthened. In the end

The victory was Barman's, who as he rode

Hurled at Kubad a dart which struck his hip

And pierced his belt. That ancient lion-heart

Fell headlong and so passed. Then with cheeks flushed

[202, с. 348].

Зи шабгир то соя афканд хур,

Ҳама ин бар он, он бар ин кард зӯр.

Ба фарҷом пирӯз шуд Бормон,

Ба майдони ҷанг андаромад дамон [192, с. 419].

Ҳамин тавр, «Шоҳнома»-и безаволи Фирдавсӣ на танҳо инъикоскунандаи таърихи тамаддун, балки оинаи ҳаёту рӯзгори мардуми тоҷику форс низ мебошад, ки дар он шоир зиндагии рӯзмарраи гузаштагонро хеле моҳирона ва шоирона ба риштаи назм кашидааст. Аз ҷумла, гоҳҳои шабонрӯзӣ, ки ифодакунандаи як лаҳзаи ҳаёти мардуманд, дар «Шоҳнома» хеле барҷаста тасвир ёфтаанд. Бар мабной асар маълум мегардад, ки гузаштагони мардуми тоҷик, ҳанӯз 10 аср пеш ва муқаддамтар аз он барои мӯйян намудани лаҳзаҳои шабонарӯзӣ гоҳҳои ҷудогонаро истифода мебардаанд. Ин гоҳҳо бо вожаву ибораҳои махсус ифода ёфтааст, ки дар «Шоҳнома» онҳо баръало нишон дода шудаанд.

3.3. Инъикоси лаҳзаи вақти аз баромади офтоб то ғуруби он

Дар ин ҷо мо дар асоси тасвири забонии тоҷикон гоҳи дувуми рӯз (аз баромади офтоб то ғуруби он)-ро дар «Шоҳнома» мавриди таҳлил қарор медиҳем.

Баромадани офтоб, дамидани офтоб, падид омадани офтоб. *Баромадан*, ва *дамидани* офтоб, ки дар забони имрӯзаи тоҷикӣ ифода меёбад, ҳанӯз даҳ аср пеш дар замони Фирдавсӣ низ истифода мешуд ва ҳамон тасвир имрӯз низ дар тасвири забонии мардуми тоҷик дигар нашудааст. Ҳангом ё гоҳе, ки ҳанӯз офтоб тулуъ накардааст, вале аз дур шуоҳи он аллакай намудор ҳастанд, дар забони тоҷикӣ бо ибораи «**баромади офтоб**», яъне қариби вақти тулуи офтоб ифода меёбад [61, с. 144].

Чунончи:

Чу *хуршеди* тобон *баромад* зи кӯх,

Бирафтанд гурдон ҳама ҳамгурӯх [192, с. 282].

Ҳама бош дар пеши пардасарой,

Чу *хуршеди* тобон *барояд* зи ҷой [193, с. 303].

Чу *хуршеди* тобон *баромад* зи кӯх,

Сароянда омад зи гуфтан сутӯҳ [194, с. 323].

Чу **хуршед** аз он чодари лочвард

Баромад, бипӯшид дебои зард [197, с. 225].

Ҳама шаб ҳаме ронд худ бо гурӯҳ,

Чу **хуршеди** тобон **баромад** зи кӯҳ [197, с. 400].

Бад-он гуна то **хур баромад** зи кӯҳ,

Наёмад забонаш зи хоҳиш сутӯҳ [197, с. 413].

Бад-ин гуна то **шед** аз пушти зоғ

Баромад, ҷаҳон шуд чу равшанчароғ [199, с. 110].

Бар ин гуфта як шаб бипаймуд хоб,

Чунин то **баромад** зи кӯҳ **офтоб** [200, с. 64].

Бихуфту чу **хуршед** аз ховарон

Баромад ба сони рухи дилбарон [192, с. 384].

Ҳама бош дар пеши пардасарой,

Чу **хуршеди** тобон **барояд** зи ҷой [193, с. 303].

Дар «Шоҳнома» шоир гоҳи *баромадани офтобро* бо таркибҳои «аз кӯҳ баромадани офтоб», «аз ҷой баромадани офтоб» низ тасвир намудааст. Мутарҷимон вобаста ба тасвири шоир ҳамин лаҳзаи рӯзро чунин тарҷума намудаанд. Чунончи:

*The warriors, when **bright Sol** rose o'er the hills,*

Went to the levee of the paladin [202, с. 273].

Чу **хуршеди** тобон **баромад** зи кӯҳ,

Бирафтанд гурдон ҳама ҳамгурӯҳ [192, с. 282].

Дар ин ҷо мутарҷим маҳз вақти «баромади офтоб» не, балки ба таври умум онро тарҷума кардааст, ки ба мақсади шоир мувофиқат намекунад.

Дар байти зер низ таркиби «**хуршеди** тобон **баромад** зи кӯҳ» дар шакли «***bright Sol rose above the hills***» тарҷума шудааст:

«Чу **хуршеди** тобон **баромад** зи кӯҳ,

Сароянда омад зи гуфтан сутӯҳ» [194, с. 323].

*When bright Sol rose above the hills, and when
The minstrels tired of song, the kettledrums* [204, с. 31].

Бояд зикр кард, ки вожаи **Sol** дар забони англисӣ реша аз забони олмони қадим гирифта, маънои «офтоб»-ро дорад. Дар забони скандинавиягии қадим низ ҳамин маъноро доштааст. *Офтоб* бо ин ном дар мифологияи олмони қадим хусусияти ташхисӣ (саънати ташхис) дорад. Аз ин рӯ, мутарҷимон низ барои вожаи *хуршед* маҳз калимаи **Sol** ва дар робита ба ҳамин ибораи *хуршеди тобон* ҳамчун «**bright Sol**» тарҷума шудааст. Чунончи дар дигар тарҷумаҳо низ ҳамин тавр тарҷума шудааст:

*When bright Sol showed its back, Giv, heart-oppressed
About his brother, spake thus to Bizhan* [204, с. 101].

Чу хуршеди тобанда бинмуд пушт,
Ба дил гашт Гев аз бародар дурушт.
Ба Бежан чунин гуфт, к-«Эй дилкушой,
Бародар ҳаме н-оядам боз ҷой [194, с. 461].

*When bright Sol topped the mountains, and the head
And crown of white day showed, the scattered troops* [204, с. 104].

Чу барзад сар аз кӯҳ тобанда шед,
Баромад сару тоҷи рӯзи сапед [194, с. 468].

*When bright Sol showed, and when from night's bent bow
Dawn brake, Tiis with the great men of the host* [204, с. 115].

Чу хуршеди тобанда омад паид,
Сапеда зи хамми камон бардамид [195, с. 14].

Дар забони тоҷикӣ дар баробари ибораи «**баромадани офтоб**» [62, с. 95] ибораи **дамидани офтоб** низ ба маънои як гоҳ ё лаҳзаи муайяни вақт хеле маъмул аст. Дар «Фарҳанги тафсири забони тоҷикӣ» он ба таври зер

шарҳ дода шудааст: «дамидан – 2. баромадан, тулуъ кардан, намоён шудан, пайдо шудан; **дамидани офтоб** баромадани офтоб, тулуи офтоб.

«Мудом, то ки **дамад офтоб** баъд аз субҳ,
Ҳамеша, то ки битобад чароғ пеш аз шом. *Абутолиби
Калим*» [62, с. 320].

Дар «Шоҳнома» низ аз ҷониби Абулқосим Фирдавсӣ ибораи «**дамидани офтоб** бо тарзҳои гуногуни ифода мавриди истифода қарор гирифтааст, ки ишора ба як лаҳзаи вақт мекунад:

«Дигар рӯз чун **бардамид офтоб**,
Ки мардони кин андаромад шитоб» [192, с. 413].
«Ба шабгир чун **бардамид офтоб**,
Сари ҷангҷӯён баромад зи хоб» [193, с. 306].
«Ба шабгир чун **бардамид офтоб**,
Сари номдорон баромад зи хоб» [197, с. 53].
Дигар рӯз чун **бардамид офтоб**
Чу зарринсипар менамуд андар об [197, с. 93].
Дигар рӯз чун **бардамид офтоб**.
Биполуд кӯху биёлуд хоб [199, с. 72].
Зи дарёи ҷӯшон чу **хур бардамид**,
Шуд он чодари қиргун нопадид [199, с. 120].

Вожаи дигаре, ки дар забони англисӣ лаҳзаи баромади офтобро ифода мекунад, ин вожаи **sunrise** «тулуи офтоб» мебошад. Вожаи мазкур муродифҳои зиёде дар забони англисӣ дорад, чунончи: *dawn, daybreak, sunup, daylight, sun morning, morn, dayspring, aurora, dawning, sunward*. Мутарҷимони «Шоҳнома» вожаҳои мазкурро дар тарҷумаи «дамидан/бардамидани офтоб» истифода карда бошанд ҳам, аммо вожаи **sunrise** дар тарҷумаи байтҳо бештар ба назар мерасад.

*At sunrise, when they woke, Suhrab arrayed,
Himself in mail and mirthful though resolved* [203, с. 169].
Ба шабгир чун **бардамид офтоб**,

Сари ҷангҷӯён баромад зи хоб [193, с. 306].

*But with **the sunrise rose** the din of tymbals;
The speedy dromedaries spread their wings* [202, с. 289].

Ба шодӣ сар омад шаби дерёз,
Чу хуршеди рахшанда бикшод роз [192, с. 311].

*As soon as day dawned, and **the sun arose**,
The nobles woke, and Cæsar called together
A vast assembly of the great and brave,
Who sat rejoiced. The fairy-faced princess* [205, с. 289].

Ба шабгир чун бардамид офтоб,
Сари номдорон баромад зи хоб.
Яке анҷуман кард Қайсар бузург,
Ҳар он кас, ки буд аз бузургу сутург [197, с. 53].

Дар тарҷумаи байти зер мутарҷим ибораи «**the sun was up**»-ро овардааст, ки он метавонад ҳамон маънои *бардамидани офтобш* ё *боло баромадани офтоб*-ро ифода намояд. Дар ин ҳолат низ он лаҳзаи муайяни вақтро ифода мекунад, ки ба вақти баромади офтоб мувофиқат мекунад.

*One day what time **the sun was up**, and streams
Reflected in their depths its golden shield,
The brazen trumpets sounded from Khazar,
And dust rose sunward. Noble Cæsar bade* [205, с. 354].

Дигар рӯз чун бардамид офтоб
Чу зарринсипар менамуд андар об.
Зи сӯи Хазар нои рӯин бихост,
Ҳаме гард бар шуд ба хуршед рост [197, с. 93].

Бояд қайд кард, ки дар «Шоҳнома» ибораи «тулуи офтоб», ки дар забони тоҷикии муосир хеле роиҷ аст, боре ҳам истифода нашудааст.

Ибораи «падид омадани офтоб» низ ифодакунандаи вақти муайяни баромади офтоб буда, дар «Шоҳнома» зиёд истифода шудааст. Дар тарҷума таркиби мазкур бо тарзҳои гуногун ифода ёфтааст. Чунончи, дар мисраи аввали байти зер «падид омадани хуршеди рахшанда», ки низ ифодакунандаи вақти баромади офтоб аст, танҳо бо таркиби «*at sunrise*» тарҷума шудааст. Аммо он дар забони англисӣ пурра маънои мисраи мазкурро дода метавонад:

Чу хуршеди рахшанда омад падид,

Замин шуд ба сони гули шанбалид [194, с. 196].

At sunrise, when the earth resembled flowers,

Of fenugreek, the gallant Giv approached [203, с. 365].

Дар байти зер мисраи аввал ба ҳамон маънои мисраи байти боло аст, танҳо калимаи *рахшанда* бо *тобанда* ифода шудааст, ки мазмунан муродифи якдигаранд. Мутарҷимон дар ин ҳолат мисраи мазкурро бо таркиби «when **bright Sol showed**» тарҷума кардаанд, ки дар ин ҷо «**bright Sol**» маънои хуршеди тобонро медиҳад:

Чу хуршеди тобанда омад падид,

Сапеда зи ҳамми камон бардамид [195, с. 14].

When bright Sol showed, and when from night's bent bow

Dawn brake, Tiis with the great men of the host [204, с. 115].

Дар байти дигар бошад, шоир тавассути тасвири бадеӣ падид омадани офтобро бо ташбеҳи «дирафши **хур омад** зи боло **падид**» ифода намудааст. Мутарҷим ҳамин тасвири шоирро «*And Sol's flag showed aloft*» айнан овардааст, ки чунин тарҷума барои англисзабонон низ пурра фаҳмо мебошад:

Чу шуд рӯзу шаб доман андаркашид,

Дирафши **хур омад** зи боло **падид** [198, с. 450].

When it was day, when night withdrew its skirt,

And Sol's flag showed aloft, Shapur commanded [207, с. 348].

Дар баробари зикри ибораҳои маъмули *баромадани офтоб*, *дамидани офтоб*, *падид омадани офтоб* барои муайян намудани вақти баромади офтоб, ки дар байни мардум низ маъмуланд, инчунин шоир дар «Шоҳнома» аз ибораҳои дорои маъноӣ маҷозӣ ҳам истифода кардааст. Ин нави ибораҳо ба таври маҷозӣ омада бошанд ҳам, аммо ишора ба як вақти муайян, яъне *баромади офтоб* мекунад. Чунин нави тавсифи баромади офтобро дар зер бо тарҷумаҳояшон дида мебароем:

- *сар барзадани офтоб*:

Чу хуршед барзад сар аз теғи кӯх,

Биёмад сабук марди афсунпижӯх [192, с. 142].

Now when the sun shone o'er the mountain-tops,

Sarv, anxious to know all, approached in haste [202, с. 185].

Чу хуршед барзад сар аз бурзи кӯх,

Миёно бубастанд туронгурӯх [193, с. 244].

Whenas the sun rose o'er the mountain-heights

The soldiers of Turan girt up their loins [203, с. 158].

- *забона задани офтоб*

Забона задани офтоб маъноӣ падидаи шудани аввалин нурҳои офтоб мебошад, яъне ин лаҳзаи дигари рӯз пас аз бомдод мебошад, ки офтоб тулуъ мекунад. Мутарҷимон ҳамин тасвири шоирро бо таркибҳои «*rays proceeded*», «*the sunshine struck*» ва монанди ин тарҷума кардаанд, ки маъноӣ «*нурҳои офтоб*»-ро ифода мекунад.

Дигар рӯз чун тоҷ бинмуд меҳр,

Забона баромад зи ҳамми сипеҳр [199, с. 213].

The next day when the sun displayed its crown,

And rays proceeded from the vaulted sky [208, с. 101].

Чу барзад забона зи кӯх офтоб,

Сари номдорон баромад зи хоб.

Now when the sunshine struck the mountain-tops

And when the chiefs awoke, Zal, ready-girt [202, с. 312].

- *роз кушодани офтоб:*

Роз кушодани офтоб ҳам маънои «тулуъ кардани офтоб»-ро дорад. Мутарҷимон дар ин байт на тасвири бадеии шоир, яъне на маънои маҷозӣ, балки «*роз кушодани офтоб*»-ро ба маънои аслий **the sunrise rose** «тулуи офтоб» тарҷума кардаанд.

Ба шодӣ сар омад шаби дерёз,

Чу хуршеди рахшанда бикшод роз [192, с. 311].

The livelong night was spent in revelry,

But with the sunrise rose the din of tymbals [202, с. 289].

- *тоҷ бинмудани офтоб:*

Тоҷ бар сар намудан ё *тоҷ бинмудани офтоб* ҳам ба маънои шуълаафкании офтоб – тулуъ кардани хуршед аст. Мутарҷимон чунин навиъи тасвир ва ташбеҳҳои шоирро гоҳе бо маънои аслий ва гоҳе бо ҳамон маънои маҷозие, ки шоир васф кардааст, тарҷума намудаанд. Чунончи, дар тарҷумаи зер таркиби «хуршед бинмуд тоҷ» бо ҳамон маънои маҷозии «*the sun displayed its crown*» ифода ёфтааст:

Пурандеша буд он шаби дербоз,

Чу хуршед бинмуд тоҷ аз фароз [193, с. 47].

He mused all night, and when the sun displayed

Its crown on high begirt himself and journeyed [203, с. 35].

- *теғ бинмудан, ханҷар баркашидани офтоб:*

Ибораҳои *теғ бинмудан, ханҷар баркашидан, сипар баргирифтани офтоб* ва монанди онҳоро шоир дар «Шоҳнома» зиёд истифода кардааст, ки ҳамчунин маънои *тулуъ кардани офтоб*-ро мефаҳмонанд. Мутарҷимон чунин нави таркибу ибораҳоро низ гоҳ бо маънои аслий ва гоҳ бо маънои маҷозиашон тарҷума кардаанд. Чунончи, дар байти аввали зер ибораи «*теғ бинмудани хуршед*», ки маънои маҷозии «*тулуъ кардани офтоб*»-ро дорад, бо маънои аслий **the sun displayed its rays** «нурҳои офтоб» тарҷума шудааст:

Бад-он гаҳ ки хуршед бинмуд теғ,

Ба хоб андаромад сари тира меғ [194, с. 122].

When gloomy murk was sleeping, and the sun

Displayed its rays, the captain of the host [203, с. 326].

Ба шабгир чун **шед ханҷар** кашид,

Шаби тира аз бим шуд нопадид, [198, с. 183].

Дар байти зер бошад, «**теғ бинмудани хуршед**» ба маънои маҷозиаи **the sun drew forth its sword** «офтоб шамшери худро баровард» тарҷума шудааст.

Чу хуршед **теғ** аз миён баркашид,

Шаби тира з-ӯ доман андаркашид [197, с. 202].

When from its waist the sun drew forth its sword

And darksome night drew back its skirts therefrom [202, с. 289].

- **сипар баргирифтани офтоб**:

Дар байти зер ҳам мутарҷим дар асоси ҳамон тасвири шоир баромадани офтобро бо ибораи маҷозии **the sun took up its golden shield** «сипар баргирифтани офтоб» тарҷума кардааст. Аммо дар ин ҷо тарҷумон ба ғалат роҳ дода, на хуршедро, балки сипарро зарин «**golden shield**» тарҷума кардааст.

«Чу хуршеди зарин сипар баргирифт,

Шаб он шаъри пирӯза бар сар гирифт» [196, с. 296].

Whenas the sun took up its golden shield,

And night assumed its hair of turquoise hue. [205, с. 184].

- **рӯй бинмудани офтоб**:

Дар байти зер «**рӯй бинмудани офтоб**»-ро мутарҷим ба маънои «сапедадам» тарҷума кардааст.

Бихуфт он замон Рустами ҷангҷӯй,

Чу хуршеди тобанда бинмуд рӯй [193, с. 90].

And he is ever noisy. «Rustam slept

Till dawn, then took Ulad, bound him in anguish [203, с. 56].

- *бар сипеҳр шудани офтоб:*

Тасвири «*бар сипеҳр шудани офтоб*»-и шоирро мутарчим «*the sun shone bright* «дурахшидани офтоб» тарҷума кардааст, ки маънои байтро пурра инъикос карда метавонад.

«Чу рахшанда хуршед шуд бар сипеҳр,

Биёрост рӯи заминро ба меҳр» [193, с. 220].

He passed the night. In converse with his bride? And when the sun

Shone bright, and decked the earth with lovesomeness.

[203, с. 125].

- *парда бардоштани офтоб:*

Ин тасвири шоир низ маҷозан ифода ёфта, маънои «баромади офтобро дорад». Мутарчимон барои канда нашудани ҳамин тасвири бадеии шоир онро ҳамон тавр таҳтуллафз «*when the veil was lifted from the sun*» (вақте ки парда аз офтоб бардошта шуд) тарҷума кардаанд:

«Чу бардошт парда зи пеш офтоб,

Сапеда баромад, биполуд хоб» [192, с. 167].

Now when the veil was lifted from the sun,

As morning dawned and slumber passed away [202, с. 199].

- *бар тахт нишастани офтоб*

Дар ин байт низ баромади офтобро шоир маҷозан «бар тахт нишастан» тасвир кардааст, ки мутарчимон онро айнан «*when the sun sat on the golden throne*» тарҷума кардаанд:

Чу хуршед бар тахти заррин нишаст,

Шаби тира рухро ба нохун бихаст [197, с. 99].

Now when the sun sat on the golden throne,

And dark night tore its visage with its nails [205, с. 358].

- *пар густардани офтоб*

Пар густардани офтоб низ ишора ба баромади офтоб аст, ки шоир дар байтҳои зиёди «Шоҳнома» чунин тасвиirro истифода кардааст.

Мутарҷимон онро бо суханони одии *the bright sun shone* «дурахшидани офтоб» ифода кардаанд.

Чу хуршеди рахшон бигустард пар,

Сияҳзоғи паррон фуру бурд сар [193, с. 305].

The bright sun shone, the raven flew low,

Great Rustam donned his tiger-skin cuirass. [203, с. 168].

Муаллифи «Шоҳнома» вақти баромади офтобро бо вожаи «**соягустард**» низ ифода кардааст. Вожаи мазкур дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» дар шакли *соягустар* зикр шуда, ба маънои: «1. сояандоз, сояафкан. 2. маҷ. одами меҳрубон, ҳимоягар ва паноҳгоҳи мардуми бечора.» [62, с. 265] тафсир шудааст. Офтоб асосан сояафкан аст. Аз ин рӯ, дар «Шоҳнома» вақти соягустард гуфта, аввали баромади офтобро дар назар дорад:

«Зи шабгир то **соягустарди** шед

Ду хунӣ бар он сон ба биму умед» [196, с. 73].

Thus from the morning till the shadows lengthened

These champions, on the pois of hope and fear [205, с. 49].

Чошт, чоштгоҳ, наҳор. Дар «Шоҳнома» вожаи «**чошт**»-ро шоир ба маънои хӯроки пагоҳӣ, ноништа истифода кардааст. Аммо он метавонад вақти хӯрдани хӯроки пагоҳиро низ ифода намояд. Ҳамчунин, вожаи «**чоштгоҳ**», ки бешак ифодакунандаи вақти муайяни рӯз мебошад, низ истифода шудааст. Аммо зарур ба таъкид аст, ки вожаҳои **чошт** ва **чоштгоҳ** дар «Шоҳнома» хеле кам корбурд шудаанд.

«Ту гар **чоштро** даст ёзӣ ба чом,

В-агарна хӯранд, эй писар, бар ту шом» [192, с. 161].

Дар матни тарҷума вожаи **чошт** тарҷума нашуда, танҳо *шом*, ки он низ дар байти мазкур **breaking fast** маънои *ифтор кардан*-ро ифода мекунад, тарҷума шудааст:

Secure the cup while thou art breaking fast,

For if not they will sup on thee, my son! [202, с. 197].

Байтҳои зер дар матни баргардоншудаи «Шоҳнома» бо хатти кирилласос дар поварақ оварда шуда, бар он таъкид мешавад, ки ин байтҳо аз нусхаи дар осорхонаи Бритониё мавҷудбуда гирифта шудаанд. Дар матни тарҷума, ки низ дар Бритониё дар ибтидои асри XX тарҷума шудааст, ин байтҳо умуман нестанд.

Ба рӯзи сеюм не, ба шаб **чоштгоҳ**,

Шуда панҷу даҳ рӯз аз он шаҳру моҳ [201, с. 409].

Ба рӯзи сеюм шанбадӣ **чоштгоҳ**

Шуда панҷ раҳ, панҷ рӯз он зи моҳ [201, с. 410].

Дар забони тоҷикӣ гоҳи «*чошт*»-ро бо ибораҳои таркибҳои *баланд шудани офтоб*, *боло рафтани офтоб*, *сар баланд кардани офтоб* низ мегӯянд [61, с. 226]. Айнан ҳамин ибораю таркибҳо барои нишон додани вақти муайян, ки тахминан ба соатҳои 9-11 мувофиқат мекунад, дар «Шоҳнома» хеле зиёд истифода шудааст. Дар тарҷума низ баъзан тасвирҳои маҷозии шоир нигоҳ дошта шуда, баъзан бо вожаҳои асли тарҷума шудаанд. Чунончи, дар тарҷумаи байти зер мисраи «*Чу хуршед аз парда боло гирифт*» чун «*The sun unveiled itself, and held the world*» ба маънои «*Чун офтоб чодари худро кушод, ҷаҳонро фаро гирифт*» омадааст. Дар ин ҷо мақсади шоир нишон додани вақти муайяни рӯз, яне ҳангоми *чошт* ё наздик ба нимрӯз мебошад. Аз рӯи тафсири мутарҷимон, ҳангоми пагоҳ ё вақти баромади офтоб дар назар дошта мешавад:

- *боло гирифтани офтоб*:

«Зи бас дору гиру зи бас мавҷи хун,

Ту гуфтӣ, **шафақ** з-осмон шуд нагун» [192, с. 391].

What with the mellay and the waves of blood

One would have said: "A sunset sky hath fallen." [202, с. 332].

«Чу хуршед аз парда **боло гирифт**,

Ҷаҳон аз саро то сурайё гирифт» [192, с. 391].

The sun unveiled itself, and held the world

From earth to Pleiades, of all the garrison [202, с. 332].

- *баланд шудани офтоб:*

Дар байтҳои зер *баланд шудани офтоб* ба ҳамон маънои *чошт* ё ба нисфирӯзӣ наздик шудани рӯзро ифода мекунад. Мутарҷимон онро ба маънои *то нисфирӯзӣ* «*till noonday*» тарҷума кардаанд:

Шаби тира то *шуд баланд офтоб*,

Ҳаме гашт бо Нӯзар Афросиёб [192, с. 432].

That wore the crown. They fought all night till noonday,

And earth was dark with warriors' dust. At length [202, с. 387].

Накард ҳеч Рустам ба рафтан шитоб,

Бад-он то *баромад баланд офтоб* [193, с. 96].

So Rustam paused till noon, then, having bound

Ulad fast with the lasso, mounted Rakhsh [203, с. 59].

Дар байти зер бошад, *баланд шудани офтоб* ҳамчун «*broad day*» ба маънои «*рӯзи васеъ/фарох*» тарҷума шудааст, ки он ҳам наметавонад мақсади шоирро пурра ифода намояд:

Чу гуфтори Гарсеваз Афросиёб

Шуниду *баромад баланд офтоб* [194, с. 95].

Now when the king had heard what Garsiwaz

Had spoken, and it being then broad day [203, с. 314].

Нимрӯзӣ, нисфирӯзӣ, гармгоҳ, пешин. Дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ин лаҳзаи рӯз ҳам бо калимаю ибораҳо ва таркибҳои «нимрӯз», «ними рӯз», «нимарӯз», «нимаи рӯз», «рӯз ним шудан», «баланд баромадани офтоб» ва монанди инҳо истифода шудааст.

Аз ҷониби мутарҷимон ҳам ин лаҳзаи рӯз бо вожаҳои «*noon*», «*half the day*», «*afternoon*», «*lunch*», «*midday*» ва ғайра тарҷума шудааст, ки хоси забони англисӣ буда, дар фарҳанги онҳо бо ин вожаҳои ифода ёфтани ин гоҳи рӯз фаҳмо мебошад. Чунончи:

нимрӯз:

Ду ҷангӣ бар ин гуна то **нимрӯз**,
Ки гашт аз бараш хури гетифурӯз, [192, с. 214].
And clove it by the neck, and thus they fought
*Till **noon** like pards and puddled earth with blood* [202, с. 227].

Битозед шабгир то **нимрӯз**,
Набарда саворони гетифурӯз [195, с. 109].
Half of our warlike, glorious cavaliers
*Shall fall upon the foe from dawn till **noon*** [204, с. 162].

Зи боло чу хуршеди гетифурӯз
Бигаштӣ, сипаҳбад гаҳи **нимрӯз** [196, с. 108].
*The fairest words. A **sennight** thus elapsed,*
While minstrels, wine, and harp were in request [204, с. 162].

Яке боду абре дар он **нимрӯз**
Баромад, рухи ҳури гетифурӯз [196, с. 291].
*With **noon** came storm and cloud.*
The world-illuming sun
Was veiled, earth darkened and the eyes of men
Were troubled. As the sun began to sink. [205, с. 181].

ними рӯз:

Чу бугзашт **нимо** зи гардонсипеҳр,
Дурахшанда хуршед бинмуд чеҳр, [193, с. 412].
*Now when **the sky had half** revolved, and when*
***The shining sun displayed** its face once more* [203, с. 237].
Шикам гурсуна, рӯз **нимо** гузашт,
Зи пайкор гуфтор бисёр гашт [197, с. 394].
Isfandiyor replied: «More talk is useless,

*May belly craveth, **half the day** is over* [206, с. 210].

Бад- он гаҳ, ки бугзашт **нимо зи рӯз**,

Фалакро бипаймуд гетифурӯз [198, с. 300].

*When **half the day** had passed, and while the orb-*

The lustre of the world – still paced the sky [207, с. 210].

Чу бугзашт **нимо зи рӯзи** дароз,

Сипаҳбад зи нахчиргаҳ гашт боз [198, с. 339].

Went forth to hunt and shoot the onager,

*Returned **at noon** and visited the daughter* [207, с. 259].

Чу бугзашт **нимо зи рӯзи** дароз,

Ба нон омад он подшоҳро ниёз [201, с. 254].

нимарӯз:

Дигар **нимарӯзи** дигар ҳамгурӯҳ

Бикӯшанд, то шаб барояд зи кӯҳ [195, с. 109].

With double-pointed dart, sword, bow, and mace;

*And then **till night** ariseth from the hills*

***The other half** shall strive. At dark will I*

Bring up the rested troops and press the foe [204, с. 162].

нимаи рӯз:

Чу аз **рӯз** як **нимае** бигзарад

Сипаҳпахлавон роҳро биспарад [194, с. 101].

Ҳама хӯрд силию накшод лаб

Аз он **нимаи рӯз** то ними шаб [201, с. 143].

Whith palms and fists. He took the buffetings,

*And opened not his lips from **noon** till midnight* [204, с. 165]

Вожаи қиём арабист ва маънои “истодан, рост истодан, рост хестан, ростистӣ” [61, 680]-ро ифода мекунад. Ҳамчунин, вожаи *зуҳр*

арабӣ буда маънои «нимрӯзӣ, нисфирӯзӣ, миёнаи рӯз, пешин»-ро дорад [61, 431]. Дар “Шоҳнома” ин вожаҳои арабӣ умуман зикр нашудаанд. Гумон аст, ки то замони иқтибос шудани вожаҳои мазкур кадом вожа ё чӣ гуна ифода ёфтани ҳамин ҳолат дар забони тоҷикӣ ва умуман дар байни тамоми тоҷикон роиҷ будааст. Шояд ягон мафҳуми марбут ба замони ибодати оини маздоясной мавҷуд будааст ва аз ин лиҳоз ҷойи худро кулан ба вожаи “қиём” додаву аз истеъмол пурра афтодааст. Чунончи, муҳаққиқ Матробиён С. Қ. қайд мекунад: «Тасвири муқаррарии забонии тоҷикон дар «Шоҳнома» нишон медиҳад, ки мафҳумҳои *баланд шудани офтоб* ва *оҳиста-оҳиста ними осмонро тай намудани офтоб*, аз *рӯз нима гузаштан*, *нима шудани рӯз*, *нимарӯз*, *нимрӯз* дар тасвири тамоми тоҷикон (новобаста аз ғӯйишҳо ва забонҳо) вучуд дорад, ки мо онро дар мавриди таҳлили этимологии вожаҳои «миёна, ним, нима» дар боло шарҳ додем» [38, с. 273].

Дар «Шоҳнома» шоир гоҳи *нисфирӯзиро* бо таркиби «баланд баромадани офтоб» низ тасвир намудааст. Мутарҷимон вобаста ба тасвири шоир ҳамин лаҳзаи рӯзро тарҷума намудаанд. Чунончи:

*The warriors, when **bright sun** rose o'er the hills,
Went to the levee of the paladin* [202, с. 273].

Бояд таъкид кард, ки дар байти боло мутарҷим аз истилоҳоти қадимии англисӣ истифода карда, ибораи **bright sun**-ро ба маънои «хуршеди тобон», вожаи «levee» маънои «қабули рӯзонаи шоҳон дар дарбори худ танҳо мардҳо» ва «paladin» «пахлавонон»-ро ифода мекунад. Аз ин бар меояд, ки мутарҷим мазмунан байти болоро дуруст тарҷума намуда бошад, ҳам аммо он вақти муайянеро, ки шоир дар байт нишон додааст, ифода карда наметавонад.

Дар байти зер «баланд баромадани офтоб»-ро мутарҷим бо таркиби «**broad day**» тарҷума кардааст. Таркиби «**broad day**» маънои як давраи васеи рӯзро ифода мекунад, зеро он истилоҳи қабулшудаи умум нест.

Вале дар тарҷума он ба маънои «баланд баромадани офтоб», яъне гарм шудани замин, ки ба вақти нисфирӯзӣ мувофиқ меояд, ифода шудааст:

*Now when the king had heard what Garsiwarz
Had spoken, and it being **then broad day*** [203, с. 314].

Чу гуфтори Гарсеваз Афросиёб,
Шуниду **баромад** баланд **офтоб** [194, с. 95].

Бояд қайд кард, ки шоир дар достони «Куштани Рустам Деви Сапедро» аз забони Авлод нақл мекунад:

Бад-ӯ гуфт Авлод, **чун офтоб**
Шавад гарм, дев андарояд ба хоб [193, с. 95].

Ҷумлаи «**Чун офтоб шавад гарм**» дар байти мазкур ишора ба вақти нисфирӯзӣ, яъне вақти ба қиём расидани офтоб аст. Бинобар ин, дар байти дигар, ки давоми ҳамин байт аст, мутарҷим таркиби «**баланд баромадани офтоб**»-ро вақти нисфирӯзӣ **till noon** «то нисфи рӯзӣ» тарҷума кардааст, ки лаҳзаи рӯзи мазкур (яъне нисфирӯзӣ) тибқи мақсади шоир дуруст дода шудааст.

*Накард ҳеҷ Рустам ба рафтан шитоб,
Бад-он то **баромад** баланд **офтоб*** [193, с. 96].
So Rustam paused **till noon**, then, having bound
Ulad fast with the lasso, mounted Rakhsh [203, с. 61].

Ҳамчунин, вожаҳои *пешин* ва *гармгоҳ* маҳз вақти қиёми офтобро мефаҳмонанд, калимаҳои мазкур дар «Шоҳнома» зиёд истифода шудаанд, дар ҳоле ки вожаи *гармгоҳ*-ро дар забони муосири тоҷикӣ хеле камистеъмол гардидааст. Намунаи он дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ мебошад, ки дар он омадааст:

Танаш зарду гӯшу даҳонаш сиёҳ,
Надидӣ кас ӯро магар *гармгоҳ* [201, с. 117].

Вожаи *пешин* дар «Шоҳнома» хеле зиёд истифода шудааст, аммо дар ҳама ҳолат он ба маънои «пештара, гузашта, собиқ; қадим» корбурд шудааст. Ба маънои «нимрӯзӣ, нисфирӯзӣ, вақти қиёми офтоб, зухр» дар

ҳеҷ ҳолат истифода нашудааст. Танҳо дар як байт таркиби «**ҳангоми пешин намоз**» оварда шудааст, ки он ҳам маънои *намоз дар замонҳои гузаштаро* дорад, на маънои «**намози пешин**», ки имрӯз дар забони тоҷикӣ маъмул аст ва ишора ба *вақти муайян ҳам мекунад*. Чунончи:

Чунин гуфт: «Хангоми пешин намоз

Набудӣ чунин пеши оташ дароз [200, с. 209].

Дар матни тарҷума ҳамин байтро мутарҷимон на ба маънои «хангоми **намози пешин**», балки «**Thay prayers in former times** «намоз дар замони гузашта» тарҷума намудаанд, ки бо мақсади шоир мувофиқат мекунад:

The archmage said: «**Thay prayers in former times**

Before the Fire were not so long as now...» [209, с. 32].

Баъд аз пешин, ғуруби офтоб. Дар забони имрӯзаи тоҷикӣ мардум барои вақти ғуруби офтобро баён намудан, аз ибораҳои «*ба сари кӯҳ расидани офтоб*», «*ба болои кӯҳ расидани офтоб*» ва монанди инҳоро зикр мекунанд. Дар достонҳои «Шоҳнома» низ «*ба гунбад расидан*» ва «*теғи гунбад расидани офтоб*» маънои ғуруби офтобро дорад, ки далели ин гуфтаҳо мисраъҳои баъдии байтҳо мебошанд. Дар тарҷумаҳо ҳамин хусусиятҳои забонӣ ба назар гирифта нашуда, ибораҳои мазкур ба маъноҳои вақти нисфирӯзӣ тарҷума шудаанд, Чунончи, дар байти аввал **хуршеди** тобон ба гунбад **расид** «**bright Sol was high**» ва **хуршед** бар теғи гунбад **расид** «**By noon**» тарҷума шудаанд, ки маънои нисфирӯзиро медиҳанд:

Чу хуршеди тобон ба гунбад расид,

Ба ҷое пайи ғуру оҳу надид [199, с. 98].

The tedious day. **Bright Sol was high**, bat still.

They saw no trace of deer or onager [208, с. 26].

Чу хуршед бар теғи гунбад расид,

На оини диж буд, на дижбон падид [192, с. 210].

By noon the castle's form and castellan's Had vanished.

Thou couldst see a cloud of smoke,
But ship and castle were invisible [202, c. 225].

Чунон ки аз достонҳои «Шоҳнома» маълум мегардад, ибораи *нопадид шудани офтоб* ба маънои «ғуруби офтоб» истифода шудааст. Ҳамин маъно дар тарҷумаҳо низ омадааст. Мутарҷимон дар аксари маврид лаҳзаи *ғуруби офтоб*ро ҳамон тавре, ки шоир ба таври маҷозӣ ифода намудааст, тарҷума кардаанд. Шояд баъзан ба соҳибзабонони англисӣ дарки маънои чунин навъи тарҷума мушкилтар бошад, аммо мутарҷимон тавонистаанд маънои дурусти байтро ба хонандаи худ расонанад. Аммо дар баъзе маврид вожаи «*sunset*» -ро дар тарҷума истифода кардаанд, ки маънои «ғуруби офтоб»-ро медиҳад.

Чу **хуршеди** тобанда **шуд нопадид**,
Шаби тира бар чарх лашкар кашид [194, c. 385].
Now when **the shining sun had disappeared**,
And dark night led its host across the [204, c. 62].

Сӯи маймана лашкаре баргузид,
Ки **хуршед гашт** аз ҷаҳон **нопадид** [196, c. 250].
As Leader of the right wing of the host,
Which hid **the sun itself in clouds of dust** [205, c. 156].

Чу Кайхусрав он разми туркон бидид,
Ки **хуршед гашт** аз ҷаҳон **нопадид** [196, c. 289].
When Kai Khusrau perceived the Turkman battle
And how it hid the sun, he turned toward [205, c. 180].

Ситора падид омад аз тира гард,
Руҳи зарди **хуршед** шуд лочвард [194, c. 354].
*Stars shone through tawny dust, and to the eye
Sol's yellow face was lapis-lazuli* [205, c. 221].

Чу хуршед гашт аз ҷаҳон нопадид,
Шаби тира бар рӯз доман кашид [193, с. 270].
At sunset, when night's skirt trailed o'er the day,
Came Rustam girded and intent on war [205, с. 284].

Чу хушеди тобон зи боло бигашт,
Ҳамон диж намуду ҳамон паҳндашт [192, с. 210].
For help. At sunset hold and plain were level,
And twice six thousand of the foe were slain [202, с. 225].

Ҳамчунин, шоир баъзан бо истифода аз ташбеҳот ва тасвирҳои бадеӣ ғуруби офтобро нишон додааст. Чунончи, дар байти зер зард гаштани офтобро ба маънои фурӯ рафтани ғуруб истифода карда, фарорасии шабро бо ифодаи «чодар густурдан» маънидод мекунад:

Бад-он гаҳ ки хуршед баргашт зард,
Бигустурд чодар шаби ложвард [194, с. 385].

Дар байти зер бошад, ғуруби офтобро ба чодар монанд кардааст:

Чу пажмурда шуд чодари офтоб,
Ҳаме сохт ҳар меҳтаре ҷои хоб [201, с. 250].

Ғуруби офтоб бо таркиби феълии «фурӯ рафтан» ҳам дар «Шоҳнома» зикр шудааст:

Ҳаме буд то шаб намудор шуд,
Фурӯ рафт меҳру ҷаҳон тор шуд [195, с. 64].

Дар тарҷума ибораи маҷозии «**the sun sank in the sky**» (офтоб дар осмон фуру рафтан) низ истифода шудааст, ки ҳамин лаҳзаи вақтро ифода мекунад:

And daily when **the sun sank in the sky**
Ruin was called to share the revelry [204, с. 162].

3.4. Инъикоси лаҳзаи вақти аз нишасти офтоб то фарорасии шаб

Бегоҳ, бегаҳ, бегоҳӣ. Дар «Шоҳнома» вожаи *бегоҳ* зиёд корбаст шудааст, ки он дар ҳама ҳолат ҳамон маъноро ифода мекунад, ки дар фарҳангномаҳои баъдӣ шарҳ дода шудаанд. Дар тарҷумаҳо мутарҷимон аз ғановатмандии забони англисӣ истифода бурда, онро дар робита ба маъное, ки дар матни асл омадааст, тарҷума кардаанд. Вале бо вожаи «evening», ки асосан ифодакунандаи «бегоҳ» аст, боре ҳам ифода накардаанд. Дар бештари байтҳо вожаи «бегоҳ» бо таркибҳои «it was late», «there is no time», «time for action», «not the time», «is too late» ва монанди инҳо тарҷума кардаанд. Чунончи:

Аз ӯ боз гашта, ки **бегоҳ** буд,

Ки шаб саҳт торику бемоҳ буд [193, с. 301].

And so, I quitted him, for it was late,

The night was very dark, there was no moon [203, с. 167].

Ки шуд рӯз торику **бегоҳ** гашт,

Зи ҷанги ялон даст кӯтоҳ гашт [195, с. 34].

It groweth dark, there is no time, and strife

Is over for the day. May evil eyes [204, с. 124].

Се тан дӯш бо хормоя сипоҳ,

Бирафтанд **бегоҳ** аз ин размгоҳ [195, с. 86].

Piran said: "Peace! Tis not the time for haste

Or argument. Yestreen from yonder lines,

And unawares, three with a paltry force [204, с. 150].

Чунин гуфт Рустам, ки «**Бегоҳ** гашт,

Зи неку зи бад даст кӯтоҳ гашт [197, с. 429].

But Rustam made reply: «It is too late,

Our hands are shortened both for good and ill [204, с. 231].

Чу **бегоҳ** гозур биёмад зи рӯд,
Бад-ӯ гуфт ҷуфташ, ки «Ҳаст ин дуруд [198, с. 429].
Now when the launderer came back from the stream,
At that untimely hour his wife exclaimed [206, с. 296].

Дар байти зер таркиби «**имрӯз бегоҳ гашт**» маънои *ба охир расидани рӯз*ро дорад, ки дар тарҷума ҳам мутарҷимон онро мувофиқи маъно «**our time for action**» тарҷума кардаанд:

Чунин гуфт, к-«**Имрӯз бегоҳ гашт**,
Зи пайкори мо даст кӯтоҳ гашт [193, с. 241].
The evil hand, and said: «**Our time for action**
Is not today; our hands are stayed from fight [203, с. 135].

Дар баъзе маврид вожаи «**бегоҳ**»-ро, ки лаҳзаи вақти муайяноро ифода мекунад, мутарҷимон сарфи назар карда, тарҷума накардаанд. Чунончи:

Чу аз подшоҳӣ надид эҷ баҳр,
Бад-ӯ дод **бегоҳ** як пора захр [198, с. 338].
Chose a discreet and prudent messenger,
A youth who possessed of ears to hear,
Gave him some poison secretly; and said:
«Go to my sister, tell her: «Seek not thou [207, с. 259].

Ба кӯҳу биёбону бегоҳ рафт,
Шаби тира то рӯзи **бегоҳ** рафт [199, с. 195].
At times unwonted, through **the night till morn**,
He marched and had the watch out night and day [208, с. 89].

Баъзан дар «Шоҳнома» гунаи дигари вожаи *бегоҳ* вожаи *бегах* истифода шудааст:

- *бегах*

Ки «**Бегах**» чунин аз кучо рафтаед,

Ки бо гарди роҳеду ошуфтаед?» [198, с. 326].

Дар матни асли «Шоҳнома» дар достони «Бозгаштани канизакон ба назди Судоба» вақти *бегаҳ* ба таври дақиқ нишон дода мешавад. Аммо дар тарҷумаи англисии он ҳамин вақт мушаххас баён намешавад, балки он бо таркиби «**A nice time**» ифода мешавад:

Нигаҳ кард дарбон, баророст ҷанг,
Забон кард густоҳу дил кард танг,
Ки «**Бегаҳ** зи даргоҳ берун шавед,
Шигифт оядам, то шумо чун шавед» [192, с. 274].
On catching sight of them, prepared to chide,
And spake with sternness, hardening his heart:
"A nice time this to be beyond the gates!
I marvel at your gadding so about." [202, с. 269].

Вожаи *бегаҳӣ* дар фарҳангҳо ба ду маъно тафсир шудааст. Яке, ба маънои *беғоҳ*, ки охири рӯз ва фарорасии шаб ҳаст. Дувум, ба маънои ҳарчизе, ки мансуб ба *беғоҳ* мешавад, *беғоҳӣ* меноманд. Дар «Шоҳнома» чунин вожа бо маънои якум истифода шудааст.

- *бегаҳӣ*

Бад-ин **бегаҳӣ** аз куҷо хостӣ?
Чунин тохтанро биёростӣ?» [198, с. 440].

-*гаҳу бегаҳ// беғоҳу гоҳ*

Бояд таъкид кард, ки дар забони муосири тоҷикӣ калимаҳои чуфтистеъмоли *гоҳу беғоҳ* ё *гаҳу бегаҳ* ба маънои *бамавриду бемаврид* [61, с. 440] истифода мешавад. Дар «Шоҳнома» низ таркибҳои мазкур ба ҳамин маъно истифода шудаанд:

Ба ду ҳафта бояд, ки эдар бувӣ,
Гаҳу бегаҳ аз тохтан нағнавӣ [193, с. 5].

Дар тарҷума таркиби чуфтистеъмоли «**Гаҳу бегаҳ**» ба маънои «дер ё зуд» тарҷума шудааст.

Чунончи:

With him, be back within two sennights, sleep not,
But **late** and **early** hurry on and tell him [202, с. 382].

Ки дар **гоҳу бегар** касеро бисӯхт,
Ба бемоя чизе дилаш барфурӯхт [200, с. 410].

На хушну шавам з-ӯ ба тахту кулоҳ,
На ором гирам ба **бегоҳу гоҳ** [194, с. 303].

Кашида зи гетӣ ҳамон гарму сард.

В-аз он пас ҳаме ҷуст **бегоҳу гоҳ** [198, с. 218].

Шом, шомгоҳ, шомгоҳон. Дар забони тоҷикӣ дар баробари вожаи *шом* калимаҳои *шомгоҳ, шомгоҳон* низ истифода мегардад, ки ҳамаи ин вожаҳо ҳамон як вақт ё лаҳзаи муайяно мефаҳмонанд. Аммо вожаҳои мазкур дар «Шоҳнома» гоҳе ҳам истифода нашудаанд.

Дар «Шоҳнома» вожаи *шом*-ро муаллиф барои зикр намудани вақту лаҳзаҳои муайян бо вожаҳои ифодакунандаи замони *вақт, ҳангом, гоҳ* (*вақти шом, ҳангоми шом, гоҳи шом*) истифода кардааст. Чунончи:

Фиристода омад ба ҳангоми **шом**,
Ба духти гиромӣ бидод ин паём [198, с. 339].

Дар забони англисӣ ин лаҳзаи шабонарӯзӣ бо вожаҳои «**night, soiree, evenfall, vesper, eventide, nightfall, even, sunset, sundown, twilight, dusk, eve, gloaming, owl-light**» ифода меёбанд. Чунончи, дар тарҷумаи байти боло иборати «**ҳангоми шом**» бо таркиби «**at eve**» тарҷума шудааст.

Forthwith upon Ardashir: «The envoy came
At eve and gave the noble girl that message» [208, с. 259].

Ҳамчунин, дар тарҷумаи зер таркиби «шабгиру шом», ки маънои «бомдод (субҳ)-у шом»-ро ифода мекунад, дар тарҷума бо таркиби «**morn and eve**» ифода ёфтааст:

Зи тири газу банди Дастони Сом,
Ҳаме мӯя карданд шабгиру **шом** [197, с. 471].
Both **morn** and **eve** the folk mourned bitterly
The tamarisk arrow and Zol's sorcery [206, с. 256].

Дар баъзе маврид дар тарҷумаҳо лаҳзаи замони «шом» сарфи назари мутарҷимон шудааст. Чунончи, дар байти зер «шом» ба маънои «*хӯроки шом*» омадааст, ки он низ ифодакунандаи лаҳзаи вақт аст, аммо дар тарҷума ҳамин байтро тарҷумонҳо пурра дур аз назар кардаанд.

Ту гар **чоштро** даст ёзӣ ба ҷом,
В-агарна хуранд, эй писар, бар ту **шом** [192, с. 161].
And be less careful for the things of earth!
The envoy hearing kissed the ground and went;
Thou wouldst have said: " His way-mate is the wind. "
The envoy being gone the Shah resumed
His seat, then called his noble son Iraj[202, с. 195].

Дар байти зер вақти шом бо таркиби маҷозии «шуд рӯи гетӣ сиёҳ» истифода шудааст. Мутарҷимон ҳам онро бо ҳамон маънои маҷозӣ «**the world's face dusked**» тарҷума кардаанд:

Бад-он гаҳ ки шуд рӯи гетӣ сиёҳ,
Тажов аз талоя баромад ба роҳ [194, с. 463].
Now when **the world's face dusked** Tazhav returned
From outpost duty. Spying him afar [204, с. 102].

Говгум. Муродифи дигари вожаи *шом* вожаи *говгум* аст. Дар «Шоҳнома» ин вожа танҳо як маротиба истифода шудааст, ки он ҳам на маънои «шом», балки номи нақораест, ки аз шохи гов месохтаанд, истифода шудааст.

Барангехт пас Раҳши рӯинасум,
Баромад хурӯшидани **говгум** [193, с. 20].

Говгум ё шом ба маънои «*беранг шудани хуршед*» истифода мешавад:

Чу хуршеди гарданда **беранг** шуд,
Ситора ба бурҷи шабоҳанг шуд [201, с. 45].

3.5. Инъикоси лаҳзаи вақти аз аввали шаб то бомдод

Аввали шаб, бевақтии шаб, нисфи шаб, нимаи шаб, шабонгаҳ//шабонгоҳ, поси шаб, вақти хоби ширин, шабгир мафҳумҳое мебошанд, ки дар тасвири мардуми тоҷик барои ифодаи миёнаи шаб корбурд мешаванд. Ҳамин лаҳзаҳои вақт, ки дар фарҳанги тоҷикон бо вижагиҳои худ тасвирҳои гуногунро ба вуҷуд овардаанд, дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ низ мавқеи махсус дошта, вобаста ба қору пайкори қаҳрамонони он лаҳзаи вақт ифода ёфтаанд.

Аввали шаб (поси аввали шаб). Аввали шаб дар «Шоҳнома» бо вожаву таркибҳои гуногун ифода ёфтааст. Чунончи, оғози шабро муаллифи «Шоҳнома» бо таркибҳои *шаб омад, то шаб, тира шудани шаб, тиратар гаштани шаб, поси аввали шаб* ва монанди инҳо ифода кардааст. Аз байни мафҳумҳои боло таркибҳои *шаб омад* ва *то шаб* ҳамон марҳилаест, ки нимторик аст. Маҳз ҳамин лаҳзаро шиор дар ҳама маврид «*шаб баромад зи кӯҳ*» маънидод мекунад. Чунончи:

- *шаб омад:*

Шаб омад, барафрӯхт оташ **чу кӯҳ**,

Ҳамон шоҳ дар гирди ӯ бо гурӯҳ [192, с. 56].

Дурафш аз дурафшу гурӯҳ аз гурӯҳ,

Гусиста нашуд, то **шаб омад зи кӯҳ**. [196, с. 30].

Яке разм **то шаб** баромад **зи кӯҳ**,

Бикардем бо якдигар ҳамгурӯҳ.

Дар тарҷума таркиби «**шаб омад**» бо тарзҳои гуногун ифода шудааст. Чунончи, дар тарҷумаи байти зер таркиби «**шаб омад**» ба маънои «**to light him on his way**» (барои фурузон кардани роҳ) ифода кардааст, ки дар ин ҷо мақсади шоир нофаҳмо мемонад.

Шаб омад, сӯи боғ бинҳод рӯй

Сари тозиён меҳтари номҷӯй [192, с. 70].

To light him on his way, The wicked Div,
Intent on ill, dug in the garden-path [202, с. 137].

Дар байти зер бошад, таркиби «**шаб омад**» бо маънои «вақте ки офтоб ғуруб кард» (**When Sol shot down**) ифода шудааст, ки ҳарчанд ҳамон маъноро ифода намояд ҳам, аммо маънои дақиқи лаҳзаи вақтро дода наметавонад.

*Шаб омад, бад-он ҷои тира бихуфт,
Қабочомаву ҷавшанаи зер суфт* [201, с. 93].

When Sol shot down its rays the enemy
That doer of div's work approached the palace [209, с.418].

Дар байтҳои зер низ лаҳзаи вақтро тарҷумон нодуруст шарҳ дода, мақсади шоир ноаён мондааст. Дар ин ҷо таркиби «**шаб омад**», ки аввали шабро ифода мекунад, бо вожаи «**night**» тарҷума намудаанд, ки он метавонад аз оғози шаб то охири онро дар бар гирад:

Шаб омад, шуд он коргар нопадид,
Чунон шуд, к-аз он пас кас ӯро надид [201, с. 230].
That **night** he disappeared; non saw him more,
Khusrau when told: Farghan hath fled» [209, с. 402].

Сӯи бохтар буд пушти сипоҳ,
Шаб омад, ба пилон бубастанд роҳ [196, с. 252].
The rear was toward the east. **At night** they barred
The road with elephants. Afrasiab [205, с. 241].

Аммо чунонки таъкид кардем, мутарҷимон дар мавридҳои ҷудогона байтҳоро айнан тарҷума кардаанд. Дар байти зер низ таркиби «**омад ба наздик шаб**» айнан «**night as near**» тарҷума шудааст, ки дар ин ҳолат он метавонад, маънои воқеии байтро ифода намуда, вақти фармудаи шоирро дуруст қайд намоянд.

*Чӣ суд аст, к-омад ба наздик шаб,
Рав акнун ба зинҳори торикшаб* [196, с. 68].

Which sucketh at the gore and teareth out,
The pumes but what availeth? **Night as near** [205, с. 46].

Баъзан дар тарҷумаҳо таркиби **шаб омад** айнан «**night came on**» тарҷума шудааст, ки маънои байт аз он коста нагаштааст. Ҳарчанд мутарҷим метавонист аз тарзҳои дигар низ истифода мебурд. Бояд зикр кард, ки дар матни асл сухан «аз баргаштани паҳлавон ва сипоҳ аз майдони разм (чунки **шаб омада** буд ва торик шуда буд)» меравад. Аммо дар тарҷума мутарҷим онро «фаро расидани субҳи рӯзи дигар» «**the morrow dawned**» тарҷума кардааст:

Шаб омад ҷаҳон **сар ба сар** тира гашт,
Маро бозу аз кӯфтан хира гашт.
Бибоист баргаштан аз размгоҳ,
Ки монда сипаҳ буду **шаб** шуд сиёҳ [192, с. 422].
*Their vision, **night came on** and all was dark,*
Mine arm was tired of striking. Thou hadst said...
Because the troops were spent and it was dark."
The opposing hosts reposed a while, and when
*The **morrow dawned** began the strife again* [202, с. 350].

- **то шаб**:

Дар байти зер мутарҷимон мақсади шоирро хеле хуб дарк карда, лаҳзаҳои вақтро хеле дуруст ва пайиҳам тарҷума кардаанд. Чунончи, **till night appeared** «**то пайдо шудани шаб**», **the sun set** «**фуруби офтоб**», **all was dark** «**ама (ҷо) торик буд**»:

Ҳаме буд **то шаб** намудор шуд,
Фурӯ рафт меҳру ҷаҳон тор шуд [195, с. 64].
Of pain and of the ancient feud. He bode
Till night appeared. The sun set; all was dark [204, с. 139].

Дигар нимарӯзи дигар ҳамгурӯҳ,
Бикӯшанд, **то шаб** барояд зи кӯҳ [195, с. 109].

With double-pointed dart, sword, bow, and mace;
And then **till night** ariseth from the **hills**. [204, с. 162].

Дар ду байти зер таркибҳои «*то шаб*» ва «*чу шаб тира шуд*» омадааст, ки мутарҷимон ин ду таркибро танҳо бо таркиби «**till night**» тарҷума кардаанд.

Яке разм **то шаб** баромад зи кӯҳ,
Бикарданду н-омад дил аз кин сутӯҳ.
Чу шаб тира шуд, Қорани размҳоҳ
Биёвард пеши деҳистон сипоҳ [192, с. 420].
They fought **till night** rose o'er the hills, and then
Karan withdrew the host to Dahistan [204, с. 420].

Ба як рӯз **то шаб** баромад зи кӯҳ,
Зи гуфтор доно наёмад сутӯҳ.
Чу ҳангоми шаб омад аз тирагӣ,
Сари меҳтарон тира аз хирагӣ [200, с. 242].
For one whole day **till night** rose o'er the hills
The sage's words produced no weariness,
But when the **darkness** brought **the time for lights**
The chiefs' heads darkened with bewilderment [209, с. 59].

Бибурданду хӯрданд **то шаб** зи роҳ
Бияфшонд он тира зулфи сиёҳ [200, с. 361].
Upon the famous throne they feasted there,
Till night spread out her musky tresses black [209, с. 151].

- *тира шудани шаб*:

Чу шаб тира шуд, омад овози карг,
Сикандар бипӯшид хафтонӯ тарг [198, с. 217].
When **it was dark** the wolves began to howl:
Sikandar donned his helmet and cuirass [207, с. 149].

Чу **шаб тира шуд**, Тур бо сад ҳазор
Биёмад камар бастаи корзор [192, с. 202].
All men of name. Tur **came at night** and brought
One hundred thousand men prepared for fight [202, с. 234].

Чу **шаб тира шуд**, рои хоб омадаш,
К-аз андешаи дил шитоб омадаш [192, с. 236].
The Guide. So next day and in sore distress
Sam went to Mount Alburz, and **when night came** [202, с. 244].
Чу **шаб тира шуд**, Рустами тезчанг
Баророст бо номдорон ба ҷанг [192, с. 390].
At night brave Rustam and his warriors,
Armed for the fray, made for the castellan [202, с. 331].

Чу **шаб тира шуд**, Қорани размхоҳ
Биёвард пеши деҳистон сипоҳ [192, с. 421].
They fought **till night rose o'er the hills**, and then
Karan withdrew the host to Dahistan [202, с. 351].

- *тиратар гаштани шаб*:

Чу **шаб тиратар** гашт, аз он ҷойгоҳ
Хиромон биёмад яке некхоҳ [192, с. 102].
When **night was darkening** one in friendly guise
Approached him, walking with a measured tread [202, с. 159].

Сари тозиён Сарв-шоҳи Яман
Май оварду майхора кард анҷуман
Ба ромиш биёросту букшод лаб,
Ҳаме хӯрд, то **тиратар гашт шаб** [192, с. 141].
Then Sarv assembled boon-companions

And **passed the day** with minstrels, wine, and talk. [202, с. 184].

- *поси аввали шаб:*

Чу бугзашт **як пос аз тирашаб**,
Бубастанд мардум зи гуфтор лаб.
Чу **як пос бугзашт**, даррандашер
Ба пеши куноми худ омад далер [193, с. 69].

Нимашаб, ними шаб (поси дувуми шаб).

- *шаби тира:*

Набишта шуду шамъ бардоштан,
Шаби тира б-андеша бугзоштан [201, с. 6].
Чу пайдо шуд аз осмон гарди моҳ,
Шаби тира бифшонд зулфи сиёҳ [201, с. 122].
Шаби тира фармуд, то шуд дабир
Сари хомаро кард пайкони тир [201, с. 126].
Шаби тира шоҳи ҷаҳон хуфта буд,
Ки Ширин ба болинаш ошуфта буд [201, с. 251].
Бибуррӣ дил аз меҳри Афросиёб,
Набинӣ **шаби тира** ўро ба хоб [196, с. 22].
Шаби тира бо лашкар Афросиёб
Гузар кард аз Омӯю бугзошт об [196, с. 295].
Чу хуршед бар Бохтар гашт зард,
Шаби тира гуфташ, ки аз роҳ гард [198, с. 427].
Шаби тира май хост аз майгусор,
Бибурданд шамъ аз бари ҷўйбор [197, с.40].
Чу хуршед бар тахти заррин нишаст,
Шаби тира рухро ба нохун бихаст [197, с. 99].
Забон кард гӯё ба нафрини Тус
Шаби тира то гоҳи бонги хурӯс [194, с. 426].
В-аз он пас чу ҳар ду сипаҳ орамид,
Шаби тира як баҳра андар кашид [194, с. 449].

All horsemen mailed on barded chargers, armed
Himself, and marched on Taisafun by night.
He marched by night and turned aside by day.
His route lay over wilderness and mountain [207, с. 346].
Ба **шабтира** чавшан ба бар даркашид,
Сипахро сӯи Тайсафун баркашид.
Ба **тирашабон** тез биштофтӣ,
Чу **равшан шудӣ**, рӯй бартофтӣ [198, с. 448].

Чу равшан шавад тира шаб, рӯзи мост,
Ҳамон ахтари гетиафрӯзи мост.
Шуморо ҳама шодмонӣ бувад,
Маро ахтари осмонӣ бувад».
В-аз он сӯ ҳама бархурӯшид Тус
Шаби тира то гоҳи бонги хурӯс [195, с.35].
The **day will bring** us triumph, we shall take
Yon shining fag, all joy will be your portion,
And I shall have the stars of heaven for mine."
Tus for his part was shouting through the night
Till cock-crow: "Is Human the man for me?
A raging lion should my foeman be." [204, с. 124-125].

Ту акнун сӯи лашкарат бозгард,
Шаби тира кас менаҷӯяд набард [197, с. 429].
Go back thine own troops for none is fain,
To fight when it is night, as for me [204, с. 231].

Шаби тира осудагонро ба ҷанг
Барам, то бар эшон шавад кор танг [195, с. 109].

The other half shall strive. **At dark** will I

Bring up the rested troops and press the foe [204, с. 162].

- *то шаби тира*

«Ҳама шаб ҳама гуфту посух шунид,

Чунин **то шаби тира** андарчамид» [196, с. 238].

«Бад-он **то шаби тира** бе сохтан

Ба киштӣ наёрад касе тохтан» [196, с. 247].

«Чунин **то шаби тира омад** фароз,

Таҳамтан ҳама кард ҳар гуна соз» [193, с. 14].

«Чунин **то шаби тира сар баркашид,**

Дурахшанда хуршед шуд нопадид» [192, с. 200].

«Чунон **то шаби тира омад** ба танг,

Бар ӯ чира шуд дасти пури Пашанг» [192, с. 423].

Чунин **то шаби тира бинмуд рӯй,**

Фиристода омад ҳама з-ин бад-ӯй [200, с. 138].

«Чунин **то шаби тира омад** фароз,

Таҳамтан ҳама кард ҳар гуна соз» [193, с. 14].

- *ниме зи тирашаб:*

Чу **ниме зи тирашаб** андаркашид,

Зи бора яке баҳра шуд нопадид [201, с. 19].

Чу **ниме зи тирашаб** андаргузашт,

Талоя бидидаш ба торикдашт [195, с. 56].

Чу **ниме зи тирашаб** андар гузашт,

Сипеҳр аз бари гӯи гардон бигашт [196, с. 295].

Чу **ниме зи тирашаб** андаргузашт,

Сипаҳдори ҷангӣ миёбро бубаст [200, с. 341].

Ҳамон **посе аз тирашаб** даргузашт,

Талоя пароканда бар гирди дашт [198, с. 62].

Чу бугзашт **як пос аз он тирашаб,**

Биёсуд Тоир зи бонги шағаб [198, с. 427].

Чу як пос аз тирашаб даргузашт,

Хурӯши ҷалаб омад аз пеши дашт [197, с. 278].

Чу як пос аз тирашаб даргузашт,

Чу гуфтӣ, ки рӯи ҳаво тира гашт [197, с. 436].

Дар тарҷума «нимо зи шаб/тирашаб» бо мазмуни «**half the night had passed**» тарҷума шудааст.

And **half the night had passed**, they made them ready

To sally forth. At dawn with heavy hearts [202, с. 354].

Чу нимо гузашт аз шаби дерёз,

Далерон ба рафтан гирифтанд соз [192, с. 430].

Зи шаб нимае гуфти Сӯҳроб буд,

Дигар нима оромишу хоб буд [193, с. 304].

They rested after **half the night** and gone,

In talk about Suhrab and him alone. [203, с. 168].

- *ними шаб*:

Ҳама хӯрд силию накшод лаб

Аз он нимаи рӯз **то ними шаб** [201, с. 143].

Чу аз хоб бедор шуд **ними шаб**

Яке ҷоми май ҷусту букшод лаб [197, с. 321].

Чу як нима бугзашт аз тирашаб,

Хурӯш омад аз дашту бонги ҷалаб [193, с. 89].

When **half dark night** had passed, and heaven half turned,
Above the hills, the Turkman leader parked [205, с. 183].

Чу нимо зи тирашаб андар гузашт,

Сипеҳр аз бари гӯи гардон бигашт [196, с. 295].

- *тирашаб*:

Ки аз шоҳи Эрон машав ноумед,

Агар **тирашаб** рӯз гардад сафед [201, с. 7].

Набояд кушодан бар ин кор лаб,

Бари шоҳ бояд будан **тирашаб** [200, с. 372].

Ду баҳра чу аз тирашаб даргузашт,

Зи чӯши саворон бичӯшид дашт [196, с. 80].

Ду баҳра чу аз тирашаб даргузашт,

Хурӯши саворон баромад зи дашт [192, с. 294].

Ду баҳра чу аз тирашаб даргузашт,

Савори талоя биёмад зи дашт [194, с. 86].

Чу як баҳра аз тирашаб даргузашт,

Хурӯши талоя баромад зи дашт [193, с. 306].

Чу як баҳра бугзашт аз тирашаб

Чунон чун касе, к-он биларзад ба таб [193, с. 405].

Биёмад дар он боғу май даркашид,

Чу посе зи тирашаб андаркашид [200, с. 339].

- *ду пос:*

Ҷаҳон чун шаби тира **ду пос** гашт,

Ҷама рӯи гетӣ чу алмос гашт [195, с. 33].

The mid-day sun, the world became as 'twere

Night's second watch, its face like diamonds [204, с. 124].

Ҷаҳон чун шаби тира **ду пос** гашт,

Ҷама рӯи гетӣ чу алмос гашт [195, с. 33].

The **mid-day sun**, the world became as 'twere

Night's second watch, its face like diamonds [204, с. 124].

- *шабонгаҳ*

Дар тасаввури мардум *шабонгаҳ* вақте аст, ки ба охири поси аввали шаб дохил мешавад. Дар «Шоҳнома» вожаи *шабонгаҳ* низ ба ҳамин марҳилаи вақт рост меояд. Чунончи, дар достони «Баргаштани канизакон ба назди Рудоба» таъкид мешавад:

Чунин гуфт пас бонуи бонувон

Парастандаеро, к-аз эдар давон

Ба мужда **шабонгаҳ** сӯи ӯ шавед,
Бигӯеду гуфтори ӯ бишнавед [192, с. 276].

Аммо муттарцимон вожаи *шабонгаҳ*-ро ба маънои охири шаб ё шабгир, яъне пеш аз бомдод зикр намудаанд.

She spake with smiles and blushes on her cheeks,
As 'twere pomegranate-blooms, then bade one damsel:
" Be off with you **at dawn**. Take him good news,
Hear what he hath to say and say to him: [202, с. 269].

Дар байти зер низ вожаи *шабонгаҳ* ба маънои «бомдод, ё сапедадам», ки дар забони англисӣ **at dawn** хонда мешавад, тарҷума шудааст:

To sally forth. **At dawn** with heavy hearts
They reached what men in those days called " White Castle."
[202, с. 354].

Шабонгаҳ расиданд дил ноумед
Бад-он диж, ки хондандӣ онро Сапед [192, с. 430].

Охири шаб, шабгир (поси сеюми шаб)

Бад-он гаҳ, ки хуршед баргашт зард,
Ҳаме буд, то **гашт шаб** ложвард [201, с. 224].
Зи **шаб** низ дидӣ, ки **чанде гузашт**,
Сипеҳр аз бари хок бар чанд **гашт** [201, с. 219].

- *шаб гузашт*:

Ба оромгаҳ буд, то **шаб** гузашт,
Дигар рӯз чун шед рахшанда **гашт** [193, с. 161].

- *шаб рӯз шудан*:

Чу **шаб рӯз шуд**, пардаи боргоҳ
Кушоданду доданд зӣ шоҳ роҳ [192, с. 316].

Ибораҳои «*шаб гузаштан*», «*шаб рӯз шудан*» дар тарҷума «*The night passed quickly*» тарҷума шудааст, ки аз рӯйи мазмун бо ибораҳои матни асл пурра мутобиқат мекунад. Ҳарчанд зарфи **quickly** «тез» якҷоя

бо таркиби «гузаштани шаб» ифода ёфтааст, аммо дар забони англисӣ он маъноро равшантар мекунад ва вақтро дурусттар ифода менамояд:

The world freed from his foes. **The night passed quickly**
In revelry and praises of the chieftain [202, с. 292].

- *поси сеюми шаб*:

Маро гуфта буд он ситорашинос,
Ки имрӯз то **шаб гузашта се пос**.
Дабирон бирафтанд дил пурҳарос,
Зи **шабгир то шаб гузашта се пос** [200, с. 356].
Баромад чу шаб, тира шуд моҳтоб,
Ду ғамгин сар андар ниҳода ба хоб [196, с. 201].
Чу моҳ аз бари тахти симин бигашт,
Се пос аз шаби тира андаргузашт,
Зи **тирашаб** андаргузашта **се пос**,
Бифармуд, то шуд ситорашинос [198, с. 430].
Сапеда чу аз кӯҳсар бардамид,
Шуд он домани **тирашаб** нопадид [196, с. 69].
Чу шуд домани **тирашаб** нопадид,
Ҳама размгаҳ куштаву хаста дид [200, с. 339].
Чунин гуфт, к-«аз **шаб гузашта се пос**,
Биёбед гуфтори ахтаршинос [201, с. 251].

Ибораи *шаби тира*, ҳамчунин ба маънои умумӣ низ дар «Шоҳнома» кор фармуда шудааст:

Дигар рӯз чун гашт равшан ҷаҳон,
Дурафши **шаби тира шуд дар ниҳон** [197, с. 258].
Ба шабгир чун шед ханҷар кашид,
Шаби тира аз бим **шуд нопадид**, [198, с. 183].
Чу хуршед шамшери рахшон кашид,
Шаби тираро гашт сарЗ нопадид [194, с. 258].
Чу хуршед теғ аз миён баркашид,

Шаби тира з-ӯ доман андаркашид, [197, с. 202].
 Чу хуршед зарринсипар баргирифт,
Шаби тира з-ӯ даст бар сар гирифт [197, с. 234].
 Дигар рӯз чун гашт равшан ҷаҳон,
 Дурафши **шаби тира** шуд дар ниҳон [197, с. 256].
Шаби тира лашкар ҳаме ронд шоҳ,
 Чу хуршед бифрошт заррин кулоҳ [197, с. 268].
Шаби тира булбул нахуспад ҳаме,
 Гул аз боду борон бичаспад ҳаме [197, с. 319].
Шаби тира то баркашид офтоб,
 Хурӯшон ҳаме буд дида пуроб. [194, с. 304].

Маврид ба зикр аст, ки дар фарҳангҳои тафсири шабро аз чор ҳисса (пос) иборат доништа, муддати як посро се соат шуморидаанд [62, с.87], аммо дар «Шоҳнома» танҳо се поси шаб ишора мешавад. Чунончи:

- *поси аввали шаб:*

Чу **як пос** аз тирашаб даргузашт,
 Чу гуфти, ки рӯи ҳаво тира гашт [197, с. 436].
 Чу **як пос** аз тирашаб даргузашт,
 Хурӯши ҷалаб омад аз пеши дашт [197, с. 278].
 Чу бугзашт **як пос** аз он тирашаб,
 Биёсуд Тоир зи бонги шағаб [198, с. 427].
 Чу бугзашт **як пос** аз тирашаб,
 Бубастанд мардум зи гуфтор лаб [195, с. 64].
 Биёмад зи Омуй **як поси шаб**,
 Гузар кард бар обу реги Фараб [199, с. 197].

-*поси дувуми шаб:*

Ҷаҳон чун шаби тира **ду пос** гашт,
 Ҷама рӯи гетӣ чу алмос гашт [195, с. 33].
 Ду наргис чу нар-оҳуе дар ҳарос,
 Ду гесӯ чу аз шаб гузашта **ду пос** [201, с. 378].

-поси сеюми шаб:

Зи андеша чун шаб даромад, бихуфт.
Чунон шуд, ки аз шаб гузашта **се пос**, [200, с. 253].
Дабирон бирафтанд дил пурҳарос,
Зи шабгир то шаб гузашта **се пос**. [200, с. 356].
Чунин гуфт, к-«аз шаб гузашта **се пос**,
Биёбед гуфтори ахтаршинос [201, с. 251].

Зи тирашаб андаргузашта **се пос**,
Бифармуд, то шуд ситорашинос, [198, с. 430].
Ба лашкаргаҳ омад гузашта **се пос**,
Зи Қайсар набудаи ба дил-дар ҳарос [198, с. 449].
Чу моҳ аз бари тахти симин бигашт,
Се пос аз шаби тира андаргузашт [197, с. 304].

Ҳамчунин, дар «Шоҳнома» вожаи баҳра ба маънои *бахше ё нима* истифода шудааст. Аз байтҳои «Шоҳнома» маълум мегардад, ки дар гузашта ба ҷуз аз он ки шаб ё рӯзро ба пос (яъне ҳисса) ҷудо кардаанд, ҳамчунин шабу рӯзро ба ду *бахш ё ним* низ ҷудо кардаанд. Чунончи, як шаб аз ду бахш (ду баҳра) таркиб меёбад, яъне аз ду ним иборат аст: аз аввали шаб то нимаи шаб бахши аввал ё баҳраи якум ва аз нимаи шаб то оғози рӯз бахши дувум ё баҳраи дувуми шаб. Ин тарзи тақсимои шаб ё рӯзро дар «Шоҳнома» шоир ба таври зер ба қалам додааст:

Аз аввали шаб то нимаи шаб баҳраи якум:

Чу **як баҳра** аз тирашаб даргузашт,
Хурӯши талоя баромад зи дашт [193, с. 306].
Чу **як баҳра** бугзашт аз тирашаб
Чунон чун касе, к-он биларзад ба таб, [193, с. 405].
В-аз он пас чу ҳар ду сипаҳ орамид,
Шаби тира як баҳра андар кашид, [194, с. 449].

Аз нимаи шаб то охири шаб баҳраи дуҷум:

Дари шаҳри Мозандарон аст, гуфт,
Ки аз шаб ду баҳра наёранд хуфт [193, с. 90].
Ду баҳра чу аз тирашаб даргузашт,
Зи чӯши саворон бичӯшид дашт [196, с. 80].
Ду баҳра зи шаб шоҳи фархундадин
Забонро напардохтӣ з-офарин [194, с. 291].
Ду баҳра чу аз тирашаб даргузашт,
Савори талоя биёмад зи дашт, [194, с. 86].
Ду баҳра чу аз тирашаб даргузашт,
Хурӯши саворон баромад зи дашт [192, с. 294].

Ҳамин гуна рӯзро низ ба ду бахш ҷудо кардаанд: нимаи аввали рӯз ва нимаи дувуми рӯз. Дар «Шоҳнома» танҳо як мисол пайдо шуд:

Чу пайдо шавад чоки рӯзи сапед,
Ду баҳра бипаймояд аз рӯз шед, [192, с. 98].

Дар тарҷума таркиби «*ду баҳра аз тирашаб*» ба таври зер ифода ёфтааст:

*Toward dawn the horsemen's shouts rose o'er the plain,
Rose too the sound of drums and clarions
About the entrance of the tent-enclosure,
And Sam marched to Iran by Dahistan* [202, с. 280].

Ду баҳра чу аз тирашаб даргузашт,
Хурӯши саворон баромад зи дашт.
Ҳамон нолаи кӯс бо каррной
Баромад зи даҳлези пардасарой.
Сипаҳбад ба наздики Эрон кашид,
Сипахро ба назди деҳистон кашид [194, с. 294].

Шабгир, шабоҳанг, шабгиргоҳ. Вожаи **шабгир** ифодакунандаи ду лаҳзаи вақт аст: 1) саҳаргоҳ, ҳангоми саҳар, субҳи барвақт; **гоҳи шабгир**

вақти саҳар, вақти бомдод ва 2) шабона, ҳангоми шаб (*то саҳар*) [62, с. 615], [59, с. 554]. Дар «Шоҳнома» низ шоир вожаи шабгирро гоҳе ба маънои *саҳаргоҳ*, *ҳангоми саҳар* ва гоҳе ба маънои *ҳангоми шаб* истифода кардааст. Чунончи, дар порчаҳои шеърӣ зер амалӣ шудани корҳо ба ҳангоми саҳар рост меояд:

Чунин гуфт, к-«Имрӯз бегоҳ гашт,
Зи пайкори мо даст кӯтоҳ гашт.
Барорем **шабгир** аз ин бора гард,
Ниҳем андар ин ҷой шӯри набард.» [193, с. 241].
At daybreak we will raise dust from these walls
And carry war's alarms inside the place [203, с. 135].

«Ман акнун яке боз лашкар шавам,
Ба **шабгир** наздики меҳтар шавам» [196, с. 68].
At daybreak to the chief, and harry back
With head erect and dight to counter thee [205, с. 46].
«Ба **шабгир** чун бардамид офтоб,
Сари ҷангчӯён баромад зи хоб» [193, с. 306].

«Зи **шабгир** то соягустарда ҳур,
Ҳама ин бар он, он бар ин кард зӯр» [193, с. 308].
Дигар рӯз **шабгир** Судоба рафт,
Бари шоҳи Эрон хиромид тафт [193, с. 355].
Сиёвуш ба шабгир шуд назди шоҳ,
Ҳама офарин хонд бар тоҷу гоҳ [193, с. 362].
Бибошед то **бомдоди** пагоҳ,
Намоям шуморо сӯи дод роҳ».
Бирафтанду **шабгир** боз омаданд,
Сухан дар дилу пургудоз омаданд [199, с. 338].
Чу **шабгир** хуршед бинмуд тоҷ,

Замин шуд ба кирдори дарёи оч [199, с. 346].

«Ба шабгир чун тоҷ бар сар ниҳод,

Сипахро саросар ҳама бор дод» [199, с. 87].

Яке, он ки шабгир ҳар бомдод

Кунӣ гӯши моро ба овоз шод [200, с. 412].

Зи тири газу банди Дастони Сом

Ҳама мӯя карданд **шабгиру шом** [197, с. 471].

Дар ин мисраъ таркибҳои ***шабгиру шом*** ба маънои *шому саҳар* омадааст.

Дар достони «Баргаштани канизакон назди Рудоба» мутарҷим вожаи «шабгир»-ро «**at early dawn**» тарҷума кардааст, ки ба мақсад хеле мувофиқ мебошад. Чунончи:

Do ye not see Mihrab **at early dawn**

Go from his palace-gate and mount his steed?

Why, every day he goeth to and fro

Now he and Zal have come to be such friends, [202, с. 268].

«Набинед, к-аз кох Кобулхудой

Ба зин андарорад **ба шабгир** пой.

Ҳама рӯзаш омад - шудан пеши ўст,

Ки ҳастанд бо якдигар сахт дӯст» [192, с. 274].

Тазаккур бояд дод, ки дар байтҳои боло шоир «*Кобулхудой*» гуфта, шоҳи Кобул Меҳробро дар назар дорад. Мутарҷим дар матни тарҷума номи аслии шоҳ, яъне Меҳробро зикр намудааст.

Зи **шабгир** то гашт хуршед зард,

Замин пур зи хун буд дар зери мард [197, с. 358].

Ба **шабгир** Хусрав сару тан бишуст,

Ба пеши ҷаҳондор омад нахуст [196, с. 89].

Аввали шаб ёҳангоми шаб:

Дабирон бирафтанд дил пурҳарос,

Зи **шабгир** то шаб гузашта се пос [199, с. 356].

Зи **шабгир** то шаб баромад зи кӯҳ,
Саворони Эрону туронгурӯҳ [196, с. 143].
Ҳама хӯрд ҳар кас аз он ҷом об,
Зи **шабгир** то буд ҳангоми хоб [198, с. 158].

Дар байтҳои поён вожаи **шабгир** танҳо «**at dawn**» тарҷума шудааст:

«Чу май хӯрда шуд, номвар пури Сом
Нишаст аз бари аспи зарринситом.
Бирафту бипаймуд **болои шаб**,
Пурандеша дил, пур зи гуфтор лаб.
Биёмад **ба шабгир** баста камар
Ба пеши Манучехри бо зебу фар» [199, с. 344].
Zal mounted on his charger with gold trappings,
And so departing passed the livelong night
With much to think and talk about. **At dawn**
He came with girded loins to Miniichihir [202, с. 307].

Ба **шабгир** шамшерҳо баркашед,
Ҳама домани кӯҳ лашкар кашед [195, с. 87].
And food is not o'er-plenteous with the host!
Unsheathe **at dawn**. Rank on the mountain-skirts [202, с. 149].

Битозед **шабгир** то нимрӯз,
Набарда саворони гетифурӯз [195, с. 109].
Half of our warlike, glorious cavaliers
Shall fall upon the foe from **dawn** till noon [204, с. 162].

Дар порчаи шеърӣ боло таркиби «*passed the livelong night*» ба маъноӣ «*паймудани шаб*» тарҷума шудааст. Ҳамчунин мутарҷим ибораи «пури Сом»-ро бо калимаи Зол «*Zal*», ки писари Сом аст, тарҷума кардааст.

Вожаи **шабоҳанг** низ ифодакунандаи гоҳи муайяни вақт аст, ки он ба замони баромади ситораи қутбӣ (ситораи корвонкаш) мувофиқат мекунад. Дар «Шоҳнома» низ вожаи мазкур ба маънои шабонгоҳ корбурд шудааст:

Чу хуршеди гарданда беранг шуд,
Ситора ба бурчи **шабоҳанг** шуд [201, с. 45].
Ба пушти шабоҳанг барбаста танг,
Чу ҷангипаланге гурозон ба ҷанг [196, с. 69].

Вожаи **шабгиргоҳ** низ маънои *саҳаргоҳ*-ро ифода мекунад, ки дар «Шоҳнома» хеле кам истифода шудааст:

Ба **шабгиргоҳи** хурӯши хурӯс,
Зи ҳар сӯ ҳамехост овои кӯс [196, с. 169].

Хулосаи боби 3

Ҳамин тавр, чӣ тавр ки таҳлилҳо нишон доданд, гоҳҳои шабонрӯзӣ дар «Шоҳнома» хеле зиёд зикр гардидаанд. Шоир барои нишон додани лаҳзаҳои гуногуни вақт аз вожаҳои маъмуле, ки хоси гоҳҳои алоҳида аст, хеле моҳирона истифода бурдааст. Тавассути нишон додани лаҳзаҳои вақт барои хонанда тасвири симоҳо ва ҳодисаю воқеаҳо низ хеле осон мегардад. Муҳимтар аз ҳама, «Шоҳнома» ҳамчун ҳазинаи бузурги ниғаҳдошти расму анъана ва фарҳанги ниёгон дар баробари нишон додани ҷанбаҳои фарҳангӣ, ҳамчунин рӯзгори рӯзмарраи мардумон ва оддитарин тарзи ҳисоби лаҳзаҳои шабонарӯзиро нишон медиҳад.

Барои тасдиқи фикр оғози достони «Бежан бо Манижа»-ро шоҳид меоварем, ки аз тафсири шаб ва лаҳзаҳои он сар мешавад:

«Шаб» чун шаба рӯй шуста ба қир,
На баҳром пайдо, на кайвон, на тир.
Дигаргуна ороише кард моҳ,
Басечи гузар кард бар пешгоҳ.
Шуда тира андар сарои диранг,

Миён карда борику дил карда танг.
 Зи тоҷаш се баҳра шуда лочвард,
 Сипарда ҳаворо ба зангору гард.
 Сипоҳи шаби тира бар дашту роғ,
 Яке фарш афканда чун парри зоғ.
 Чу пӯлоди зангорхӯрда сипеҳр
 Ту гуфтӣ, ба қир андарандуда чеҳр.
 Намудам зи ҳар сӯ ба чашм аҳриман,
 Чу мори сияҳ боз карда даҳан.
 Ҳар он гаҳ ки барзад яке боди сард,
 Чу зангӣ барангехт з-ангишт гард.
 Чунон гашт боғу лаби ҷӯйбор,
 Куҷо мавҷ хезад зи дарёи қор...» [195, с. 340].

Таҳлилҳо нишон доданд, ки дар «Шоҳнома» вожаҳои таркибҳои зерини лаҳзаҳои шабонарӯзи хеле васеъ истифода шудаанд: *шабонрӯз, шабу рӯз, рӯзу шабон, гоҳи бонги хурӯс, гоҳи хоб, гаҳи нимрӯз, гоҳи саҳар, ҳангоми бом, ҳангоми шом, ҳангоми пешин намоз, вақти шом, вақти саҳар, ин дам, ҳар дам, як дам, чоки рӯзи сапед, гоҳи рӯзи сапед, ҳангоми рӯз, шаб, шаби дерёз, хурӯши хурӯс, бомдод, бом, бомдодон, сапеда, бомдоди пагоҳ, сапедадамон, пагоҳ, имрӯзу фардо пагоҳ, бомдоди пагоҳ, акнун, пагоҳ субҳ, субҳу шом, саҳаргаҳ, саҳаргоҳ, соягустарда хур, соягустарди шед* (ибораҳои маҷозии: *хуршеди тобон баромад зи кӯҳ, хур баромад зи кӯҳ, бардамид офтоб, хур бардамид, падида омадани офтоб, сар барзадани офтоб, забона задани офтоб, сар ниҳодани офтоб, роз кушодани офтоб, тоҷ бинмудани офтоб, теғ бинмудан, ханҷар баркашидани офтоб, рӯй бинмудани офтоб, сипар баргирифтани офтоб, бар сипеҳр шудани офтоб, парда бардоштани офтоб, пар кушодани офтоб, бар тахт нишастани офтоб*), *чошт*, *чоштгоҳ* (боло гирифтани офтоб, баланд шудани офтоб), *нимрӯз* (ниме зи рӯз,

ниме зи рӯзи дароз, нимарӯзи дигар, рӯз як нимае, нимаи рӯз, гармгоҳ, расидани офтоб, хуршед гашт аз ҷаҳон нопадид, хуршед баргашт зард), бегоҳ/бегаҳ, шом (тира шудани шаб, тиратар гаштани шаб, поси аввали шаб), нимашаб, ними шаб (шаби тира, то шаби тира, ниме зи тирашаб, ними шаб, тирашаб, ду пос), охири шаб, як пос, як поси шаб, ду пос, се пос, як баҳра аз тирашаб, ду баҳра зи шаб, шабгир, гоҳи шабгир, шабоҳанг, шабгиргоҳ.

Вожаву ибораҳои мазкур, ки дар «Шоҳнома» зикр шудаанд, албатта маҳсули забону фарҳанги ниёғони мардуми тоҷиканд, ки бо забони назм оварда шудаанд. Ҳамаи ин вожаву ибораҳои ифодакунандаи лаҳзаҳои шабонарӯзӣ аз ҷониби мутарҷимон тарҷума шудаанд. Муҳим он аст, ки мутарҷимон то ҳадди зарурӣ тавонистаанд, ки тасаввуроти мардуми тоҷикро доир ба лаҳзаҳои шабонарӯзӣ дар забони англисӣ тавассути тарҷумаҳои «Шоҳнома» инъикос намоянд. Чун андешаи мардумони забонашон муқоисашаванда дар мавриди истифодаи лаҳзаҳои шабонарӯзӣ бо ҳам наздиканд, бинобар ин онҳо метавонанд вожаву ибораҳои махсуси ифодашавандаро дар забонҳои худ дошта бошанд. Маҳз аз ҳамин бойигариву имконоти забонҳо мутарҷимон истифода намуда, аксар дар тарҷума вожаҳои зарурӣ истифода шудаанд. Дар «Шоҳнома» муаллифи асар баъзан аз ташбеҳоти бадеӣ барои тасвири ягон лаҳзаи рӯз истифода бурдааст, ки мутарҷимон бо истифода аз таркиби луғавии забони англисӣ ҳамгуни вожаҳоро дарёфт намуда, тарҷума кардаанд. Дар мавриди мувофиқат накардани баъзе лаҳзаҳои вақт онҳоро айнан тарҷума кардаанд, ки мазмуни байтҳо ҳалалдор нашаванд.

ХУЛОСА

Пажӯҳиши ҷанбаҳои лингвофарҳангии лексикаи лаҳзаҳои шабонарӯзӣ имкон фароҳам овард то бо фарҳанги ҳисоби лаҳзаҳои вақт ва лексикаи он дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ошноӣ пайдо намуда, умумият ва фарқи онҳоро дида бароем. Маълум гардид, ки ҳисоби вақт дар ҳаёти мардумони дунё ҳамчун як ҷузъи фарҳанг ҳанӯз дар замонҳои ҳеле қадим ташаккул ёфтааст ва то имрӯз боқӣ мондаанд, ҳарчанд тарзу воситаҳои гуногун ва муосири он ба вуҷуд омадаанд. Бояд таъakkур дод, ки пояи асосии онро вожаву ибораҳои махсус ташкил медиҳанд, ки бо унвони лексикаи лаҳзаҳои шабонарӯзӣ онҳоро дар як гурӯҳи лексикӣ муттаҳид намудем. Дар диссертатсия андешаи муҳаққиқон доир ба лексикаи лаҳзаҳои шабонарӯзӣ баён гардида, вижагиҳои лингвофарҳангии он дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ марида таҳлил қарор гирифт ва ҷиҳати исботи фикр хусусиятҳои онро дар «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавӣ ва тарҷумаҳои англисии он дида баромадем. Аз таҳлили мавзӯи мавриди таҳқиқ ба чунин хулоса омадем:

1. Вақт яке аз категорияҳои умумии олами воқеӣ буда, ҷузъи асосии ҷаҳонбинии муосир мебошад. Доир ба вақт илмҳои физика, табиатшиносӣ, фалсафа, психология ва забоншиносӣ масъалагузори намуда, он ҳамчун мавзӯи муҳимми ҳар кадом илмҳои мазкур баррасӣ мешавад [5-М].

2. Дар доираи забоншиносӣ вақт ҳамчун категорияи асосии тасвири илмӣ ҷаҳон муаррифӣ шуда, он ҳамчун ҷузъи фарҳанг ва ҳамчун тасвири забонии ҷаҳон мебошад [7-М].

3. Тасвири забонии ҷаҳон тасвире мебошад, ки он бар асоси таҷрибаи чандинасра омӯхтаи мардум ташаккул ёфта, дар фаҳму забони онҳо нақшгузори шудааст [5-М], [7-М].

4. Вақт, ки аз муҳимтарин чузъҳои олам ва ҷаҳонбинии муосир мебошад, ҳарчанд дар фаҳму идроки мардуми олам якхела таҷассум ёбад ҳам, аммо дар забон тасвири ҷудогонаи худро дорад ва он ба таври гуногун дар забонҳои олам баён мегардад [5-М], [7-М].

5. Воҳиди ҳисоби шабонарӯзӣ дар забону фарҳанги мардуми тоҷик ва англис инъикоскунандаи тахайюлотӣ ниёгони соҳибзабонон маҳсуб меёбанд. Лаҳзаҳои вақт дар тасаввуроти мардумони тоҷику англис ба ҳамдигар хеле монанд буда, воҳидҳои асосии ҳисоби онҳоро дар гузашта вожаву ибораҳои махсус ташкил медодаанд, ки онҳо то имрӯз дар забонҳои ин мардумон боқӣ мондаанд [7-М].

6. Дар забони тоҷикӣ оғози замони лаҳзаҳои шабонарӯзӣ бо вожаҳои *бомдод, бом, субҳ, саҳар, пагоҳ* (аз оғози рӯз то баромади офтоб); *чошт* (аз баромади офтоб то соати 11); *нисфирӯзӣ, нимрӯз, пешин* (соати 12-и рӯз); *беғох, шом* (аз ғуруби офтоб то оғози шаб); *шаб* (аз замони торик шудани ҳаво то бомдод) *ними шаб/нимшаб, баробаршаб* (соати 2-и шаб) ва монанди инҳо ифода ёфта, ҳар яки ин лаҳзаҳо метавонанд муродифҳои худро дошта бошанд [3-М].

7. Дар забони англисӣ оғози замони лаҳзаҳои шабонарӯзӣ бо вожаҳои *dawn; morning* (аз *саҳар* то *нисфирӯзӣ*), *midday, noon* (соати 12:00); *afternoon* (баъд аз *нисфирӯзӣ* то *беғох*); *evening* (аз соати 18:00 то 00:00); *midnight* (соати 00:00) ифода ёфта, дар навбати худ онҳо метавонанд ба лаҳзаҳои хурдтар тақсим шуда, нишондиҳандаи лаҳзаҳои махсуси шабонарӯзӣ бошанд [2-М].

8. Лаҳзаи аввали шабонарӯзӣ: аз бомдод то баромадани офтоб як лаҳзаи муайяни вақтро ифода намуда, дар забонҳои муқоисашаванда – тоҷикӣ ва англисӣ дорои вожаву ибораҳои ҷудогонаи худ мебошанд, ки онҳо дар иртибот ба фарҳангу расму анъанаи соҳибзабонон ба вучуд омадаанд: *бомдод – dawn, чоки рӯз – crack of dawn; break of dawn; бонги хурӯс – cockcrow, саҳар – morning; субҳидам – twilight* [4-М].

9. Андешаи мардумони забонашон муқоисашаванда ба ҳам хеле наздик буда, дар тасвири лаҳзаи аввал (аз бомдод то тулуи офтоб) ва дар тақсими гоҳҳои он вожаву ибораҳои истифода намудаанд, ки таърихан дар забонҳои муқоисашаванда – тоҷикиву англисӣ мавҷуд будаанд ва ё бо мурури замон дар асоси расму анъанаҳо ба ин забонҳо ворид шудаанд. Чунончи, ибораи **бонги хурӯс** дар забони тоҷикӣ **cockcrow** дар забони англисӣ [6-M].

10. Истифода шудани номҳои парандагон, ҷирмҳои осмонӣ, персонажҳои афсонаҳо, инчунин сифатҳои муайян дар ифодаи лаҳзаи вақти аз бомдод то офтобрас дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ аз фарҳангу расму анъанаи ин мардумони забонашон муқоисашаванда маншаъ мегирад [2-M], [7-M].

11. Лаҳзаи дуҷуми шабонрӯзӣ: аз баромади офтоб то ғуруби офтоб дар забонҳои муқоисашаванда дорои вожаву ибораҳои махсуси худ буда, дар тафаккури забонии ҳарду мардум ифодаҳои муайяно инъикос менамоянд. Дар забони тоҷикӣ барои ифода намудани ҳамин ҳангом вожаю ибораҳои *офтобрас*, *офтоббаро*, *расидани офтоб*, *баромадани офтоб* ва ғайра дар забони англисӣ **sunrise // sunup** «тулуи офтоб», **canonical hours** «соати ибодат», **brunchtime** «чошт», **daytime** «рӯзи равшан», **foreday** «чошт», **afternoon** «пешин» ва ғайра истифода мешавад [3-M], [8-M].

12. Дар забони англисӣ нисбат ба забони тоҷикӣ, вожаву ибораҳои зиёде барои ифодаи лаҳзаи аз баромади офтоб то ғуруби офтоб истифода мешавад. Масалан, танҳо барои ифодаи лаҳзаи нисфирӯзӣ вожаву ибораҳои зерин дар забони мардуми англис ба кор мераванд: *midday*, *noontime*, *meridian*; *noontime acme*; *apex*; *apogee*; *capsheaf*; *capstone*; *climax*; *comble*; *crescendo*; *crest*; *crown*; *culmen*; *culmination*; *ne plus ultra*; *noontide*; *peak*; *pinnacle*; *sublimity*; *summit*; *zenith*, *apparent noon* ва ғайра [3-M], [8-M].

13. Мушоҳидаи лингвистӣ нишон медиҳад, ки дар забони тоҷикӣ барои ифодаи замони офторас то офтобнишин вожаву ибораҳое, корбурд шудаанд, ки дар таркибашон вожаҳои «офтоб», «гармо (-и офтоб)», қиём (-и офтоб) ва монанди инҳо бештар истифода мешаванд. Ин алоқамандӣ шаҳодат аз вобастагӣ ва дилбастагии саҳти мардум бо офтоб мебошад. Вале дар забони англисӣ ба ҷузъ аз вожаҳои **sunrise** ва **sunup**, ки «тулуи офтоб»-ро ифода мекунанд, дигар вожаву ибораҳои марбут ба лаҳзаи вақти аз офтобрас то офтобнишаст дар таркиби худ вожаи **sun** «офтоб»-ро надоранд. Баръакс, дар таркиби вожаву ибораҳои марбут ба ин марҳилаи вақт бештар вожаҳои алоқаманд ба *хӯрок* ва *хӯрокхӯрӣ* истифода мешаванд [3-М], [7-М].

14. Лаҳзаи сеюми шабонрӯзӣ: аз нишасти офтоб то фарорасии шаб, дар забони тоҷикӣ вожаву ибораҳоеро фаро мегирад, ки меҳвари асосии ифодаи ин лаҳзаи вақт мебошанд ва бештар маънои «*вақт, замон*»-ро ифода мекунанд. Дар забони англисӣ бошад, ифодакунандаи лаҳзаи аз нишасти офтоб то фарорасии шабро вожаву ибораҳое ташкил медиҳанд, ки таъкид аз вақти хӯроки бегоҳирӯзӣ ва баъдан дараҷаи фарорасии торикӣ доранд [8-М].

15. Дар лаҳзаи чоруми шабонрӯзӣ: аз аввали шаб то бомдод, ки асосан ҳоким моҳу ситораҳо мебошанд, дар ҳарду забони муқоисашаванда – тоҷикӣ ва англисӣ соҳибзабонон вожаву ибораҳои зиёд истифода мекунанд, ки муайянкунандаи ҳамин лаҳзаи вақт мебошанд. Чунончи, дар забони тоҷикӣ: **аввали шаб, бевақтии шаб, нисфи шаб, нимаи шаб, нимашаб шабонгах//шабонгоҳ, шабоҳанг, поси шаб, вақти хоби ширин, охири шаб, шабгир, шабоҳанг, шабгиргоҳ**. Дар забони англисӣ: **dark, crepusculum, nightfall, night, nighttime, bedtime, premidnight, zero dark thirty // 0-dark-thirty, midnight, dead of night, chatzot, noon of night, postmidnight, predawn, small hours, wee hours // wee small hours, witching hour, stupid o'clock, waketime** [2-М].

16. Бар асоси истифодаи вожаҳо муайян мегардад, ки дар ҳарду забони муқоисашаванда – тоҷикӣ ва англисӣ таваҷҷуҳи мардум бештар ба шаб, нимаи он ва торикӣ буда, дар таркиби вожаҳои марбут ба ин лаҳзаи вақт вожаи «шаб» бештар истифода мешавад [2-М], [6-М].

17. Лаҳзаҳои шабонрӯзӣ дар «Шоҳнома» хеле зиёд зикр гардидаанд. Шоир барои нишон додани лаҳзаҳои гуногуни вақт аз вожаҳои маъмуле, ки хоси гоҳҳои алоҳида аст, хеле моҳирона истифода бурдааст. Тавассути нишон додани лаҳзаҳои вақт барои хонанда тасвири симоҳо ва ҳодисаю воқеаҳо низ хеле осон мегардад [1-М], [7-М].

18. «Шоҳнома» ҳамчун хазинаи бузурги ниғаҳдошти расму анъана ва фарҳанги ниёгон дар баробари нишон додани ҷанбаҳои фарҳангӣ, ҳамчуни рӯзгори рӯзмарраи мардумон ва одитарин тарзи ҳисоби лаҳзаҳои шабонарӯзиро нишон медиҳад [1-М].

19. Дар «Шоҳнома» вожаҳои таркибҳои зерини лаҳзаҳои шабонарӯзӣ хеле васеъ истифода шудаанд: *шабонрӯз, шабу рӯз, рӯзу шабон, гоҳи бонги хурӯс, гоҳи хоб, гаҳи нимрӯз, гоҳи саҳар, ғангоми бом, ғангоми шом, ғангоми пешин намоз, вақти шом, вақти саҳар, ин дам, ҳар дам, як дам, чоки рӯзи сапед, гоҳи рӯзи сапед, ғангоми рӯз, шаб, шаби дерёз, хурӯши хурӯс, бомдод, бом, бомдодон, сапеда, бомдоди пагоҳ, сапедадамон, пагоҳ, имрӯзу фардо пагоҳ, бомдоди пагоҳ, акнун, пагоҳ субҳ, субҳу шом, саҳаргаҳ, саҳаргоҳ, соягустарда хур, соягустарди шед (ибораҳои маҷозии: хуршеди тобон баромад зи кӯҳ, хур баромад зи кӯҳ, бардамид офтоб, хур бардамид, падид омадани офтоб, сар барзадани офтоб, забона задани офтоб, сар ниҳодани офтоб, роз кушодани офтоб, тоҷ бинмудани офтоб, теғ бинмудан, ханҷар баркашидани офтоб, рӯй бинмудани офтоб, сипар баргирифтани офтоб, бар сипеҳр шудани офтоб, парда бардоштани офтоб, пар кушодани офтоб, бар тахт нишастани офтоб), чошт, чоштгоҳ (боло гирифтани офтоб, баланд шудани офтоб), нимрӯз (ниме зи рӯз, нима зи рӯзи дароз, нимарӯзи дигар,*

рӯз як нимае, нимаи рӯз, гармгоҳ, расидани офтоб, хуршед гашт аз ҷаҳон нопадид, хуршед баргашт зард), бегоҳ/бегаҳ, шом (тира шудани шаб, тиратар гаштани шаб, поси аввали шаб), нимашаб, ними шаб (шаби тира, то шаби тира, нима зи тирашаб, ними шаб, тирашаб, ду пос), охири шаб, як пос, як поси шаб, ду пос, се пос, як баҳра аз тирашаб, ду баҳра зи шаб, шабгир, гоҳи шабгир, шабоҳанг, шабгиргоҳ [2-М], [3-М], [6-М].

20. Вожаву ибораҳои марбут ба лаҳзаҳои шабонарӯзӣ, ки дар «Шоҳнома» зикр шудаанд, маҳсули забону фарҳанги ниёғони мардуми тоҷиканд, ки бо забони назм оварда шудаанд. Ҳамаи ин вожаву ибораҳои ифодакунандаи лаҳзаҳои шабонарӯзӣ аз ҷониби мутарҷимон тарҷума шудаанд. Мутарҷимон то ҳадди зарурӣ тавонистаанд, ки тасаввуроти мардуми тоҷикро доир ба лаҳзаҳои шабонарӯзӣ дар забони англисӣ тавассути тарҷумаҳои «Шоҳнома» инъикос намоянд [2-М], [3-М], [6-М], [8-М].

21. Аз бойигариву имконоти забони англисӣ мутарҷимон истифода намуда, аксар дар тарҷума вожаҳои зарурӣ истифода шудаанд. Дар «Шоҳнома» муаллифи асар баъзан аз ташбеҳоти бадеӣ барои тасвири ягон лаҳзаи рӯз истифода бурдааст, ки мутарҷимон бо истифода аз таркиби луғавии забони англисӣ ҳамгуни вожаҳоро дарёфт намуда, тарҷума кардаанд [1-М], [4-М].

22. Тарҷумаҳои англисии «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ, ки ҳамчун намуна барои инъикоси лаҳзаҳои шабонарӯзӣ дар ду забон ва фарҳанги мардумони аз назари ҷуғрофӣ ва этиқодӣ аз ҳам дур таҳлил мешаванд, барои муқоисаи ҷанбаҳои лингвофарҳангии забонҳои муқоисашаванда маводди пурқиммате маҳсуб меёбанд [1-М], [4-М].

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ

Дар заминаи таҳқиқоти анҷомпазируфта чунин тавсияҳои илмӣ бо мақсади такмили лексикаи лаҳзаҳои шабонарӯзӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ манзур карда мешавад:

1. Натиҷаҳои таҳқиқоти зеринро метавон ҳамчун мавод дар қорҳои таҳқиқотӣ ва дар таҳияи барномаҳо ё қоркарди масъалаҳое, ки бо таҳқиқоти муқоисавии лексикаи ғоҳшуморӣ алоқаманданд, истифода кард.

2. Вожаву ибораҳои марбут ба лаҳзаҳои шабонарӯзии забонҳои тоҷикӣ ва англисиро ҳамчун маводи мусаввар ба китобҳои дарсӣ ва лавозимоти кишваршиносӣ низ ворид кардан мумкин аст.

3. Ҳангоми тадريسӣ фанҳои луғатшиносӣ, луғатшиносӣ ё ин ки таҳияи қомусҳои дузабона, китобу дастурамалҳои дарсӣ, вожаву ибораҳои марбут ба лаҳзаҳои шабонарӯзиро метавон ҳамчун аёният истифода кард.

4. Натиҷаҳои таҳқиқоти мазкурро метавон ҳангоми омӯзиши забони англисӣ дар муассисаҳои таълимӣ чун васоити такмили ҳусни баён ва сифати тарҷума истифода бурд.

5. Барои тарҷумонҳо вожаву ибораҳои марбут ба лаҳзаҳои шабонарӯзии бештар қорбурдшавандаи забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ, ки дар қор истифода шудааст, имкон медиҳанд, ки ҳаммаъно ё муодили зарурии онҳоро дар забони тарҷумашаванда дуруст интихоб намоянд.

6. Барои муҳаққиқоне, ки дар асоси ғоҳномаҳо ва солномаҳо таҳқиқоти муқоисавӣ анҷом медиҳанд, қори мазкур метавонад, ҳамчун маводи назариявӣ ва амалӣ хизмат расонад.

7. Таҳқиқоти вижагӣҳои маъноии вожаву ибораҳои марбут ба лаҳзаҳои шабонарӯзии забони тоҷикӣ дар муқоиса ба забони англисӣ нишон дод, ки дар забонҳои муқоисашаванда ҷанбаҳои зиёде ҳанӯз мавҷуданд, ки таҳқиқоти алоҳидаро тақозо менамоянд.

РҶҲАТИ АДАБИЁТ

I. Адабиёти илмӣ:

1. Абдуқодиров, А. Услубиёти забони тоҷикӣ [Матн] / А. Абдуқодиров, А. Давронов. – Хучанд, 2005. – 228 с.
2. Авасто. Китоби 1 [Матн] / таҳияи Б. Ғафтор, М. Ҳотам, М. Диловар. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 839 с.
3. Апресян, Ю. Д. Избранные труды. Т. 1. Лексическая семантика. Синонимические средства языка [Текст] / Ю. Д. Апресян. – М.: Восточная литература; Языки русской культуры, 1995. – 472 с.
4. Арутюнова, Н. Д. Время: модели и метафоры [Текст] / Н. Д. Арутюнова // Логический анализ языка. Язык и время. – М., 1978. – С. 51–61.
5. Берунӣ, А. Осор-ул-боқия [Матн] / А. Берунӣ. – Душанбе, 1990. – 432 с.
6. Бикерман, Э. Хронология древнего мира. Ближний Восток и античность [Текст] / Э. Бикерман; пер. с англ. И. М. Стеблин-Каменского. – М., 1975. – 336 с.
7. Бобомуродов, Ш. Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ [Матн] / Ш. Бобомуродов, З. Мухторов. – Душанбе, 2015. – 322 с.
8. Бобомуродова, М. У. Этнолингвистическая характеристика лексики женских украшений в таджикском языке [Текст] / М. У. Бобомуродова. – Душанбе, 2012.
9. Бурҳон Муҳаммадхусайн. Бурҳони қотеъ. Ҷ. 1 [Матн] / Бурҳон Муҳаммадхусайн; таҳияи матн, пешгуфтор, мулҳақот, тавзеҳот ва феҳрист А. Нуоров. – Душанбе: Адиб, 1993. – 416 с.
10. Бурҳон Муҳаммадхусайн. Бурҳони қотеъ. Ҷ. 2 [Матн] / Бурҳон Муҳаммадхусайн; таҳияи А. Нуоров. – Душанбе: Адиб, 2002. – 420 с.
11. Бурҳон Муҳаммадхусайн. Бурҳони қотеъ. Ҷ. 3 [Матн] / Бурҳон Муҳаммадхусайн; таҳияи А. Нуоров. – Душанбе: Адиб, 2014. – 400 с.

12. Вежбицкая, А. Понимание культур через посредство ключевых слов [Текст] / А. Вежбицкая. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 288 с.
13. Виноградов, В. В. Проф. Л. П. Якубинский как лингвист и его «История древнерусского языка» [Текст] / В. В. Виноградов // Якубинский, Л. П. История древнерусского языка / с предисл. и под ред. акад. В. В. Виноградова; прим. П. С. Кузнецова. – М.: Учпедгиз, 1953. – С. 3–40.
14. Володарский, А. И. Астрономия в древней Индии [Текст] / А. И. Володарский // Историко-астрономические исследования. – Вып. XII / отв. ред. Л. Е. Майстров. – М.: Наука, 1975. – С. 3–23.
15. Гадайбаева, У. А. Функционально-семантическое поле темпоральности в таджикском и английском языках [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / У. А. Гадайбаева. – Худжанд, 2007. – 23 с.
16. Гак, В. Г. Теоретическая грамматика французского языка [Текст] / В. Г. Гак. – М.: Добросвет, 2004. – 861 с.
17. Гулназарзода, Ж. Низоми маъноии феъл дар забони адабии тоҷикӣ (бар мабной осори бадеии Абдурахмони Ҷомӣ) [Матн] / Ж. Гулназарзода. – Душанбе: Абдурахмон-Р, 2022. – 332 с.
18. Гафуров, Б. Фирдоуси – слава и гордость мировой культуры [Текст] / Б. Гафуров // Фирдоуси, А. Шахнаме. – М., 1967. – С. 5–18.
19. Гафуров, Б. Тоҷикон: таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав [Матн] / Б. Гафуров. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. – 976 с.
20. Геродот. История в девяти книгах [Текст] / Геродот; пер. и коммент. Г. А. Стратановского. – Л.: Наука, 1972. – 600 с.
21. Гёте, И. В. Западно-восточный диван [Текст] / И. В. Гёте; пер. с нем. А. Ю. Кокотова. – М.: Издательский Дом ЯСК, 2024. – 320 с.

22. Гийом, Г. Принципы теоретической лингвистики [Текст] / Г. Гийом; общ. ред., послесл. и коммент. Л. М. Скрединой. – М.: Прогресс, 1992. – 220 с.
23. Гуляев, В. И. Древние майя: загадки погибшей цивилизации [Текст] / В. И. Гуляев. – М.: Знание, 1983. – 176 с.
24. Гумбольдт, В. фон. Избранные труды по языкознанию [Текст] / В. фон Гумбольдт. – М.: Прогресс, 2000. – 400 с.
25. Гуревич, А. Я. Время как проблема истории культуры [Текст] / А. Я. Гуревич // Вопросы философии. – 1969. – № 3. – С. 105–116.
26. Гуревич, А. Я. Категории средневековой культуры [Текст] / А. Я. Гуревич. – М.: Искусство, 1972. – 318 с.
27. Ғиёс Муҳаммад. Ғиёсуллуғот. Ҷ. 1 [Матн] / Ғиёс Муҳаммад. – Душанбе: Адиб, 1987. – 480 с.
28. Дешериева, Т. И. Лингвистический аспект категории времени в его отношении к физическому и философскому аспектам [Текст] / Т. И. Дешериева // Вопросы языкознания. – 1975. – № 2. – С. 111–117.
29. Джабборов, М. Т. Межкатегориальные связи в системе неличных форм глагола: На материале русского и таджикского языков [Текст]: автореф. дис. ... док. филол. наук / М. Т. Джабборов. – Душанбе, 2005. – 42 с.
30. Кант, И. Критика чистого разума [Текст] / И. Кант // Сочинения: в 6 т. – Т. 4. – М., 1965. – С. 45–67.
31. Каримов, Н. А. Лексические средства выражения темпоральности в русском и таджикском языках [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Н. А. Каримов. – Душанбе, 2018. – 25 с.
32. Кисляков, Н. А. Таджики Каратегина и Дарваза. Вып. 3 [Текст] / Н. А. Кисляков, А. К. Писарчик. – Душанбе: Дониш, 1976. – 239 с.
33. Климишин, И. А. Календарь и хронология [Текст] / И. А. Климишин. – М.: Наука, 1985. – 320 с.
34. Косимов, О. Х., Лексика «Шахнаме» Абулькасима Фирдоуси. [Текст] / О. Х. Касимов. – Душанбе, 2011. – 339 с.

- 35.Лашкарбеков, Б. Б. Рефлексы древнеиранского *gātu- / *gāvu- «место, время» в памирских языках и некоторых таджикских говорах [Текст] / Б. Б. Лашкарбеков // Письменные памятники Востока. – 2014. – № 1 (20). – М.: Наука. – С. 58–63.
- 36.Логический анализ языка. Язык и время [Текст] / отв. ред. Н. Д. Арутюнова, Т. Е. Янко. – М.: Индрик, 1997. – 352 с.
- 37.Матробиён, С. Қ. Этнолингвистика: пажуҳиши назариявӣ ва амалӣ. Китоби 1. Асосҳои назариявии этнолингвистика ва тасвири ҷаҳон [Матн] / С. Қ. Матробиён. – Душанбе, 2023. – 267 с.
38. Матробиён, С. Қ. Этнолингвистическое исследование языковой картины мира таджиков [Текст]: дис. ... д-ра филол. наук / С. Қ. Матробиён. – Душанбе, 2022. – 348 с.
- 39.Матробиён, С. Қ. Этнолингвистикаи тоҷик: пажӯҳиши назариявӣ ва амалӣ. Китоби 2. Тасвири забони ҷаҳони тоҷикон [Матн] / С. Қ. Матробиён. – Душанбе, 2025. – 229 с.
- 40.Мелюхин, С. Т. Время [Текст] / С. Т. Мелюхин // Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – С. 97–98.
- 41.Мостепаненко, А. М. Проблема универсальности основных свойств пространства и времени [Текст] / А. М. Мостепаненко. – Л.: Наука, 1969. – 230 с.
- 42.Мурьянов, М. Ф. Время: понятие и слово [Текст] / М. Ф. Мурьянов // Вопросы языкознания. – 1978. – № 2. – С. 52–66.
- 43.Николаева, Е. А. Время в языковой картине мира [Текст] / Е. А. Николаева // Вестник ОГУ. – 2007. – № 9. – С. 72–75.
- 44.Набережная, З. Г. Категория времени как один из элементов языковой картины мира [Текст] / З. Г. Набережная // Альманах современной науки и образования. – 2011. – № 10 (53). – Тамбов: Грамота, 2011. – С. 146–148.

- 45.Перехвальская, Е. В. Этнолингвистика [Текст]: учебник для академического бакалавриата / Е. В. Перехвальская. – М.: Юрайт, 2019. – 351 с.
- 46.Прозоровский, Д. День в древней Руси [Текст] / Д. Прозоровский // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). – СПб., 1890–1907.
- 47.Расторгуева, В. С. Этимологический словарь иранских языков. Т. 1 [Текст] / В. С. Расторгуева, Д. И. Эдельман. – М.: Восточная литература, 2000. – 327 с.
- 48.Расторгуева, В. С. Этимологический словарь иранских языков. Т. 3 [Текст] / В. С. Расторгуева, Д. И. Эдельман. – М.: Восточная литература, 2007. – 493 с.
- 49.Русско-таджикский словарь: свыше 72 000 слов [Текст] / С. Д. Арзуманов, Х. А. Ахрори, М. М. Бегбуди; под ред. чл.-корр. АН СССР М. Асимова. – М.: Русский язык, 1985. – 1280 с.
- 50.Садирова, Б. Д. Сопоставительный анализ предлогов, выражающих временные отношения в таджикском и английском языках [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Б. Д. Садирова. – Душанбе, 2014. – 26 с.
- 51.Саймиддинов, Д. Вожашиноси забони форсии миёна [Матн] / Д. Саймиддинов. – Душанбе: Пайванд, 2001. – 310 с.
- 52.Саидов Х. А. Система дипломатических терминов в таджикском и английском языках [Текст] / Х.А. Саидов. – Душанбе: Сино, 2013. – 327с.
- 53.Стеблин-Каменский, И. М. Этимологический словарь ваханского языка [Текст] / И. М. Стеблин-Каменский. – СПб.: Петербургское востоковедение, 1999. – 475 с.
- 54.Степанов, Ю. С. Константы: словарь русской культуры. Опыт исследования [Текст] / Ю. С. Степанов. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – 824 с.

- 55.Тураев, Б. А. История древнего Востока [Текст] / Б. А. Тураев. – Минск: Харвест, 2004. – 259 с.
- 56.Уорф, Б. Л. Отношение норм поведения и мышления к языку [Текст] / Б. Л. Уорф // Языки как образ мира. – М.: АСТ, 2003. – С. 157–201.
- 57.Фарҳанги англисӣ-тоҷикӣ [Матн] / мураттиб Мамадназаров А. – Душанбе: Пайванд, 2007. – 1080 с.
- 58.Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ. 1 [Матн]. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 951 с.
- 59.Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ. 2 [Матн]. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 949 с.
- 60.Фарҳанги мухтасари «Шоҳнома» [Матн] / мураттиб И. Ализода. – Душанбе, 1992. – 496 с.
- 61.Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 1 [Матн] / зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, Мирзо Ҳасани С. – Душанбе, 2008. – 950 с.
- 62.Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 2 [Матн] / зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, Мирзо Ҳасани С. – Душанбе, 2008. – 945 с.
63. Филмор, Ч. Фреймы и семантика понимания [Текст] / Ч. Филмор // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 23: Когнитивные аспекты языка. – М.: Прогресс, 1988. – С. 52–92.
- 64.Фирдоуси, А. Шахнаме. В 6 т. Т. 1. От начала поэмы до сказания о Сухробе [Текст] / А. Фирдоуси; изд. подгот. Ц. Б. Бану, А. Лахути, А. А. Стариков; отв. ред. Е. Э. Бертельс. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1957. – 687 с.
- 65.Фирдоуси, А. Шахнаме. Т. 2. От сказания о Ростеме и Сухрабе до сказания о Ростеме и хакане Чина [Текст] / А. Фирдоуси; пер. Ц. Б. Бану-Лахути; коммент. А. А. Старикова; отв. ред. А. А. Стариков;

- ред. пер. А. Азер. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1960. – 643 с.
- 66.Фирдоуси, А. Шахнаме. Т. 3. От сказания о Сиявуше до царствования Кай-Хусрава [Текст] / А. Фирдоуси; пер. Ц. Б. Бану-Лахути; коммент. А. Азер; отв. ред. А. Я. Болдырев. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1965. – 603 с.
- 67.Фирдоуси, А. Шахнаме. Т. 4. От царствования Лохраспа до царствования Искендера [Текст] / А. Фирдоуси; пер. Ц. Б. Бану-Лахути. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1969. – 458 с.
- 68.Фирдоуси, А. Шахнаме. Т. 5. От начала царствования Искендера до начала царствования Йездгерда, сына Бехрама Гура [Текст] / А. Фирдоуси; пер. Ц. Б. Бану-Лахути. – М.: Наука, 1984. – 390 с.
- 69.Фирдоуси, А. Шахнаме. Т. 6. От начала царствования Йездгерда, сына Бехрама Гура, до конца книги [Текст] / А. Фирдоуси; пер. Ц. Б. Бану-Лахути. – М.: Наука, 1989. – 655 с.
- 70.Халина, Н. В. «Книга царей» («Шах-наме») Аль-Касем Фердоуси Туси в свете исторического и лингвистического перформанса [Текст] / Н. В. Халина, Д. В. Аникин // Сборник трудов российских, узбекистанских и китайских исследователей. – Вып. VIII (Terra scimus). – Барнаул: Алтайский государственный университет, 2023. – С. 10–37.
71. Холов, М. Ш. Меры времени таджиков долины реки Сох в XIX – начале XX веков [Текст] / М. Ш. Холов // Учёные записки. Серия гуманитарно-общественные науки. – 2017. – № 1 (50). – С. 5–10.
- 72.Цивьян, Т. В. Лингвистические основы балканской картины мира [Текст] / Т. В. Цивьян. – М.: Наука, 1990. – 207 с.
- 73.Чунакова, О. М. Пехлевийский словарь зороастрийских терминов, мифических персонажей и мифологических символов [Текст] / О. М. Чунакова. – М.: Восточная литература, 2004. – 286 с.

- 74.Чамшедов, П.Фарҳанги англисӣ-тоҷикӣ бо роҳнамои вожагони тоҷикӣ [Матн] / П. Чамшедов, Т. Розӣ (Шарипов). Чопи аввал. – Душанбе: Пайванд, 2005. 681 с.
- 75.Чамшедов, П. Фарҳанги ориёии бостон аз дирӯз то имрӯз [Матн] / П. Чамшедов; муҳ. М. Муллоаҳмад. – Душанбе: ЭР-граф, 2021. – 462 с.
- 76.Шведова, Н. Ю. Русский синтаксический словарь [Текст] / Н. Ю. Шведова // Вопросы языкознания. – 2004. – № 3. – С. 7–21.
- 77.Шмелев, А. Д. Русская языковая модель мира: материалы к словарю [Текст]/ А. Д. Шмелев. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 224 с.
- 78.Энциклопедический словарь [Текст]: в 86 т. / под ред. И. Е. Андреевского. – СПб.: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон, 1890–1907.
- 79.Эшназарова, С. М. Лингвокультурологический анализ концепта «время» в русском и таджикском языках [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / С. М. Эшназарова. – Душанбе, 2019. – 34 с.
- 80.Юрченко, В. С. Языковое поле: лингвофилософский очерк [Текст] / В. С. Юрченко. – Саратов: Изд-во Сарат. пед. ин-та, 1996. – 53 с.
- 81.Яковлева, Е. С. К описанию языковой картины мира [Текст] / Е. С. Яковлева // Русский язык за рубежом. – 1996. – № 1–3. – С. 47–56.
- 82.Яковлева, Е. С. Фрагменты русской языковой картины мира: модели пространства, времени и восприятия [Текст] / Е. С. Яковлева. – М.: Гнозис, 1994. – 343 с.
83. Adams, D. The Long Dark Tea-Time of the Soul [Text] / D. Adams. – London: William Heinemann, 1988. – 456 p.
84. Afšār, I. Ketābšēnāsi-e Ferdowsi o Šāh-nāma: Az āgāz-e neveštahā-ye pažuheši tā sāl-e 1385 Š [Text] / I. Afšār. – Tehran, 2011.
85. Ahmad Sadri, Sheila Canby, Abolqasem Ferdowsi. Shahnameh: The Epic of the Persian Kings [Text] / A. Sadri, S. Canby, A. Ferdowsi. – Quantuck Lane Press; T.H.E. Mill Road Collaborative, 2013. – 562 p.

86. Allingham, M. *Miss Thyrza's Chair* [Text] / M. Allingham // *The China Governess: A Mystery*. – London: Chatto & Windus, 1963.
87. Arnold, M. *Poems* [Text] / M. Arnold. – London, 1853.
88. Atkinson, J. *Soohrab: A Poem Freely Translated from the Original Persian of Firdousee* [Text] / J. Atkinson. – Calcutta, 1814.
89. Bahrami, E. *Dictionary of the Avesta*. Vol. 1 [Text] / E. Bahrami. – Nishapur, 1349. – 1164 p.
90. Barrie, J. M. *Margaret Ogilvy*. Chapter 5 [Text] / J. M. Barrie. – London, 1897.
91. Bigland, P. *New Trains, Old Trains, and Splendid Scenery* [Text] / P. Bigland // *RAIL*. – 2022. – November 2. – No. 969.
92. Bohra, V. B. *Translation of the Shah-Namah of Firdausi: The Portion Prescribed for the P.E.* [Text] / V. B. Bohra. – Ahmadabad, 1911.
93. Browne, E. G. *A Literary History of Persia* [Text]: in 4 vols. / E. G. Browne. – London, 1902–1924.
94. Bunting, B. *Collected Poems* [Text] / B. Bunting. – London, 1968.
95. Cannon, G. *Oriental Jones: A Biography of Sir William Jones (1746–1794)* [Text] / G. Cannon. – London, 1964.
96. Carroll, L. *Jabberwocky. The Hunting of the Snark* [Text] / L. Carroll. – London, 1871.
97. Champion, J. *The Poems of Ferdosi*. Vol. 1 [Text] / J. Champion. – Calcutta, 1785.
98. Charpentier, J. *Review of The Heroines of Ancient Persia by Bapsy Pavry* [Text] / J. Charpentier // *Bulletin of the School of Oriental Studies*. – 1930. – Vol. 6, No. 1. – P. 235–236.
99. Chidsey, A. L. *Rustam, Lion of Persia* [Text] / A. L. Chidsey; ill. by L. Lenski. – London, 1930.
100. Church, A. J. *Stories of Magicians: Thalaba and the Magician of Domdaniel, Rustem and the Genii, Kehama and His Sorceries* [Text] / A. J. Church. – London, 1887.

101. Clinton, J. W. The Tragedy of Sohráb and Rostám from the Persian National Epic, the Shahname of Abol-Qasem Ferdowsi [Text] / J. W. Clinton. – Seattle, 1987.
102. Coit, D. The Ivory Throne of Persia [Text] / D. Coit. – New York, 1929.
103. Complete Poems [Text] / ed. R. Caddel. – Newcastle upon Tyne, 2000.
104. Cowell, E. B. Some Remarks on a Persian Legend of Athenæus [Text] / E. B. Cowell // Gentleman's Magazine. – 1847. – July. – P. 25–29.
105. Crockett, S. R. The House on the Muir [Text] / S. R. Crockett. – London, 1900. – 450 p.
106. Cullen, L. T. Wailing Over Whales [Text] / L. T. Cullen // Time. – 2001. – August 6.
107. Davis, D. Epic and Sedition: The Case of Ferdowsi's Shāhnāme [Text] / D. Davis. – Fayetteville, AR: University of Arkansas Press, 1992.
108. Davis, D. Fathers and Sons [Text] / D. Davis. – Bloomington, IN: Mage Publishers, 2000. – 311 p.
109. Davis, D. Ferdowsi: The Legend of Seyavash [Text] / D. Davis. – London, 1992.
110. Ducrot, O. Encyclopedic Dictionary of the Sciences of Language [Text] / O. Ducrot, T. Todorov. – Baltimore; London: Johns Hopkins University Press, 1979. – 380 p.
111. Dunbar, A. G. The "Dunalastair I" 4-4-0s of the Caledonian [Text] / A. G. Dunbar // Trains Illustrated. – 1959. – February.
112. Duplex Roomette Sleeping Cars [Text] // Railway Magazine. – 1944. – November–December.
113. Franklin, M. J. Orientalist Jones: Sir William Jones, Poet, Lawyer, and Linguist, 1746–1794 [Text] / M. J. Franklin. – Oxford, 2011.
114. Frisbee, R. D. The Book of Puka-Puka [Text] / R. D. Frisbee. – London: Eland, 2019.
115. Gandy, W. A Persian Hero: Stories from the Shah Nameh [Text] / W. Gandy. – London, 1912.

116. Garrison, W. L. Annual Meeting of the Massachusetts Anti-Slavery Society [Text] / W. L. Garrison // The Liberator. – 1860. – January 27.
117. Gosse, E. Firdausi in Exile and Other Poems [Text] / E. Gosse. – London, 1885.
118. Gregorian, V. The Road to Home: My Life and Times [Text] / V. Gregorian. – New York, 2004.
119. Guerber, H. A. The Book of the Epic: The World's Greatest Epics Told in Story [Text] / H. A. Guerber; introd. by J. Berg Esenwein. – Philadelphia, 1913.
120. Hartwig, M. Food Freedom Forever [Text] / M. Hartwig. – New York, 2016.
121. Heilbron, H. Adjustment to Motherhood and in Demand as a Speaker [Text] / H. Heilbron // Rose Heilbron: The Story of England's First Woman Queen's Counsel and Judge. – Oxford: Hart Publishing, 2014. – 578 p.
122. Helgren, A. J. Communicating with Your Cat [Text] / A. J. Helgren. – New York, 1999. – 334 p.
123. In the Dragon's Claws: The Story of Rostam and Esfandiyar from the Persian Book of Kings by Abdolqasem Ferdowsi [Text]. – Washington, D.C., 1999.
124. Jones, W. The Poetical Works [Text] / W. Jones; ed. T. Park. – London, 1808.
125. Jones, W. The Works of Sir William Jones [Text]: in 6 vols. / W. Jones; ed. A. M. Shipley (Jones). – London, 1979.
126. Jwilliam. The Works of Sir William Jones [Text]: in 6 vols. / W. Jones; ed. A. M. Shipley (Jones). – London, 1999.
127. Kai Khosru and Other Plays for Children as Produced by the King-Coit Children's Theatre [Text]. – New York, 1934.
128. Laidler, B. Staying Sober: How to Control the Drink Demon [Text] / B. Laidler. – Cardiff: Accent Press, 2014.

129. Levy, R. The Epic of Kings: Shah-Nama. The National Epic of Persia by Ferdowsi [Text] / R. Levy. – London, 1967.
130. Lewis, C. S. Poems [Text] / C. S. Lewis; ed. W. Hooper. – London, 1964.
131. Lodge, D. Thinks... [Text] / D. Lodge. – London: Secker & Warburg, 2001. – 235 p.
132. Loloi, P. Basil Bunting's Persian Overdrafts: A Commentary [Text] / P. Loloi, G. Pursglove // Poetry Information. – 1978. – Autumn. – P. 51–58.
133. Loloi, P. Review of Ferdowsi's Legend of Seyavash by Dick Davis [Text] / P. Loloi // Acumen. – 1992. – No. 16. – P. 88–90.
134. Marcinko, R. Green Team: Rogue Warrior III [Text] / R. Marcinko, J. Weisman. – 1996.
135. McCarthy, C. Suttree [Text] / C. McCarthy. – New York: Random House, 1979. – 339 p.
136. McCartney, P. Blackbird [Lyrics] / P. McCartney. – Performed by The Beatles. – 1968.
137. Miner, M. Chicago Times Reaches for the Cutting Edge; Nicole Drieske Goes Public; Harry Golden [Text] / M. Miner // Chicago Reader. – 1988. – May 6.
138. Nabokov, V. Ada or Ardor [Text] / V. Nabokov. – London: Penguin Books, 2011.
139. Nilsen, M. Y. Introduction: Brief Description of the Course [Text] / M. Y. Nilsen // Tending the Family Tree: A Family-centered, Bible-based Experience for Church Groups. – Minneapolis, MN: Winston Press, 1982.
140. Oliver, M. Tales from the Toolbox [Text] / M. Oliver. – 2010.
141. Orwell, G. Burmese Days [Text] / G. Orwell. – London, 1934. – 246 p.
142. Ouseley, W. Persian Miscellanies: An Essay to Facilitate the Reading of Persian Manuscripts [Text] / W. Ouseley. – London, 1795.
143. Palmer, E. H. Firdausi [Text] / E. H. Palmer // The Argosy. – 1867. – Vol. 4. – January. – P. 62–68.

144. Pavry, B. D. C. A Sketch of the Heroines in Firdausi's Persian Epic Shah-Namah [Text]: M.A. thesis / B. D. C. Pavry. – New York: Columbia University, 1925.
145. Pavry, B. D. C. The Heroines of Ancient Persia: Stories Retold from the Shāhnāma of Firdausi [Text] / B. D. C. Pavry. – Cambridge, 1930.
146. Persian Literature in Translation [Text] // Persian Literature / ed. E. Yarshater. – Albany, N.Y., 1988. – P. 479–498.
147. Persian Poetry for English Readers: Being Specimens of Six of the Greatest Classical Poets of Persia [Text]. – Glasgow, 1883.
148. Picard, B. L. Tales of Ancient Persia: Retold from the Shah-Nāma of Firdausi [Text] / B. L. Picard; ill. by V. G. Ambrus. – London, 1972.
149. Pickett, C. Books, Pamphlets and Other Materials Printed between 1600 and 1785 [Text] / C. Pickett. – London, 2011.
150. Poe, E. A. Tamerlane [Text] / E. A. Poe // Al Aaraaf, Tamerlane and Minor Poems. – 1892.
151. Poetical Works [Text]. – London, 1890. – 125 c.
152. Rabb, K. M. National Epics [Text] / K. M. Rabb. – Chicago, 1896.
153. Renninger, E. D. The Story of Rustem, and Other Persian Hero Tales from Firdusi [Text] / E. D. Renninger. – New York, 1909.
154. Ritchie, L. A. da C. An Off-Shore Wind [Text] / L. A. da C. Ritchie // A Tall Ship. – 1915.
155. Robertson, W. T. Roostam Zabolee and Soohrab: From the History of Persia Entitled Shah Namuh, or Book of Kings, by Firdousi [Text] / W. T. Robertson. – Calcutta, 1829.
156. Robinson, B. W. The Persian Book of Kings: An Epitome of the Shahnama of Firdawsi [Text] / B. W. Robinson. – London, 2002.
157. Robinson, S. Sketch of the Life and Writings of Ferdusi: A Persian Poet Who Flourished in the 10th Century [Text] / S. Robinson. – Manchester, 1823.

158. Rodman, E. Edith King and Dorothy Coit and the King-Coit School and Children's Theater [Text]: Ph.D. diss. / E. Rodman. – New York: New York University, 1980.
159. Rogers, A. The Shah-Namah of Fardusi [Text] / A. Rogers. – London, 1907.
160. Ross, J. Persian Anthology: Translation of Firdausi [Text] / J. Ross // Annals of Oriental Literature. – 1820. – Vol. 1. – P. 86–128, 296–324, 461–486.
161. Rostam: Tales of Love and War from Persia's Book of Kings [Text]. – Washington, D.C., 2007.
162. Sample, I. Irregular Bedtimes May Affect Children's Brains [Text] / I. Sample // The Guardian Weekly. – 2013. – July 19. – Vol. 189. – No. 6.
163. Saunders, G. L. Rattles and Steadies: Memoirs of a Gander River Man [Text] / G. L. Saunders. – 1986. – 564 p.
164. Shah-nama: Epic of the Kings [Text] // Encyclopedia of Literary Translation into English / ed. O. Classe. – Vol. 1. – London, 2000. – P. 446–447.
165. Shahnameh: The Persian Book of Kings [Text] / introd. by A. Nafisi. – New York, 2006.
166. Shakespeare, W. The Tragedy of Richard III [Text] / W. Shakespeare. – London, 1593.
167. Shakespeare, W. Twelfth Night, or What You Will [Text] / W. Shakespeare. – London, 1623.
168. Share, D. (ed.). Bunting's Persia: Translations by Basil Bunting [Text]. – Chicago, 2012.
169. Shay, J. Odysseus in America: Combat Trauma and the Trials of Homecoming [Text] / J. Shay. – New York, 2002. – 456 p.
170. Sheridan, D. L. Don't Forget the Flippin' E: A Memoir [Text] / D. L. Sheridan. – 2011. – 356 p.
171. Sohrab and Rustum [Text] / ed. L. M. Hodgkins. – Boston: Students' Series of English Classics, 1890.

172. Speakman, F. J. A Forest by Night [Text] / F. J. Speakman. – 1965. – 456 p.
173. Staten, V. Why Is the Foul Pole Fair? [Text] / V. Staten. – 2004.
174. Stigand, W. Acanthia: Poems Original and Edited with Translations from "Zohrab and Rustem" of Firdusi and Other Oriental Sources [Text] / W. Stigand. – London, 1907.
175. Stories from the Shahnameh of Ferdowsi [Text]: in 3 vols. – Washington, D.C., 1998–2004.
176. Sykes, E. The Story Book of the Shah, or Legends of Old Persia [Text] / E. Sykes. – London, 1901.
177. Teignmouth, L. Memoirs of the Life, Writings and Correspondence of Sir William Jones [Text] / Lord Teignmouth (J. Shore). – London, 1804.
178. The Holy Bible. American Standard Version [Text]. – New York: Thomas Nelson & Sons, 1900.
179. The Shah Námeḥ of the Persian Poet Firdausí: Translated and Abridged in Prose and Verse [Text]. – London: Oriental Translation Fund, 1832.
180. Trench, R. C. To My God-Child, on the Day of His Baptism [Text] / R. C. Trench. – 1835.
181. Tyler, A. The Accidental Tourist [Text] / A. Tyler. – New York: Alfred A. Knopf, 1985. – 424 p.
182. Warner, A. G. The Sháhnáma of Firdausí [Text]: in 9 vols. / A. G. Warner, E. Warner. – London, 1905–1925.
183. Weston, S. Episodes from the Shah Nameh, or Annals of the Persian Kings by Ferdoosee [Text] / S. Weston. – London, 1815.
184. Wiktionary: The Free Dictionary [Electronic resource]. – Available at: <https://www.wiktionary.org> (accessed: 2023).
185. Wilmot-Buxton, E. M. The Book of Rustem: Retold from the Shah Nameh of Firdausi [Text] / E. M. Wilmot-Buxton. – London, 1907.
186. Wodehouse, P. G. Jeeves in the Offing [Text] / P. G. Wodehouse. – London, 1960.

187. Wodehouse, P. G. Jeeves in the Offing. Chapter XII [Text] / P. G. Wodehouse. – London: Herbert Jenkins, 1960.
188. Woodward, G. R. Ding Dong! Merrily on High [Text] / G. R. Woodward // The Cowley Carol Book. – 1902.
189. Wu, S. H. Chinese Astrology [Text] / S. H. Wu. – Franklin Lakes, NJ: Career Press, 2005. – 324 p.
190. Yohannan, J. D. Persian Poetry in England and America: A 200-Year History [Text] / J. D. Yohannan. – Delmar, N.Y., 1977.
191. Zimmern, H. Epic of Kings: Stories Retold from Firdusi [Text] / H. Zimmern. – London, 1882.

II. Сарчашмаҳо

192. Абулқосим, Фирдавсӣ. Шоҳнома. Ҷилди 1 [Матн] / Абулқосим Фирдавсӣ. – Душанбе: Адиб, 2007. – 480 с.
193. Абулқосим, Фирдавсӣ. Шоҳнома. Ҷилди 2 [Матн] / Абулқосим Фирдавсӣ. – Душанбе: Адиб, 2007. – 480 с.
194. Абулқосим, Фирдавсӣ. Шоҳнома. Ҷилди 3 [Матн] / Абулқосим Фирдавсӣ. – Душанбе: Адиб, 2008. – 480 с.
195. Абулқосим, Фирдавсӣ. Шоҳнома. Ҷилди 4 [Матн] / Абулқосим Фирдавсӣ. – Душанбе: Адиб, 2008. – 480 с.
196. Абулқосим, Фирдавсӣ. Шоҳнома. Ҷилди 5 [Матн] / Абулқосим Фирдавсӣ. – Душанбе: Адиб, 2008. – 480 с.
197. Абулқосим, Фирдавсӣ. Шоҳнома. Ҷилди 6 [Матн] / Абулқосим Фирдавсӣ. – Душанбе: Адиб, 2008. – 480 с.
198. Абулқосим, Фирдавсӣ. Шоҳнома. Ҷилди 7 [Матн] / Абулқосим Фирдавсӣ. – Душанбе: Адиб, 2009. – 480 с.
199. Абулқосим, Фирдавсӣ. Шоҳнома. Ҷилди 8 [Матн] / Абулқосим Фирдавсӣ. – Душанбе: Адиб, 2009. – 480 с.
200. Абулқосим, Фирдавсӣ. Шоҳнома. Ҷилди 9 [Матн] / Абулқосим Фирдавсӣ. – Душанбе: Адиб, 2009. – 480 с.

201. Абулқосим, Фирдавсӣ. Шохнома. Ҷилди 10 [Матн] / Абулқосим Фирдавсӣ. – Душанбе: Адиб, 2009. – 416 с.
202. Warner, A. G. The Shahnama of Firdausi. Vol. 1 [Text] / done into English by A. G. Warner, E. Warner. – London, 1905. – 430 p.
203. Warner, A. G. The Shahnama of Firdausi. Vol. 2 [Text] / done into English by A. G. Warner, E. Warner. – London, 1906. – 437 p.
204. Warner, A. G. The Shahnama of Firdausi. Vol. 3 [Text] / done into English by A. G. Warner, E. Warner. – London, 1908. – 402 p.
205. Warner, A. G. The Shahnama of Firdausi. Vol. 4 [Text] / done into English by A. G. Warner, E. Warner. – London, 1909. – 403 p.
206. Warner, A. G. The Shahnama of Firdausi. Vol. 5 [Text] / done into English by A. G. Warner, E. Warner. – London, 1910. – 358 p.
207. Warner, A. G. The Shahnama of Firdausi. Vol. 6 [Text] / done into English by A. G. Warner, E. Warner. – London, 1912. – 472 p.
208. Warner, A. G. The Shahnama of Firdausi. Vol. 7 [Text] / done into English by A. G. Warner, E. Warner. – London, 1915. – 484 p.
209. Warner, A. G. The Shahnama of Firdausi. Vol. 8 [Text] / done into English by A. G. Warner, E. Warner. – London, 1923. – 462 p.
210. Warner, A. G. The Shahnama of Firdausi. Vol. 9 [Text] / done into English by A. G. Warner, E. Warner. – London, 1925. – 416 p.
211. Zimmern, H. The Epic of Kings: Stories Retold from Firdusi [Text] / H. Zimmern. – London, 1883. – 406 p.
212. علی اکبر دهخدا. لغتنامه دهخدا. جلد های ۲۱، ۲۲، ۲۶، ۲۹، ۴۷. – تهران، ۱۳۷۷. (نسخه الکترونیکی). (Алӣ Акбар. Луғатномаи Деҳхудо. Ҷилдҳои 21, 22, 26, 29, 47. – Техрон, 1998. (шакли электронӣ))
213. محمدحسن دوست. فرهنگ ریشه شناختی زبان فارسی. جلد ۱. – تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ۱۳۹۳. (Муҳаммад Ҳасан Дӯст. Фарҳанги решинохтии забони форсӣ. Ҷилди 1. – Техрон: Фарҳангистони забону адаби форсӣ, 2014.)

214. محمدحسن دوست. فرهنگ ریشه‌شناختی زبان فارسی. جلد ۲. – تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ۱۳۹۳. (Муҳаммад Ҳасан Дӯст. Фарҳанги решинохтии забони форсӣ. Ҷилди 2. – Техрон: Фарҳангистони забону адаби форсӣ, 2014.)
215. محمدحسن دوست. فرهنگ ریشه‌شناختی زبان فارسی. جلد ۳. – تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ۱۳۹۳. (Муҳаммад Ҳасан Дӯст. Фарҳанги решинохтии забони форсӣ. Ҷилди 3. – Техрон: Фарҳангистони забону адаби форсӣ, 2014.)
216. محمدحسن دوست. فرهنگ ریشه‌شناختی زبان فارسی. جلد ۴. – تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ۱۳۹۳. (Муҳаммад Ҳасан Дӯст. Фарҳанги решинохтии забони форсӣ. Ҷилди 4. – Техрон: Фарҳангистони забону адаби форсӣ, 2014.)
217. محمدحسن دوست. فرهنگ ریشه‌شناختی زبان فارسی. جلد ۵. – تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ۱۳۹۳. (Муҳаммад Ҳасан Дӯст. Фарҳанги решинохтии забони форсӣ. Ҷилди 5. – Техрон: Фарҳангистони забону адаби форсӣ, 2014.)

III. Захираҳои электронӣ

218. Дҷамшид, Ш. Гюншвили. Шах-нама. Переводы II [Электронный ресурс] / Ш. Дҷамшид Гюншвили // Encyclopædia Iranica. – 15 June 2005. – Режим доступа: <https://iranicaonline.org/> (дата обращения: 15.03.2024).
219. Гансвинд, И. Н. Время как цикл. Почему циферблат часов размечен цифрами от 1 до 12 [Электронный ресурс] / И. Н. Гансвинд. – Режим доступа: <http://sm.evg-rumjantsev.ru/des3/gansvind-igor-nikolaevich.htm> (дата обращения: 23.01.2024).

ИНТИШОРОТ АЗ РӢЙИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Мақолаҳои илмие, ки дар маҷаллаҳои тақризшавандаи тавсиянамудаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таъб расидаанд:

[1-М]. Камолидин, Р. Доир ба тарҷумаҳои «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ / Р. Камолидин // Паёми Донишгоҳи забонҳо. Силсилаи илмҳои филологӣ, педагогӣ ва таърих. – Душанбе, 2023. – №4 (52). – С. 185-193.

[2-М]. Камолидин, Р. Инъикоси лаҳзаи вақти аз аввали шаб то бомдод дар «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ ва тарҷумаҳои он / Р. Камолидин // Паёми Донишгоҳи Хоруғ. Баҳши илмҳои гуманитарӣ. – Хоруғ, 2025. – №2 (02). – С. 152-166.

[3-М]. Камолидин, Р. Инъикоси як лаҳзаи шабонарӯзӣ: аз баромади офтоб то ғуруби он дар «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ ва тарҷумаҳои англисии он / Р. Камолидин // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2026. – №1 (120). – С. 162-170.

II. Мақолаҳои муаллиф дар дигар маҷмуаҳои илмӣ:

[4-М]. Камолидин, Р. Баъзе вижагиҳои тарҷумаҳои англисии «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ / Р. Камолидин // Маводди конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ таҳти унвони «Масъалаҳои тарҷума ва тарҷумашиносии тоҷик: вазъият ва дурнамо». – Душанбе, 2023. – С. 297-311.

[5-М]. Камолидин, Р. Нигоҳи забоншиносон ба мафҳуми «вақт/замон» дар забоншиносии муосир. / Р. Камолидин // Маводди конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ таҳти унвони «Забони тоҷикӣ дар арсаи паёмадҳои нав». – Душанбе, 2024. – С.337-343.

[6-М]. Матробиён, С.Қ., Камолидин, Р. Тасвири як гоҳи шабонарӯзӣ дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ // С. Қ. Матробиён, Р. Камолидин // Маводди конференсияи илмӣ-амалии байналмилалӣ таҳти унвони

««Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ ва ҳувияти миллӣ». – Душанбе, 2024. – С.430-443.

[7-М]. Камолидин, Р. Тафрикаи лаҳзаҳои шабонрӯзӣ дар фарҳангҳо ва забонҳои гуногуни олам / Р. Камолидин // Маводди конференсияи илми-амалии ҳайати профессорону омӯзгорон, докторантон, магистрантон ва донишҷӯёни Донишгоҳи миллии Тоҷикистон таҳти унвони «Масоили мубрами омӯзиши забонҳои хориҷӣ дар шароити муосир». – Душанбе, 2025. – С. 229-240.

[8-М]. Камолидин, Р. Инъикоси як лаҳзаи шабонарӯзӣ: Тасвири вожаҳои умумиистеъмоли шабонрӯзӣ дар «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ ва тарҷумаи англисии онҳо / Р. Камолидин // Навиди илм. – Душанбе, 2025. – С. 223-231.